

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. В. Толок, канд. пед. наук, доц.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б. О. Попков, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (заст. гол. ред.); О. Л. Скрябін, канд. іст. наук (відп. секр.); О. В. Соколіна, канд. філос. наук (техн. ред.); І. С. Бахов, д-р пед. наук, проф.; А. А. Каленський, д-р пед. наук, доц.; В. С. Рижиков, д-р пед. наук, проф.; Н. М. Чернуха, д-р пед. наук, проф.; І. Д. Юник, канд. пед. наук, доц.; А. Ю. Гордєєв, д-р геогр. наук, проф.; С. А. Лісовський, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; Є. О. Маруняк, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; В. І. Зацерковний, д-р техн. наук, проф.; К. А. Антіпова, д-р геогр. наук, проф. (Білорусь); Б. А. Якимчук, канд. психол. наук; О. В. Кобець, д-р психол. наук, доц.; В. В. Карелін, д-р юрид. наук; О. М. Бериславська, канд. юрид. наук; О. Д. Рожко, д-р екон. наук, проф.; В. В. Баєв, канд. екон. наук, доц.
Адреса редколегії	Військовий інститут, вул. Ломоносова, 81, м. Київ, 03680, Україна; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92 E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 18.03.21 (протокол № 10)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями 011, 014, 015 – педагогічні; 072 – економічні; 193 – технічні (наказ МОН від 26.11.2020 № 1471) та 053 – психологічні; 081 – юридичні (наказ МОН від 09.02.2021 № 157).
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

EDITOR-IN-CHIEF	I. Tolok, PhD in Pedagogy, Ass. Prof.
EDITORIAL BOARD	B. Popkov, PhD in Military Sci., Senior Res. Ass. (Deputy Editor in Chief); O. Skriabin, PhD in Historical Sci. (Executive Secretary); O. Sokolina, PhD in Philosophy (Technical ed.); I. Bakhov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; A. Kalenskiy, Dr of Sci. in Pedagogy, Ass. Prof.; V. Ryzhykov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; N. Chernuha, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; I. Yunyk, PhD in Pedagogy Sci., Ass. Prof.; A. Gordeev, Dr of Sci. in Geography, Prof.; S. Lisovskyi, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; E. Marunyak, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; V. Zacerkovnyy, Dr of Sci. in Technik, Prof.; K. Antypova, Dr of Sci. in Geography, Prof. (Belarus); B. Yakymchuk, PhD in Psycholog. Sci.; O. Kobets, Dr of Psycholog. Sci., Ass. Prof.; V. Karelin, Dr of Judicial Sci.; O. Beryslavs'ka, PhD of Judicial Sci.; O. Rozhko, Dr of Economic Sci., Prof.; V. Bayev, PhD in Economic Sci., Ass. Prof.
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03680; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.mil.univ.kiev.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute (Protocol №10 of 18th March 2021)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.11
The Journal is included	The Journal is included in the category "B" of the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of Pedagogy – specialties 011, 014, 015; in the field of Economy – specialty 072; in the field of Technical sciences – specialty 193 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from №1471 dated 26.11.2020), Psychology –specialty 053; Law – specialty 081 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №157 dated 09.02.2021).
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register DK №1103 of 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenka Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

Бурдюг О. Модель стимулювання наукового та викладацького складу в ЗВО України шляхом використання ІТ під час обміну знаннями з метою покращення результатів наукових публікацій	5
Городянська Л. Військово-педагогічна спрямованість підготовки військових фахівців	10
Ісламова О. Професійна мобільність як чинник готовності прикордонників до діяльності за фахом: вітчизняний та європейський досвід	13
Кузнєцова О., Златніков В. Підходи та ефективні методи викладання іноземної мови спеціального призначення	17
Пашук Ю., Каменцев Д., Пасічник С. Основні напрями вдосконалення мовної підготовки курсантів у межах академічного військового співробітництва	20
Рижиков В., Діденко О. Застосування системного підходу в процесі формування готовності майбутніх офіцерів ЗСУ до професійної діяльності: теорія і практика	24

ПСИХОЛОГІЯ

Каменюк Ю. Психологічні аспекти формування моделі патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу	28
Рижкова Н. Обґрунтування змісту програми психопрофілактики синдрому емоційного вигорання військовослужбовців інженерних військ Збройних Сил України	33
Сафін О., Сорока О. Психологічні передумови дослідження професійного стресу в особливих умовах діяльності	39

ФІНАНСИ

Близнюк Н., Погрецька О. Проблемні питання фінансового забезпечення військових частин у контексті переходу на стандарти НАТО	44
Щербина І., Пахольчук В. Інноваційне середовище в механізмі розвитку воєнно-економічного співробітництва України з іноземними державами	51

ПРАВО

Капінус О. Адміністративно-правові відносини щодо управління військовим майном	55
Копач Р., Остапенко І. Юридичний аспект виплати середнього розміру грошового забезпечення військовослужбовцям на підставі рішення суду	59
Севост'яненко Д. Аспекти правового регулювання чорного експорту товарів військового призначення та подвійного використання	62

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

Лукіянчук А., Сторубльов О. Вдосконалення методики моніторингу інформаційного простору за допомогою геоінформаційних систем	67
Савков П., Левінськова Н., Бондарчук Г., Постарниченко Н. Геоінформаційні системи моніторингу лісових ресурсів	71
Сосса Р. Розвиток топографічного картографування України	74

CONTENTS

PEDAGOGY

Burdiuh O. The model of motivating the higher education faculties of Ukraine by employing it in knowledge sharing to improve academic publications	5
Gorodianska L. Military-pedagogical orientation of military specialist training	10
Islamova O. Professional mobility as a factor of border guards readiness for professional activity: ukrainian and european experience	13
Kuznetsova O., Zlatnikov V. Approaches and effective methods of instruction in the foreign language for special purposes.....	17
Pashchuk Y., Kamentsev D., Pasichnyk S. Improvement of cadets' language training in the framework of academic cooperation.....	20
Ryzhykov V., Didenko O. Application of systematic approach in the process of forming the readiness of future officers for professional activity: theory and practice.....	24

PSYCHOLOGY

Kameniuk Yu. Formation of a model of patriotic education of students in the educational environment of the higher military educational institution.....	28
Ryzhkova N. Substantiation of the content of the program of psychoprophylaxis of the emotional burning syndrome the service officers of the engineering troops of the armed forces of Ukraine	33
Safin O., Soroka O. Psychological prerequisites for the study of occupational stress in special conditions of activity	39

FINANCE

Blyzniuk N., Pohretska O. The problematic issues of financial support of military units in the context of the transition to NATO standards	44
Shcherbyna I., Pakholchuk V. Innovative environment in the mechanism of development of military-economic cooperation of Ukraine with foreign states	51

LAW

Kapinus O. Administrative and legal relations of military property management.....	55
Kopach R., Ostapenko I. Legal aspect of payment of the average amount of cash supply to military servants on the basis of a court decision	59
Sevostianenko D. Aspects of legal regulation of military and dual-use goods black export	62

GEOSPATIAL SUPPORT

Lukiyanchuk A., Storubliov O. Improving the methodology of monitoring the information space using geographic information systems	67
Savkov P., Levinskova N., Bondarchuk G., Postarnichenko N. Geoinformation systems in forest resources monitoring.....	71
Sossa R. The development of topographic mapping of Ukraine	74

МОДЕЛЬ СТИМУЛЮВАННЯ НАУКОВОГО ТА ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ В ЗВО УКРАЇНИ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ІТ ПІД ЧАС ОБМІНУ ЗНАННЯМИ З МЕТОЮ ПОКРАЩЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Наукові дослідження та розробки займають центральне місце в національних і цивілізаційних досягненнях. Дослідження та розвиток у будь-якій країні вимірюється відповідно до результатів досліджень, зокрема, наукових публікацій, які є основним критерієм оцінки викладачів і науково-педагогічного персоналу ЗВО та наукових установ. Корисні знання як найважливіший ресурс в університетах сприяють якості результатів діяльності працівників в організації. Обмін знаннями або інформацією між працівниками важливий для науковців і практиків. Набуття знань, їхній обмін та використання – це три типи управління знаннями. Вища освіта в Україні прагне посилити наукові дослідження як головну складову розвитку нації та її університетів. Останніми роками вища освіта в Україні ініціювала безліч проєктів із вдосконалення досліджень щодо продуктивності науково-викладацького складу в українських університетах. Українська вища освіта прагне автоматизувати всю дослідницьку діяльність для підвищення результативності досліджень. Розглянуто вплив використання знань, їхнє спільне використання для вдосконалення наукових публікацій науковців і викладачів українських університетів. Визначено фактори, що сприяють підвищенню рівня обміну знаннями. Автор провів онлайн-інтерв'ю з 350 представниками науково-педагогічного персоналу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вивчив наукові статті та вебсайти академічних установ для визначення важливих показників вимірювання продуктивності наукових досліджень. Встановлено, що комп'ютерно-опосередкована комунікація і характер знань є головними чинниками, що позитивно впливають на обмін знаннями. Автор дійшов висновку, що наукові публікації є основним показником вимірювання продуктивності досліджень, а обмін академічними знаннями й опосередковане спілкування значно підвищує продуктивність досліджень в університетах України.

Ключові слова: обмін знаннями, українські університети, інформаційно-комунікаційні технології, наукові публікації, головні показники ефективності.

Постановка проблеми. Уперше університети почали створювати в XIII ст. Одним із перших було започатковано Паризький університет, який став найвизначнішим університетом [1]. Основною ціллю створення університетів є розвиток і зберігання знань для всіх потреб нації, а на той час особливо таких, як медичні та релігійні потреби. Університети стали базисом того, що сьогодні називають "вищою освітою". Перед вищою освітою постали такі чотири цілі: забезпечити офіційну освіту для нації; надавати громадські послуги; проводити дослідження, створювати науку та формувати знання; виховувати світ. Зазначені цілі актуальні для українських університетів і сьогодні. Однією з них є дослідження. Публікація і цитування є важливими показниками продуктивності досліджень в університетах. Кількість публікацій є найпоширенішим показником, який використовують організації для оцінки факультетів та кафедр. На сьогодні в університетах України кількість публікацій у визначених світом наукових виданнях відносно невелика, що свідчить про низьку продуктивність досліджень. Однією з основних цілей цієї статті є збільшення продуктивності досліджень в університетах України за допомогою обміну знаннями. Обмін знаннями є одним із найважливіших факторів підвищення продуктивності досліджень в університетах [2]. Обмін знаннями серед викладачів приводить до спілкування науково-педагогічного персоналу. Інша мета полягає у визначенні факторів, які можуть посилити обмін знаннями для викладачів українських університетів. Рівень використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації може вплинути на рівень обміну знаннями серед персоналу [3]. Наприклад, використання інтернету в організації дає позитивні наслідки для розподілу роботи серед персоналу [4].

Аналіз останніх досліджень. Аналізом останніх досліджень у сфері підвищення професійного рівня науково-педагогічного персоналу в академічній спільноті з метою покращення наукових публікацій займалися науковці різних галузей і напрямів наукових досліджень таких як, правознавство, педагогіка, економіка тощо. Переважно це міжнародні автори, серед яких варто зазначити таких авторів, як: С. Діллон, П. Альтбах, Ф. Ясин, М. Ільченко, С. Козьменко та інші.

Мета статті. Оцінити важливість продуктивності наукових досліджень, визначити важливі елементи, що підвищують продуктивність досліджень, дослідити фактори, що позитивно впливають на обмін знаннями, і вивчити взаємозв'язок між науковою публікацією та обміном знаннями. Окрім того, запропоновано модель, яка базується на попередніх дослідженнях з огляду літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Продуктивність досліджень є важливим показником академічного прогресу викладачів, науковців та університетів у цілому. Вимірювання продуктивності досліджень є головним завданням підвищення ефективності викладання в університетах. Підрахунок кількості наукових публікацій важливий для вимірювання результативності викладацького складу в університетах. Найважливішим фактором оцінки результативності є кількість публікацій [5]. Рейтинги важливі для різних місій в університетах. Країни, що розвиваються, використовують цей рейтинг для розвитку та вдосконалення освіти у своїх університетах. Продуктивність наукових досліджень є важливим показником у рейтингах університетів. Кількість публікацій і цитат може безпосередньо впливати на рейтинг університетів [6]. Існують три відомі академічні рейтинги, які вимірюють результати діяльності міжнародних університетів: Шанхайський рейтинг, QS World University Ranking та Times Higher Education

World University Ranking. Жоден з українських університетів не входить до 100 найкращих університетів у жодному із цих рейтингів, і лише три державні університети входять до списку 500 найкращих університетів світу. Для університетів дуже важливо дослідити фак-

тори, які впливають на підвищення продуктивності досліджень. Ці фактори мають спонукати викладачів публікувати свої результати у виданнях з високим індексом впливу. Обмін знаннями є одним із факторів, який може вплинути на продуктивність наукових досліджень в університетах (рис. 1).

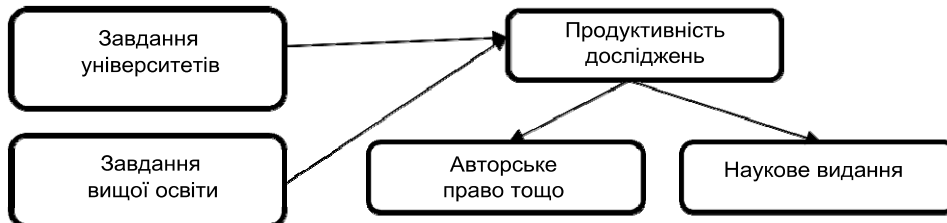

Рис. 1. Показники продуктивності досліджень

Обмін знаннями між співробітниками організації є найважливішим завданням для посилення роботи в команді, це обмін інформацією між працівниками організації, що, у свою чергу, може посилити бажання публікувати інформацію серед науковців шляхом наукового спілкування як на місцевому, так і на міжнародному рівнях. Обмін знаннями (Knowledge Sharing, KS) є частиною управління знаннями. KS включає в себе отримання знань, документування, передачу та збір, створення, застосування [8]. Обмін знаннями може включати передачу всіх видів знань і відбувається між двома паритетами, яких називають акторами. Існують п'ять факторів, які можуть позитивно вплинути на обмін знаннями (KS): природа знань, ставлення персоналу, мотивація ділитися, можливість ділитися та культура роботи.

Останнім часом саме обмін знаннями привернув значну увагу дослідників і керівників підприємств [9] і став основним завданням управління знаннями. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) та обмін знаннями взаємопов'язані. Університетська культура, структура університету, винагорода та визнання, підтримка керівництва та соціальний вплив є тими факторами, що покращують намір використання у формуванні та комунікаційних техно-

логіях для обміну знаннями. Обмін знаннями за допомогою ІКТ відіграє дуже важливу роль у приведенні організації до успіху. Передача знань, збір знань і використання ІКТ є факторами, які допомагають організаціям досягти цілей, використовуючи обмін знаннями.

Інформаційно-комунікаційні технології можуть покращити знання, якщо співробітники можуть отримати доступ до таких інструментів. Обмін знаннями був визначений як головна сфера управління знаннями. Використання ІКТ є важливим фактором посилення обміну знаннями серед науково-педагогічного персоналу організації. Програми ІКТ, електронні комунікації, соціальні мережі та ІТ-інфраструктура допомагають працівникам організації ділитися своїми знаннями та збирати знання [4].

Міжнародні університети використовують ІКТ для сприяння обміну інформацією між дослідниками [7]. Це дозволяє дослідникам бути більш активними у публікаціях та колективній роботі. Обмін ресурсами серед наукових працівників університетів для підвищення продуктивності їхніх досліджень та обмін знаннями є найважливішим завданням у робочих процесах, заснованих на спілкуванні. KS може покращити науковий зв'язок між викладачами, що призведе до вдосконалення їхніх публікацій (рис. 2).

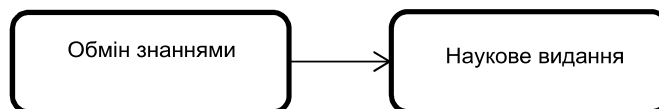

Рис. 2. Зв'язок між обміном знаннями та науковими публікаціями

Із проведених досліджень з визначення факторів, які покращують обмін знаннями, найбільш використовуваним є огляд літератури, а також попередні дослідження, які впливають на викладачів і підвищують ефективність їхніх публікацій. Характер знань, робоча культура, ставлення персоналу, розподіл мотивації, система винагород та електронне спілкування збільшують обмін знаннями. Обмін знаннями може бути розширений шляхом поліпшення культури праці та ставлення

персоналу (рис. 3). Система винагород позитивно впливає на обмін знаннями. Електронне спілкування, таке як електронна пошта та відеоконференції, може покращити рівень передачі знань. Рівень використання ІКТ в організації може змінити рівень обміну знаннями [3]. Передача знань, збір знань, самоефективність та інструменти для обміну є найважливішими факторами для посилення обміну знаннями [4].

Рис. 3. Природа знань та обмін знаннями

Особливої уваги у вирішенні питання заслуговує комп'ютерно-опосередкований зв'язок (від англ. *Computer-Mediated Communication*, СМС). Використання інформаційно-комунікаційних технологій та їхній рівень використання – важливі фактори для підвищення ефективності обміну знаннями в організації [3]. Електронна пошта, голосова пошта, голосова конференція та інтранет є необхідними інструментами для полегшення електронного спілкування в організації з метою посилення обміну знаннями (рис. 4). Інформаційна технологія, ІТ-інфраструктура, є основною складовою для побудови середовища електронного спілкування в організації або самої організації безпосередньо. Інформаційно-комунікаційні технології можуть покращити обмін знаннями за рахунок

скорочення часу, необхідного для пошуку інформації, і покращення доступу до неї [4]. Використання технологій web2.0 як платформи для обміну знаннями в організації може поліпшити рівень електронного спілкування в університетах. Використання сховищ із відкритим доступом допомагає викладачам підвищити свої академічні показники та рівень обміну знаннями в організації. Більше того, рівень керівництва та управління важливі для надання допомоги працівникам у використанні ІКТ для посилення обміну знаннями [2]. Простота використання додатків для обміну знаннями позитивно впливає на обробку знань [3]. Використання комп'ютерно-опосередкованої комунікації позитивно впливає на передачу та збір знань.

Рис. 4. Комунікаційне спілкування та обмін знаннями

У своїй роботі [10] С. Коста досліджує взаємозв'язок між використанням вбудованих дискусій і навчальними показниками. Результати цього дослідження показують, що студенти, які брали участь в онлайн-дискусіях, мають вищі навчальні показники, ніж інші студенти. У дослідженні наведено основні наслідки використання комп'ютера на науковій публікації: збільшення неформального спілкування, збільшення публікацій, поліпшення

якості роботи, публікація в електронних журналах та виробництво більшої кількості праці за менший термін [10]. Використання інформаційних технологій у бібліотеках має деякі переваги: легкий доступ та інтеграція різних бібліотек, уникнення дублювання та підвищення ефективності [11].

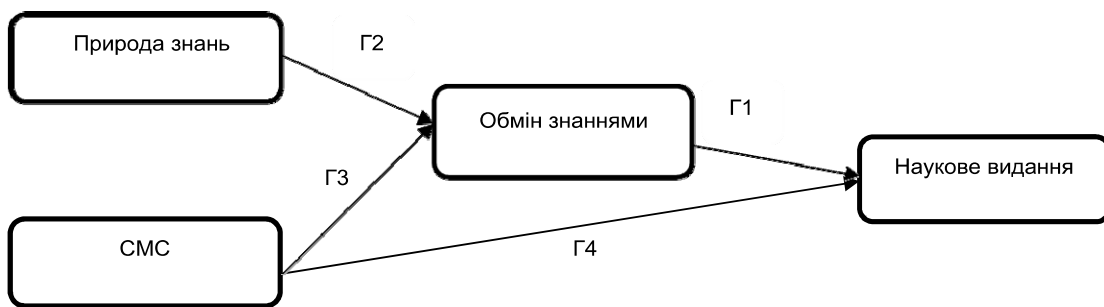

Рис. 5. Комунікаційне спілкування та наукові публікації

Дослідники використовують різні бази даних, щоб підтвердити важливість продуктивності досліджень (наукової публікації), дослідити взаємозв'язок між обміном науковими знаннями та публікацією, а також дослідити фактори, які можуть посилити обмін знаннями. Вебсайти міжнародних установ використовують для дослідження рейтингу університетів України серед інших міжнародних університетів. Ціллю цього дослідження було оцінити важливість продуктивності досліджень, визначити важливі елементи, що підвищують продуктивність досліджень, дослідити фактори, що позитивно впливають на обмін знаннями, і вивчити взаємозв'язок між науковою публікацією та обміном знаннями. Окрім того, автор пропонує модель, яка базується на попередніх дослідженнях з огляду літератури.

Автор використовує базу відкритих даних вебсайтів університетів (у т. ч., України), профілі академічних працівників, взаємозв'язок наукових досліджень та дослідницьких центрів. Було проведено онлайн-анкетування 350 академічних працівників українських університетів. У цьому дослідженні розглянуто чотири гіпотези: гіпотеза 1 (Г1) – обмін знаннями серед викладачів підвищить продуктивність публікацій; гіпотеза 2 (Г2) – характер знань позитивно впливає на обмін знаннями; гіпотеза 3 (Г3) – використання комп'ютерно-опосередкованих комунікаційних засобів може сприяти обміну знаннями; гіпотеза 4 (Г4) – комп'ютерно-посередницьке спілкування має суттєву кореляцію з науковими публікаціями (рис. 6).

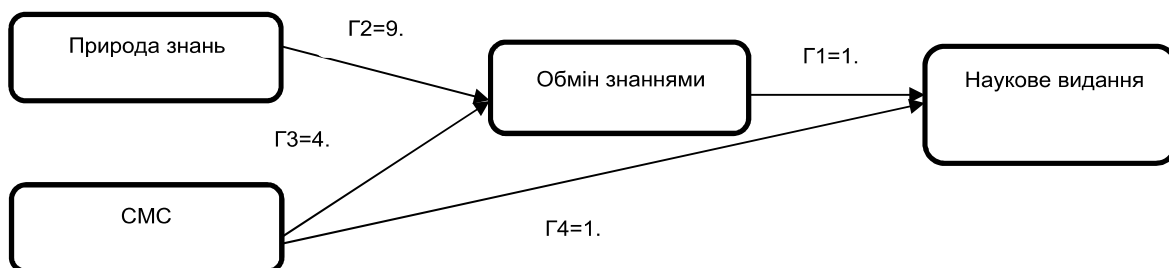

Рис. 6. Остаточна модель для вдосконалення наукових публікацій

Вищезазначені дослідження та результати аналізу даних вказують на суттєву залежність між природою знань, науковими публікаціями та обміном знаннями. Характер знань дуже важливий для співробітників університетів. Їм корисно знати, який тип даних доступний для спільного використання та які дані потрібні. Більше того, академічним працівникам вкрай необхідно знати переваги та важливість обміну знаннями. Характер знань може допомогти викладачам збільшити кількість та якість публікацій і покращити результати досліджень в українських університетах. За рівнем значущості співвідношення між природою знань та обміном знань вищу значимість має природа знань, ніж спілкування за допомогою комп'ютера. Таким чином, українські університети мають надавати перевагу підвищенню природи знань серед викладачів.

Згідно з результатами попередніх досліджень існує суттєвий зв'язок між використанням комп'ютерної комунікації та розширенням обміном знаннями, при цьому використання комп'ютера відіграє головну роль у підвищенні продуктивності. У цьому дослідженні розглянуто використання комп'ютерів для покращення спілкування та обміну знаннями серед викладачів українських університетів. Численні дослідження виявили, що науково-педагогічний персонал не бажає ділитися своїми знаннями зі своїми ко-

легами унаслідок недовіри. Відповідно до рівня значущості зв'язку між опосередкованою комп'ютером комунікацією та обміном знаннями комп'ютерно-опосередкована комунікація має нижчий рівень значущості, ніж природа знань. Тому університети України повинні приділяти більше уваги покращенню комуникативного спілкування серед викладачів. Використання комп'ютера або ІКТ позитивно впливає на публікацію. Багато досліджень вивчають зв'язок між використанням комп'ютера та продуктивністю публікації. Проведена робота зосереджена на наукових публікаціях. Згідно зі значенням рівня співвідношення між комп'ютерно-опосередкованою комунікацією і науковою публікацією перший чинник має більш низький рівень значущості з науковою публікацією порівняно з обміном знань. Тому українські університети повинні надавати пріоритет розвитку комп'ютерно-опосередкованого зв'язку між академічними працівниками.

Висновки. Продуктивність і розвиток наукових досліджень мають вирішальне значення для розробки та вдосконалення рейтингу університетів. Продуктивність досліджень є одним із основних показників для вимірювання результативності науково-педагогічного персоналу в освітніх установах. Дуже важливо розробити показники ефективності (KPI) для того, щоб здійснювати моніторинг продуктивності досліджень в університетах. Результати роботи, яку провів автор, указують на те, що

наукові публікації є найважливішим показником, що визначає рівень продуктивності досліджень в університетах України. Більше того, важливо знайти фактори, які сприяють посиленню наукових публікацій у закладах вищої освіти України. Це дослідження виявляє, що обмін науковими знаннями є одним із найважливіших факторів покращення спілкування та обміну знаннями між викладачами та науковцями українських університетів. Окрім того, комп'ютерно-опосередкована комунікація позитивно впливає на результати наукових публікацій.

Дослідження, яке провів автор, робить цінний внесок, оскільки існує небагато дослідницьких робіт такого характеру, які були б зосереджені в Україні, це перша подібна спроба. Це дослідження визначає фактори, які покращують обмін знаннями і зв'язок між СМС та науковими публікаціями. Більше того, це дослідження вражає своєю масштабністю, оскільки в ньому взяли участь 374 учасники, що більше, ніж інші дослідження в Україні для того самого обсягу. У цьому дослідженні розглянуто продуктивність досліджень і те, як ІКТ можуть підвищити продуктивність досліджень. У майбутніх дослідженнях слід вивчити фактори, які можуть покращити ефективність роботи адміністративного персоналу при використанні ІТ. Окрім того, рівень інформованості викладачів щодо використання в інформаційних і комунікаційних технологіях у навчальних варіантах подальшого розслідування.

Список використаної літератури

1. Альтбах П. Складна роль університетів у період глобалізації. 2008. 173 с.
2. Вебрі М. Організаційні фактори, що впливають на наукову роботу: багатовимірне вивчення біометричних дослідних груп. Наукометричні дані / М. Вебрі, Е. Хорлінгс, П. Груневег. – 2015. – Т. 102, № 1. – С. 25–49.
3. Кіян З. Емпіричне дослідження вимірювання успіху систем схожих знань у системних науках : мат-ли конф. / З. Кіян, З. Бок ; мат-ли 38-ї Гавайської Міжнар. конф. HICSS'05, 2005. – С. 29.
4. Хендрікс П. Навіщо ділитися знаннями? Вплив ІКТ на мотивацію обміну знаннями / П. Хендрікс // Процес управління знаннями, 1999. – Вип. 6, № 2. – С. 91.
5. Використання підрахунків публікацій для вимірювання продуктивності досліджень установи / К. Туткушіан, С. Портер, К. Даніельсон, П. Холліс // Продуктивні дослідження, 2003. – Вип. 44, № 2.
6. Діагностика ключових показників ефективності процесу передачі з використанням життєздатної системної моделі / С. Діллон, Р. Ібрагім, А. Селамат, С. Сані // Міжнар. діджиталізація. Зміст технологій, 2013. – Вип. 7, № 13. – С. 64.

O. Burdiah, Researcher
Taras Shevchenko National University of Ukraine, Kyiv, Ukraine
burdug@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-1319-4807

THE MODEL OF MOTIVATING THE HIGHER EDUCATION FACULTIES OF UKRAINE BY EMPLOYING IT IN KNOWLEDGE SHARING TO IMPROVE ACADEMIC PUBLICATIONS

Research and development are central to national and civilizational achievements. Research and development in any country is measured by the results of research, such as scientific publications. Scientific publications become the main criterion for evaluating teachers, as well as research and teaching staff of higher education institutions and research institutions. Knowledge is the most important resource in universities. Useful knowledge can improve the performance of employees in the organization. The exchange of knowledge or information exchange between employees is important for scientists and practitioners. Acquisition of knowledge, exchange of knowledge and use of knowledge are three types of knowledge management. Higher education in Ukraine seeks to strengthen research as a key component of the development of the nation and its universities. In recent years, higher education in Ukraine has initiated many projects to improve research on the productivity of research and teaching staff in Ukrainian universities. Ukrainian higher education seeks to automate all research activities to increase the effectiveness of research. This article discusses the impact of knowledge use. Joint use to improve the scientific publications of scientists and teachers of Ukrainian universities. In addition, this study identifies factors that lead to an increase in the level of knowledge exchange in Ukrainian universities. The author conducted an online interview with 350 representatives of the scientific and pedagogical staff of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, studied scientific articles and websites of academic institutions to determine important indicators for measuring the productivity of scientific research. The results show that computer-mediated communication and the nature of knowledge are the main factors that positively affect the exchange of knowledge in Ukrainian universities. The author also concluded that scientific publications are a key indicator for measuring research performance. In addition, the exchange of academic knowledge and indirect communication significantly increases the productivity of research in Ukrainian universities.

Keywords: knowledge exchange, Ukrainian universities, information and communication technologies, scientific publications, key performance indicators.

7. Санговуши Ф. Проблеми доступу до наукових публікацій нігерійських вчених: дослідження Університету Ібадану / Ф. Санговуши // Інформ. науки, 2003. – Вип. 29, № 2. – С. 127–134.

8. Яхья С. Управління людськими ресурсами для досягнення управління знаннями / С. Яхья, В. Го // Менеджмент знань, 2002. – Вип. 6, № 5. – С. 457–468.

9. Яссін Ф. Вплив організаційних факторів на обмін знаннями з використанням ІКТ серед викладачів / Ф. Яссін, Д. Салім, Н. Сахарі // Процес технологізації, 2013. – Вип. 11. – С. 272–280.

10. Коста С. Вплив використання комп'ютера на наукове спілкування серед соціологів / С. Коста, Д. Медоус // Журн. інформ. наук, 2000. – Вип. 26, № 4. С. 255–262.

11. Діллон С. Фактори, пов'язані з науковою продуктивністю публікації серед академічного персоналу / С. Діллон, Р. Ібрагім, А. Селамат // Технологія в суспільстві, 2015. – Вип. 42. – С. 160–166.

Reference

1. Altbach P. The complex roles of universities in the period of globalization. 2008. P. 173
2. Verbree M., Hurlings E., Groenewegen P. Organizational factors influencing scholarly performance: a multivariate study of biomedical research groups. *Scientometrics*. 2015. Vol. 102 (1). P. 25–49.
3. Qian Z., Bock G. An empirical study on measuring the success of knowledge repository systems. *System Sciences*, 2005. HICSS'05. Proceedings of the 38th Annual Hawaii International Conference. 2005. P. 29.
4. Hendriks P. Why share knowledge? The influence of ICT on the motivation for knowledge sharing. *Knowledge Process Management*. 1999. Vol. 6, № 2. P. 91.
5. Toutkoushian K., Porter S., Danielson C., Hollis P. Using Publications Count to Measure an Institution Research Productivity. *Springer*. 2003. Vol. 44, № 2.
6. Dhillon S., Ibrahim R., Selamat A., Sani S. Diagnosis of Key Performance Indicators Delivery Process Using Viable System Model. *International Journal of Digital Content Technology*. 2013. Vol. 7, № 13. P. 64.
7. Sangowusi F. Problems of accessing scholarly publications by Nigerian scientists: a study of the University of Ibadan. *Journal of Information Science*. Vol. 29, № 2. 2003. P. 127–134.
8. Yahya S., Goh W. Managing human resources toward achieving knowledge management. *Journal of Knowledge Management*. 2002. Vol. 6, № 5. P. 457–468.
9. Yassin F., Salim J., Sahari N. The influence of organizational factors on knowledge sharing using ICT among teachers. *Procedia Technology*. 2013. Vol. 11. P. 272–280.
10. Costa S., Meadows J. The impact of computer usage on scholarly communication among social scientists. *Journal of Information Science*. 2000. Vol. 26, № 4. P. 255–262.
11. Dhillon S., Ibrahim R., Selamat A. Factors associated with scholarly publication productivity among academic staff. *Technology in Society*. 2015. Vol. 42. P. 160–166.

Надійшла до редколегії 28.01.21

УДК 355.233 (045)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.10-13>

Л. Городянська, канд. екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
gorod_lv@knu.ua
ORCID ID 0000-0002-4482-1690
Scopus ID 56529623300

ВІЙСЬКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ

Військово-педагогічний процес являє собою складне соціально-психологічне явище. Його сутність полягає в цілеспрямованій, мотивованій, предметній організаторській та навчально-виховній діяльності всіх її суб'єктів. Ця діяльність спрямована на підготовку військових фахівців, які здатні успішно виконати свої функціональні обов'язки і в мирний час, і в умовах сучасної війни. Міцність обороноздатності та боєготовності країни в сучасних умовах забезпечується високим рівнем інтелектуального потенціалу ЗСУ, який утворюється сукупністю потенціалів висококваліфікованих кадрів військових фахівців. Відтепер задача реформування військової освіти не обмежується лише структурно-функціональними перетвореннями освітньої бази і перебудовою навчального процесу. Необхідно створити середовище (систему військової освіти) задля постійного духовного і професійного вдосконалення особистості й мотивування її досягати високого рівня військового професіоналізму. Сучасні інформаційні технології та інтерактивні форми навчання сприяють активному залученню особистості до процесу навчання та перетворенню її з пасивного учасника на активного суб'єкта навчання. Ураховуючи розвиток цифрових технологій і складний стан, у якому опинилась Україна внаслідок військових дій та негативної епідеміологічної ситуації, доречно створення системи військової освіти із застосуванням суб'єктно-діяльнісного підходу і впровадженням форм дистанційного навчання. Запропоновано спрямувати військово-педагогічну підготовку фахівців за шістьма напрямками. Оцінювання рівня відповідності дійсних професійних якостей військовослужбовця вимогам до займаної військової посади важливе при професійно-психологічному відборі у ЗСУ. Саме тому доцільно розробляти моделі відтворення інтелектуального потенціалу військовослужбовців і методики оцінювання загального рівня інтелектуальних ресурсів ЗСУ. Запропоновано в основу побудови такої моделі покласти напрями військово-педагогічної підготовки військових фахівців разом із професійно важливими критеріями оцінювання відтворення морально-психологічних якостей військовослужбовців ЗСУ.

Ключові слова: професійна підготовка, суб'єкт навчання, відтворення інтелектуального потенціалу військових фахівців, військово-педагогічна спрямованість, модель відтворення інтелектуального потенціалу військовослужбовців.

Вступ. Вищі військові навчальні заклади (ВВНЗ) і військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти (ВНП ЗВО) стоять у витоків бойової готовності. Тому пошук нових форм, методів і принципів навчання та виховання, постійне їхнє вдосконалення і розвиток є необхідною умовою якісної підготовки військових фахівців, їхньої здатності виконувати в екстремальних умовах будь-яке завдання. Суверенітет, незалежність держави в сучасному неспокійному світі немислимі без Збройних Сил України (ЗСУ), їхнього постійного вдосконалення й укріплення, всебічного підвищення обороноздатності країни. Однак військова техніка і зброя самі по собі не можуть забезпечити успіх у бою, для цього потрібні люди, які майстерно володіють технікою і зброєю, мають високу морально-психологічну і професійну підготовку. Якою б потужною і складною не була військова техніка, озброєння, саме вони залишаються знаряддям, яке створюється і приводиться в дію людиною. Від її знань, умінь і навичок залежить успіх використання техніки й озброєння. У зв'язку із цим, сьогодні в умовах стрімкого розвитку та вдосконалення науки, техніки і виробництва незмірно швидше, ніж у недавньому минулому, зростають вимоги до професійної підготовки військових фахівців. Те, що вчора вважалось вершиною майстерності та досконалості знань, умінь і навичок, сьогодні вже не більш, ніж середній рівень, а завтра такий ступінь і рівень підготовки військових фахівців може виявитись незадовільним.

Постановка проблеми. Історичний досвід показує, що становище у світовому суспільстві та життєздатність будь-якої держави залежить насамперед від стану освіти. Освіта виробляє своєрідний "людський капітал", або "інтелектуальний ресурс", який у поєднанні з іншими видами ресурсів створює високорозвинену, цивілізовану, могутню державу. Варто зазначити, що система вищої освіти в Україні в цілому та військової освіти зокрема, регулюється рядом документів [1–4]. У Концепції дистанційного навчання у ЗСУ [4] особливу увагу приділено необхідності реформування системи військової освіти та впровадженню безперервної ступеневої системи навчання військових фахівців "протягом усього життя".

Якщо ми хочемо не на словах, а на ділі створити цілісну систему безперервного навчання й виховання військових фахівців, здатну повністю забезпечити Україну висококваліфікованими кадрами військових спеціалістів і зробити вагомий внесок у формування інтелектуального потенціалу ЗСУ, в укріплення обороноздатності та боєготовності, то задача реформування військової освіти не може бути обмежена структурно-функціональними перетвореннями освітньої бази і перебудовою навчального процесу. Ніякі зміни цілей і задач, навчальних планів і програм не зможуть дати бажаного результату, якщо залишити без уваги головне питання – питання забезпечення можливості постійного духовного та професійного вдосконалення особистості та створення умов для прагнення її до високого військового професіоналізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційним підґрунтям проведення дослідження стали чинні нормативно-правові документи в галузі вищої освіти в Україні [1–5]. Зокрема, згідно з оперативною ціллю 5.2 Стратегічного оборонного бюлетеня України [5] передбачено впровадження технологій дистанційного навчання в освітній процес задля поліпшення системи військової освіти та підготовки кадрів. Розвиток цифрових технологій супроводжується зміною підходів до організації навчально-пізнавальної діяльності військових фахівців. Необхідність модернізації методологічних підходів і переходу до інтерактивних форм організації освітнього процесу військових фахівців підкреслюється в нормативно-правових документах у галузі вищої освіти [1–5].

Інтенсивний розвиток сучасних інформаційних технологій та інтерактивних форм навчання позитивно сприяє активному залученню особистості до процесу навчання та перетворенню її з пасивного учасника на активного суб'єкта навчання [6]. Забезпечення автоматизації навчального процесу, застосування суб'єктно-діяльнісного підходу і впровадження дистанційного навчання [7] дозволили не лише активізувати процес підготовки, але й успішно організувати навчальний процес дистанційно, що доволі доречно, ураховуючи складний стан у країні – військові дії та негативну епідеміологічну ситуацію.

Сьогодні задача навчання і виховання в процесі підготовки військових фахівців не може зводитись до акту простого відтворення знань, навичок і вмінь. Необхідна зміна глобальних цілей підготовки, перестановка акценту з загальноосвітніх, загальновійськових і спеціальних знань з конкретної спеціальності на формування системи фундаментальних, предметно-видових і функціональних компетентностей, а також розвиток тих якостей особистості, які необхідні для військового фахівця.

Метою статті є визначення напрямів військово-педагогічної спрямованості підготовки військових фахівців у системі військової освіти.

Виклад основного матеріалу. Специфіка підготовки військових фахівців різних освітніх рівнів полягає в тому, що разом із системним вивченням основ наук слухачі і курсанти ВВНЗ повинні оволодівати військовими теоретичними та практичними знаннями, навичками й уміннями формувати необхідні командирські морально-психологічні та бойові якості. Це означає, що навчання і виховання повинні мати **військово-педагогічне спрямування** як необхідну умову організації і ведення процесу підготовки військових фахівців. Одним із найважливіших шляхів підвищення військової спрямованості є вдосконалення польової виучки, стажування та практика слухачів, курсантів у військах, набуття ними навичок в управлінні особовим складом військових підрозділів і бойовими засобами у складних умовах, напруженій обстановці, що динамічно змінюється в умовах дефіциту часу і засобів ведення озброєної боротьби.

Сутність принципу військово-педагогічної спрямованості навчання та виховання слухачів і курсантів розкривається у відомому принципі-вимозі: "вчити війська тому, що необхідно на війні". Цей принцип не новий, ним завжди керувались і в минулому. Однак за сучасних умов "гібридної війни" кардинально змінились характер, зміст і форми діяльності як військового командира, так і інших військових фахівців. Стимулювати і мотивувати персонал, особливо в умовах військового життя, вкрай важливо і складно, оскільки це вимагає подолання ряду проблем [8–12], серед яких основними є питання кадрового менеджменту ЗСУ [8, 9] та економічні питання управління людськими ресурсами військової організації [10, 11]. Тепер, спираючись тільки на емпіричні знання, практичний досвід і здоровий глузд, не можна із впевненістю відповісти на багато запитань із прогнозування, передбачення, планування та практичної реалізації запланованого й застосування певних видів і засобів збройної боротьби.

Повсякденне виникнення та інтенсивний розвиток складних інформаційних, інтелектуальних функціональних систем, що входять до складу військових комплексів, привели до кардинальних якісних змін змісту і форм діяльності військових фахівців, структури і характеру трудових функцій. Усе це зумовлює зростання та ускладнення вимог до освітнього рівня військових фахівців, які полягають у наступному.

По-перше, одержані під час навчання у ВВНЗ і ВВП ЗВО знання та вміння, можуть бути використані військовим фахівцем двома чином: безпосередньо для підготовки військової техніки до бойового використання й виконання бойової задачі, або при відновленні військової техніки, усуненні неполадок, ремонті пошкоджень, а також для навчання особового складу – роз'яснення фізичної суті, процесів функціонування і взаємодії елементів технічної системи, суті обмежень, особливостей її застосування та роботи окремих елементів і підсистем.

По-друге, в умовах сучасної війни бойові дії пов'язані з великими моральними, психофізіологічними та фізичними навантаженнями. У зв'язку із цим необхідно приділяти увагу формуванню у слухачів і курсантів неухильної

воли до перемоги, патріотизму, мужності, хоробрості, витривалості при виконанні військового обов'язку.

По-третє, глибока структурна і функціональна автоматизація військово-технічних засобів приводять до того, що військовий фахівець немовби віддаляється від безпосереднього зіткнення з ворогом, що створює ілюзію відносно безпеки, знижує емоційну напруженість, але вимагає більшої відповідальності та високої якості виконання всіх операцій.

По-четверте, розширюється просторовий масштаб розміщення військово-технічних засобів, розосереджуються підрозділи, збільшуються дистанції між ними, втрачається прямий контакт між людьми. Людина починає відчувати себе ізольованою, зростає невпевненість у правильності своїх дій.

По-п'яте, сучасні військово-технічні засоби вимагають виняткової узгодженості, дисциплінованості та чіткості дій цілих колективів військових фахівців. Слабка підготовка навіть одного з них може звести нанівець загальні зусилля, зірвати виконання бойової задачі. Тому сучасний військовий фахівець повинен бути людиною, яка добре розуміє соціально-політичні аспекти науково-технічного прогресу, бути ініціативним, вимогливим організатором навчання своїх підлеглих.

По-шосте, сучасний бій вимагає високого ступеня психологічного загартування особового складу, вмінь протистояти психологічному впливу супротивника та приймати правильні рішення в умовах дефіциту часу і засобів. Перемогу в сучасному бою можуть одержати тільки фізично розвинені воїни, здатні переносити різноманітні незгоди, витримувати сильні емоційні та розумові навантаження, здатні працювати в умовах зростаючої напруженості, швидко орієнтуватись в обстановці, осмислити її і приймати єдино правильне рішення.

І, нарешті, для того, щоб максимально реалізувати всі тактично-технічні можливості зброї і бойової техніки, недостатньо лише одних знань, нехай навіть глибоких і різнобічних. Необхідні ще міцні навички їхнього використання в бойовій обстановці. У зв'язку із цим, питання розвитку технічного мислення, формування здатності прийняття нестандартних рішень, подолання різних труднощів, здібностей виявити й усунути несправності повинні пронизувати весь процес підготовки військового фахівця із самого початку, тому що тільки це гарантує міцність навичок і готовність військового фахівця забезпечити надійну роботу та ефективно застосування техніки і зброї в бойових умовах.

Реалізація цілей вищої військової освіти залежить не лише від напрямів підготовки військових фахівців, а й від рівня кваліфікації науково-педагогічних працівників. Необхідно контролювати вчасність підвищення кваліфікації науково-педагогічними працівниками, особливо, ураховуючи швидкоплинний характер процесів освітнього й професійного зростання фахівця, мотивувати його до формування навичок мобільності у професійній діяльності шляхом отримання додаткових знань.

Разом з тим, має здійснюватись відповідне оцінювання рівня відтворення інтелектуального потенціалу військовослужбовця. Чинна система оцінювання у формі державної атестації визначає відповідність рівня підготовки фахівця вимогам кваліфікаційної характеристики і не повною мірою дозволяє визначити рівень відтворення його практичного інтелектуального потенціалу, тобто створену "додану інтелектуальну вартість" фахівця. Тому пропонується взяти за базову оцінку рівень відповідності дійсних професійних якостей військовослужбовця вимогам до займаної військової посади, як це реалізується під час професійно-психологічного відбору в

ЗСУ [12]. Оцінювання морально-психологічного забезпечення особового складу ЗСУ пропонується здійснювати за такими критеріями:

- моральна налаштованість (духовна, національно-патріотична);
- емоційно-вольова якість;
- мотиваційна готовність;
- функціональна готовність;
- фахова здатність.

Професійно важливі якості військовослужбовців за визначеними критеріями доцільно оцінювати з урахуванням таких чотирьох рівнів, як: оптимальний; задовільний; незадовільний; критичний. Необхідно також врахувати об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на морально-психологічне забезпечення особового складу ЗСУ. Незважаючи на актуальність цього напрямку на сьогодні відсутні системні та фундаментальні дослідження з відтворення інтелектуального потенціалу, сукупність критеріїв та методи оцінювання загального рівня інтелектуальних ресурсів ЗСУ, що вимагає подальшої наукової роботи.

Висновки. Відтепер суспільству і державі, ЗСУ необхідні не просто фахівці, а творчі, активні особистості – професіонали, які відрізняються високою освіченістю, духовністю, культурою, мораллю, володіють навичками наукової, організаторської, управлінської діяльності, здатністю приймати відповідальні рішення та активно впроваджувати їх у життя. Кожному фахівцю конкретного профілю необхідне цілком певне поєднання обсягу загальноосвітніх, загальнонаукових, спеціальних і гуманітарних знань та вмінь, оволодіння якими забезпечує підготовку фахівця з необхідним освітнім й кваліфікаційним рівнем, відповідним рівнем компетентності. Підготовлений фахівець повинен бути здатним не тільки повністю й якісно виконати функціональні обов'язки, але й бути придатним для вирішення проблем сучасного та майбутнього науки, техніки і виробництва. Для цього необхідні кадри, які поєднують професійну (практичну) підготовку із широкою спеціальною та науковою підготовкою, володіють системою конкретних знань для вирішення задач завтрашнього дня та найближчого майбутнього.

Напрями військово-педагогічної спрямованості підготовки військових фахівців разом із професійно важливими критеріями оцінювання відтворення морально-психологічних якостей військовослужбовців можуть бути покладені в основу побудови моделі відтворення інтелектуального потенціалу військовослужбовців та методики оцінювання загального рівня інтелектуальних ресурсів ЗСУ.

Список використаної літератури

1. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII: станом на 25 вер. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 10.10.2020).
2. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення 10.10.2020).

3. Про затвердження Положення про дистанційне навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13> (дата звернення 10.10.2020).

4. Про затвердження Концепції дистанційного навчання у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 21.12.2015 р. № 744. URL: <http://www.viti.edu.ua/files/npb/dfn3.pdf> (дата звернення 10.10.2020).

5. Стратегічний оборонний бюлетень України : Указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n10> (дата звернення 10.10.2020).

6. Городянська Л. В. Суб'єктно-діяльнісний підхід в організації підготовки військових фахівців у системі вищої освіти / Л. В. Городянська, А. І. Сизов ; тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів "Молодіжна військова наука у Київ. нац. ун-ті імені Тараса Шевченка", Київ, 24 квіт. 2020 р. – Київ : Військ. ін-т КНУТШ, 2020. – С. 204–206.

7. Городянська Л. В. Особливості організації дистанційного навчання у системі вищої військової освіти : зб. наук. пр. / Л. В. Городянська – Київ : Військ. ін-т КНУТШ, 2020. – № 67. – С. 134–142.

8. Service to Country: Personnel Policy and the Transformation of Western Militaries / eds. Curtis Gilroy and Cindy Williams. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 2006.

9. Filling the Ranks: Transforming the U.S. Military Personnel System / ed. Cindy Williams. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 2004.

10. New Economics of Manpower in the Post-Cold War Era / ed. J. Beth, R. James Hosek, John T. Warner // Handbook of Defense Economics ; eds. Todd Sandler and Keith Hartley. – Amsterdam : Elsevier, 2007. – Vol. 2. – P. 1076–1138.

11. John T. Warner. The Economics of Military Manpower / John T. Warner and Beth J. Asch. // In Handbook of Defense Economics ; eds. Keith Hartley and Todd Sandler. – Amsterdam : Elsevier, 1996. – Vol. 1. – P. 347–398.

12. Інструкція з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України : Наказ Міністерства оборони України від 10.12.2014 р. № 883. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0013-15> (дата звернення 10.10.2020).

References

1. On higher education. (2014). The Law of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#>.

2. On the National Strategy of Education Development in Ukraine for the period until 2021. (2013). Decree of the President of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

3. On Approval of the Regulation on Distance Learning. (2013). Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>.

4. On Approval of the Concept of Distance Learning in the Armed Forces of Ukraine. (2015). Order of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <http://www.viti.edu.ua/files/npb/dfn3.pdf>.

5. Strategic Defense Bulletin of Ukraine. (2016). Decree of the President of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#n10>.

6. Gorodyanskaya L. & Sizov A. (2020, April 24). Subjective-activity approach to the organization of military specialists' training in the system of higher education. [Paper presentation]. All-Ukrainian scientific-practical conference of young scientists, adjuncts, listeners, cadets and students, Kyiv.

7. Gorodyanskaya, L. (2020). Features of the organization of distance learning in the system of higher military education. *Collection of scientific works of the Military Institute of Kyiv National Taras Shevchenko University*, 67, 134–142.

8. Curtis G. & Cindy W. (2006). Service to Country: Personnel Policy and the Transformation of Western Militaries. Cambridge, Mass.: MIT Press.

9. Cindy W. (2004). Filling the Ranks: Transforming the U.S. Military Personnel System. Cambridge, Mass.: MIT Press.

10. Beth J., James R., John T. The New Economics of Manpower in the Post-Cold War Era. *Handbook of Defense Economics*. Vol. 2. Todd Sandler & Keith Hartley. (2007). Amsterdam: Elsevier, 1076–1138.

11. John T. Warner & Beth J. Asch. The Economics of Military Manpower. *Handbook of Defense Economics*. Vol. 1. (1996). Amsterdam: Elsevier, 347–398.

12. Instruction on the organization of professional-psychological selection in the Armed Forces of Ukraine. (2014). Order of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0013-15>.

Надійшла до редколегії 14.11.21

L. Gorodianska, PhD in Economics Sci., Ass. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
gorod_lv@knu.ua
ORCID ID 0000-0002-4482-1690
Scopus ID 56529623300

MILITARY-PEDAGOGICAL ORIENTATION OF MILITARY SPECIALIST TRAINING

The military-pedagogical process is a complex socio-psychological phenomenon. Its essence lies in purposeful, motivated, substantive organizational and educational activities of all its subjects. This activity is aimed at preparing the military specialists who are able to successfully perform their functional duties both in peacetime and in modern war conditions. The strength of the country's defense capability and combat readiness in modern conditions is ensured by a high level of intellectual potential of the Armed Forces of Ukraine. This potential is being formed as a set of potentials of highly qualified personnel of military specialists. Today the task of reforming military education is not limited only to structural and functional transformations of the educational base and restructuring of the educational process. It is necessary to create an environment (a system of higher military education) for constant spiritual and professional improvement of the individual and motivation to achieve a high level of military professionalism. Access of educational institutions to modern information technologies contributed to the emergence of interactive forms of learning and transformation of the subject of learning from a passive participant and its active involvement in the learning process. Given the development of

digital technologies and the difficult state in which Ukraine found itself due to military action and the negative epidemiological situation, it is appropriate to create a system of higher military education using the subject-activity approach and the introduction of forms of distance learning. It is proposed to direct the military-pedagogical training of specialists along six lines. The assessment of the level of conformity of a serviceman's actual professional qualities with the requirements to the occupied military position is important in the professional-psychological selection in the Armed Forces. That is why it is expedient to develop a model of recreation of intellectual potential of servicemen and a methodology for evaluating the general level of intellectual resources of the Armed Forces of Ukraine. In the basis of construction of such model it is offered to put directions of military-pedagogical training of military specialists together with professionally important criteria of evaluation of recreating of moral-psychological qualities of servicemen of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: professional training, training subject, recreating of military specialists' intellectual potential, military-pedagogical orientation, model of recreation of serviceman's intellectual potential.

УДК 355.23;339.19

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.13-16>

О. Ісламова, канд. філос. наук
Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького, Хмельницький, Україна
a.islamova90@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2102-7363

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ГОТОВНОСТІ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ФАХОМ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Представлено узагальнення вітчизняного та європейського досвіду щодо сутнісно-понятійних уявлень про професійну мобільність як чинник готовності прикордонників до діяльності за фахом. Зроблено висновок про те, що професійна мобільність безпосередньо взаємопов'язана з готовністю до діяльності за фахом, оскільки ці два поняття мають у структурі спільні елементи, зокрема, професійні знання, уміння, навички та професійно-важливі якості. З урахуванням результатів аналізу досліджень, пов'язаних з проблемою професійної мобільності, з'ясовано, що це поняття можна визначити як готовність і здатність до діяльності в умовах трансформації професійних (виробничих, службових) завдань, освоєння нових спеціальностей або змін у них. Професійна мобільність охоплює здатність успішно переключатися на іншу діяльність або змінювати види діяльності, ефективно використовувати систему узагальнених професійних прийомів для виконання будь-яких завдань у професійній сфері, порівняно легко переходити від одного виду діяльності до іншого. Мобільність визначено інтегративною властивістю, що формується і розвивається під час практичної, освітньої, соціальної, соціокультурної діяльності людини та надає їй можливість реалізувати свої задатки, здібності, схильності, можливості. З'ясовано, що в контексті підготовки персоналу прикордонних відомств у країнах ЄС професійна мобільність прикордонників забезпечується їхнім високим рівнем інтероперабельності, що є необхідною умовою для ефективно організації охорони зовнішніх кордонів ЄС представниками різних європейських прикордонних відомств. Найпоширенішою формою забезпечення професійної мобільності європейських прикордонників є робота в межах Постійного корпусу європейської агенції прикордонної і берегової охорони Фронтекс. Підготовка персоналу ДПСУ за умов євроінтеграції потребує вивчення досвіду прикордонних відомств країн ЄС щодо забезпечення умов для розвитку професійної мобільності прикордонників, що вимагає подальшого ґрунтовного дослідження окресленого напрямку.

Ключові слова: професійна мобільність, прикордонники, професійна діяльність, професійна підготовка, соціальна мобільність, професійна кар'єра.

Постановка проблеми. Результати аналізу досліджень з професійної мобільності свідчать, що для сучасного динамічного глобалізованого світу характерна зміна людьми свого місця в соціальній структурі суспільства. На цей процес впливають різні чинники, зокрема, діджиталізація суспільства, сучасні інформаційні технології, їхнє активне впровадження у різні сфери суспільної і промислової діяльності, динамічний розвиток галузей суспільного виробництва, реформи різних сфер життєдіяльності, інтелектуалізація професійної діяльності тощо. Вплив цих чинників на сучасне суспільство та економіку вимагають від фахівців постійної актуалізації фахових навичок, здатності швидко орієнтуватися в професійному середовищі, приймати грамотні кваліфіковані рішення, високої інтелектуальної та професійної мобільності в умовах швидкозмінних ситуацій. Передбачається, що майбутній фахівець в умовах швидкої трансформації суспільства зможе успішно адаптуватися з метою відповідності його вимогам, буде орієнтуватися на цінності суспільства з урахуванням власного попереднього досвіду професійної діяльності.

Результати аналізу публікацій щодо різноманітних аспектів професійної підготовки фахівців свідчать про те, що формування мобільності в майбутніх фахівців – студентів ЗВО є важливим педагогічним завданням, що передбачає таку організацію освітнього середовища, яка забезпечує орієнтацію майбутнього фахівця на постійний професій-

ний розвиток, самореалізацію, кар'єрне зростання, самовдосконалення, готовність до швидкої адаптації відповідно до нових умов та спроможність активно впливати на несприятливі умови з метою нейтралізації їх.

Особливого значення сьогодні професійна мобільність набуває для персоналу прикордонних відомств, особливо у країнах Європейського Союзу (ЄС). Персоналу європейських прикордонних відомств доводиться брати активну участь у спільних операціях уздовж зовнішніх кордонів ЄС, у спільному патрулюванні, заходах з охорони ділянок кордону посиленого міграційного тиску. Ці заходи можуть відбуватись у різних країнах, різною мовою, із використанням обладнання різного типу. З огляду на це, можливості професійної мобільності прикордонників країн ЄС викликають значний інтерес для Державної прикордонної служби України (ДПСУ) і потребують ретельного вивчення стосовно можливості їхнього використання у професійній діяльності українських прикордонників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема мобільності, зокрема соціальної і професійної, останнім часом перебуває в полі зору представників різних наук. Наприклад, сутнісні характеристики соціальної і професійної мобільності досліджували Н. Грицькова [1], Н. Брижак [2], Л. Сушенцева [3], В. Тернопільська та Н. Чіжова [4]. Психолого-педагогічні аспекти формування професійної мобільності досліджували Є. Іванченко [5], Л. Сушенцева [6], Н. Чернуха [7], Л. Хоружа [8].

Особливості розвитку академічної мобільності фахівців з охорони кордону в країнах ЄС вивчав А. Балендр [17]. Водночас потребує додаткового аналізу та узагальнення сутнісно-понятійний аспект проблеми формування і розвитку професійної мобільності прикордонників з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Мета статті – узагальнення вітчизняного та європейського досвіду щодо сутнісно-понятійних уявлень про професійну мобільність як чинник готовності прикордонників до діяльності за фахом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття "мобільність" походить від латинського "mobilis", що означає "рухливість, мінливість, здатність до швидкої дії та зміни станів, певна властивість особистості" [4]. У соціально-педагогічному аспекті воно відображає динамічні процеси, пов'язані із прагненням людей задовольнити матеріальні або духовні потреби. Найбільш поширеним у науково-педагогічному обігу є поняття "соціальна мобільність" та похідне від нього – "професійна мобільність". Ці поняття близькі за значенням до поняття "соціальний ліфт", "кар'єра", що пов'язані зі зміною людьми соціального становища.

Розрізняють два основні види мобільності – горизонтальну і вертикальну [9]. Горизонтальна мобільність – це коли індивід не змінює свого соціального статусу. Класифікують територіальну і частково професійну мобільність. Вертикальна мобільність передбачає перехід індивіда від одного соціального становища до іншого. Це може бути підвищення або пониження по службі, поліпшення або погіршення добробуту [9].

Професійна мобільність є одним із видів соціальної мобільності. На думку Л. Сушенцевої, професійна мобільність охоплює процес вибору професії, підвищення кваліфікації, зміну місця роботи або професії, плинність кадрів, розвиток кар'єри тощо. Вчена визначає професійну мобільність як "готовність фахівця до зміни виконуваних професійних завдань, здатність швидко опанувати нові види робіт, нові спеціальності" [3].

У дослідженні Л. Горюнової визначено чинники, що забезпечують професійну мобільність фахівця. Це якісні характеристики особистості, що забезпечують внутрішній механізм розвитку людини; сформованість ключових та загальнопрофесійних компетентностей; зміст професійної діяльності; зміна стану середовища і самореалізацією людини в житті та професії; готовність до перетворення людиною самої себе, а також навколишнього професійного та життєвого середовища [10, с. 186].

Інші вчені до структури професійної мобільності відносять володіння високим рівнем узагальнених професійних знань, досвідом їхнього оновлення, актуалізації та самостійного здобуття, уміння ефективно використовувати систему узагальнених професійних прийомів для виконання будь-яких професійних завдань, а також за потреби легко переходити від одного виду діяльності з урахуванням [5, с. 31]. Також поняття "професійна мобільність", на думку вчених [7, 8, 11], характеризує не лише здатність особистості змінювати свою професію, місце і напрямки діяльності, але й уміння приймати самостійні і нестандартні рішення, спрямовані на підвищення рівня свого професіоналізму, а також швидко опанувати нове освітнє, професійне, соціальне і національне середовище. Одним із очікуваних результатів професійної мобільності є ефективна трудова діяльність. Отже, основними сутнісними характеристиками професійної мобільності фахівця можна вважати властивості особистості, що забезпечують внутрішній механізм розвитку людини; прагнення до кар'єрного просування та

професійного розвитку; сформованість основних і загальнопрофесійних компетентностей; адаптивність особистості; спроможність до динамічного нарощування власного потенціалу; готовність до професійного самовдосконалення; готовність до швидких змін місця роботи, її географічного розташування; здатність швидко й успішно оволодівати новими засобами професійної діяльності, технікою і технологіями; здатність до набуття нових знань та вмінь, які забезпечують ефективність нової професійної діяльності; здатність до швидких змін професійних функцій і професійних компетенцій, переходу з однієї професійної позиції в іншу [7, 8, 11].

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що професійна мобільність взаємопов'язана з готовністю фахівця до діяльності за фахом. Дослідники вказують, що професійна готовність, як і професійна мобільність, є закономірним цілеспрямованим результатом професійної підготовки, освіти, самоосвіти та самовиховання, особистісно-мотиваційного становлення, налаштованості на ефективну професійну діяльність. Професійна готовність, як і професійна мобільність, забезпечує здатність фахівця до успішного виконання завдань [13]. На думку вчених, професійна готовність у своїй структурі містить систему професійних знань, умінь, навичок, професійно-важливих якостей особистості, ціннісно-мотиваційних ставлень, уміння долати перешкоди та досягти успіхів у кар'єрі. Це складне психологічне, особистісне утворення, активний діяльний стан особистості, певна складна її властивість, що охоплює систему перерахованих вище інтегрованих властивостей [1].

У контексті професійної діяльності прикордонних відомств у країнах ЄС, зважаючи на її спільний характер відповідно до концепції європейського інтегрованого управління кордонами, професійна мобільність персоналу цих відомств займає особливе місце. Наприклад, в європейських країнах питаннями організації спільної охорони кордону, та, відповідно, професійної мобільності, опікуються такі правоохоронні організації, як: Фронтекс (Європейське відомство прикордонної і берегової охорони), CEPOL (European Union Agency for Law Enforcement Training – Агенція ЄС з питань правоохоронної підготовки) та ECGFF (European Coast Guard Functions Forum – Форум європейських відомств берегової охорони).

Спільна діяльність прикордонних відомств країн ЄС у сфері підготовки персоналу під загальним керівництвом агенції Фронтекс створила передумови для формування єдиних стандартів професійної діяльності прикордонників ЄС. Вони окреслені в основних нормативно-правових документах ЄС – Шенгенському прикордонному кодексі [14], Регламенті про Європейську прикордонну і берегову охорону [15], Галузевій рамці кваліфікацій сфери охорони кордонів країн ЄС [16].

Сьогодні основною вимогою до підготовки персоналу європейських відомств є забезпечення їхньої інтеграбельності, або оперативна сумісність (взаємозамінності) прикордонників різних країн ЄС, що є необхідною умовою для ефективної організації охорони зовнішніх кордонів ЄС представниками різних європейських прикордонних відомств. Це також посилює і допомагає розвивати спільну європейську прикордонну культуру, таким чином сприяючи й розвитку професійної мобільності європейських прикордонників [17]. Водночас забезпечення професійної мобільності європейських прикордонників базується на відповідних принципах їхньої спільної професійної діяльності:

- гуманізм – виконання професійної діяльності має сприяти усвідомленню прикордонниками своїх обов'язків та вмінню розуміти людей та спільноти;

- професіоналізму – виконання професійних обов'язків прикордонниками має відповідати найвищим стандартам та включати використання сучасних технологій охорони кордону;

- відкритості – сприяння комунікації як у межах прикордонної служби, так і з партнерськими організаціями;

- командної роботи – виконання професійних обов'язків прикордонниками з різних країн має сприйматись як командна робота [18].

Найбільш поширеною формою забезпечення професійної мобільності європейських прикордонників є підготовка персоналу Постійного корпусу агенції Фронтекс. Починаючи з 2020 року агенція оголосила про створення власного кадрового потенціалу, персоналу європейських прикордонних відомств, які отримують підготовку за профілем і прямують до місць проведення спільних операцій з охорони зовнішніх кордонів ЄС. На основі результатів аналізу ризиків Фронтекс, спільних операцій і попередньої оцінки потреб заходи з тематичної підготовки забезпечують актуальну підготовку персоналу в конкретних сферах охорони кордону. Це також досягається шляхом створення надійних та ефективних мереж з партнерськими відносинами з відповідними органами країн-членів ЄС та країнами-партнерами, а також шляхом підтримки мереж для забезпечення підготовки персоналу (напр., Мережа партнерських академій Фронтекс, вебплатформа Virtual Aula) [19, 20].

Останнім часом було значно активізовано участь персоналу ДПСУ в програмах професійної мобільності агенції Фронтекс (програма EU Staff Exchange) для фахівців повітряних пунктів пропуску країн ЄС та країн-партнерів Фронтекс. Українські прикордонники виконують обов'язки у провідних європейських аеропортах, а їхні досвідчені колеги з країн ЄС працюють у повітряних пунктах пропуску нашої держави. Також персонал ДПСУ бере участь у спільних операціях на сухопутних кордонах України з країнами ЄС, зовнішніх морських кордонах ЄС, розвиток професійної мобільності персоналу посилюється шляхом активної участі у спільних проектах з підготовки персоналу для розвитку їхньої інтероперабельності, активізується обмін інформацією та впровадження спільного аналізу ризиків, проводиться обмін статистичною та аналітичною інформацією тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поняття "професійна мобільність" відображає готовність і здатність фахівця до діяльності в умовах динамічних змін у сфері професійних (виробничих, службових) функцій, освоєння людиною нових спеціальностей або змін у них. Професійна мобільність охоплює здатність ефективно використовувати систему узагальнених професійних прийомів для виконання будь-яких завдань у професійній сфері, успішно переключатися на іншу діяльність або змінювати види діяльності, порівняно легко переходити від одного виду діяльності до іншого. Для професійної мобільності важливо володіти високим рівнем загальних і професійних компетенцій, досвідом застосування, бути готовим до їхнього вдосконалення та самостійного опанування.

У контексті підготовки персоналу прикордонних відомств у країнах ЄС професійна мобільність прикордонників має забезпечуватись їхнім високим рівнем інтероперабельності, що є необхідною умовою для ефективної організації охорони зовнішніх кордонів ЄС представниками різних європейських прикордонних відомств. Найбільш поширеною формою забезпечення професійної мобільності європейських прикордонників є робота в

межах Постійного корпусу європейської агенції прикордонної і берегової охорони Фронтекс. Підготовка персоналу ДПСУ за умов євроінтеграції потребує вивчення досвіду прикордонних відомств країн ЄС щодо забезпечення умов для розвитку професійної мобільності прикордонників, що вимагає подальшого ґрунтовного дослідження окресленого напрямку.

Список використаної літератури

1. Грицькова Н. Професійна мобільність фахівця: сутність та структура / Н. Грицькова // Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – № 12(199). – С. 25–32.
2. Брижак Н. Професійна мобільність як фахова якість майбутнього вчителя / Н. Брижак // наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, 2016. – Вип. 1. – С. 67–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2016_1_16
3. Сушенцева Л. Професійна мобільність як сучасна педагогічна проблема / Л. Сушенцева // наук.-метод. журн. Креативна педагогіка, 2011. – Вип. 1. – С. 129–136.
4. Тернопільська В. Мобільність особистості як предмет наукового дослідження / В. Тернопільська, Н. Чижова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 2016. – Вип. 20(2). – С. 234–243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20%282%29_23
5. Іванченко Є. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук. / Є. Іванченко. – Одеса, 2005. – 181 с.
6. Сушенцева Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : монографія / Л. Сушенцева ; за ред. Н. Г. Ничкало; Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України. – Кривий Ріг : Вид. дім, 2011. – 439 с.
7. Чернуха Н. Формування соціальної мобільності студентів в сучасному інтеграційному освітньому просторі / Н. Чернуха // Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість ; зб. мат. конф. 13–15 лист. 2012 р. – С. 91–101.
8. Хорунжа Л. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 "теорія навчання" / Л. Хорунжа. – Харків, 2009. – 22 с.
9. Сорокин П. Социальная мобильность / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – Москва : Политиздат, 1992. – 542 с.
10. Горюнова Л. Професійна мобільність спеціаліста як проблема розвиваючогося образования : дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.08 "теорія і методика професійного образования" / Л. Горюнова. – Ростов-на-Дону, 2006. – 337 с.
11. Прохоренко Т. Професійна мобільність як фактор професійної успішності / Т. Прохоренко // Вісн. нац. ун-ту "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Соціологія, 2017. – № 4. – С. 167–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2017_4_15
12. Калиновский Ю. Психология исследовательской деятельности : монография / Ю. Калиновский . – Соликамск : СГПИ, 2008. – 236 с.
13. Ковальська І. Формування психологічної готовності членів громадських формувань до охорони державного кордону : автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09 "Психологія діяльності в особливих умовах" / І. Е. Ковальська. – Хмельницький, 2009. – 23 с.
14. Schengen Borders Code. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/schengen-borders-code_en
15. Regulation (EU) 2016/1624 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2016 on the European Border and Coast Guard. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R1624>.
16. Sectoral Qualifications Framework for Border Guarding. FRONTEx. Warsaw : Rondo ONZ 1, 2013. Vol. 1. 173 p.
17. Балендр А. Розвиток академічної мобільності фахівців з охорони кордону в країнах Європейського Союзу / А. Балендр ; зб. наук. пр. Нац. акад. ДПСУ. Серія : Педагогічні науки. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. – № 2(13). – С. 33–45.
18. Балендр А. Професійна підготовка фахівців з охорони кордону в країнах Європейського Союзу: теорія і практика : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2020. 504 с.
19. Використання електронних освітніх ресурсів у підготовці майбутніх офіцерів прикордонних підрозділів / О. Діденко, О. Андрощук, М. Маслій та ін. // Information Technologies and Learning Tools, 2020. – Vol. 80(6). С. 39–57.
20. Soroka O. Diagnostics of Leadership Qualities of Specialists of "Man-Man" Type of Professions in Military and Civil Higher Education Institutions: Psychological and Pedagogical Approach / O. Soroka, S. Kalaur, A. Balendr // Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 2019. – Vol. 11(4Sup1). – P. 264–277.

References

- Hrytskova N. Profesiina mobilnist fakhivtsia: sutnist ta struktura [Professional mobility of a specialist: essence and structure]. *Visn. LNU im. T. Shevchenka*. 2010. №12 (199). S. 25–32. (in Ukrainian).
- Bryzhak N. Profesiina mobilnist yak fakhova yakist maibutnoho vchytelia [Professional mobility as a professional quality of a future teacher] / N. Bryzhak // *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Seria: Pedahohika. Sotsialna robota. 2016. Vyp. 1. S. 67-70. URL: (in Ukrainian).
- Sushentseva L. Profesiina mobilnist yak suchasna pedahohichna problema [Professional mobility as a modern pedagogical problem]. *Kreatyvnna pedahohika: nauk-metod. zhurn*. 2011. Vyp. 1. S. 129–136. (in Ukrainian).
- Ternopilska V., Chizhova N. Mobilnist osobystosti yak predmet naukovo doslidzhennia [Personality mobility as a subject of scientific research] *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. 2016. Vyp. 20(2). S. 234-243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20%282%29_23 (in Ukrainian).
- Ivanchenko Ye. Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh ekonomistiv u protsesi navchannia u vyshchyykh navchalnykh zakladakh [Formation of professional mobility of future economists in the process of studying in higher educational institutions]: dys. ... kand. ped. nauk. Odesa, 2005. 181 s. (in Ukrainian).
- Sushentseva L. Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh kvalifikovanykh robotnykiv u profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka: monohrafiia [Formation of professional mobility of future skilled workers in vocational schools: theory and practice: monograph] / za red. N. H. Nychkalo; In-t prof.-tekh. osvity NAPN Ukrainy. Kryvyi Rih: Vyd. dim, 2011. 439 s. (in Ukrainian).
- Chernukha N. Formuvannia sotsialnoi mobilnosti studentiv v suchasnomu intehratsiinomu osvithnomu prostori. Innovatsiini protsesy v osvithnomu prostori: dostupnist, efektyvnist, yakist [Formation of social mobility of students in the modern integration educational space. Innovative processes in the educational space: accessibility, efficiency, quality]: zb. materialiv konf., 13–15 lystop. 2012 r. S. 91–101. (in Ukrainian).
- Khorunzha L. Formuvannia intelektualnoi mobilnosti starshoklasnykiv u navchalnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly [Formation of intellectual mobility of high school students in the educational process of secondary school]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.09 "teoriia navchannia" / L. A. Khorunzha. Kh., 2009. 22 s. (in Ukrainian).
- Sorokyn P. Sotsyalna mobylnost [Social mobility // *Man. Civilization. Society*] // *Chelovek. Tsyvylyzatsiia. Obshchestvo / Obshch. red., sost. y predysl. A. Yu. Sohomonov: Per. s anhl. M.: Polityzdat, 1992. 542 s. (in Ukrainian).*
- Horiunova L. Profesiionalnaia mobylnost spetsyalysta kak problema razvyvaiushchehosia obrazovaniia v Rossy [Professional mobility of a specialist as a problem of developing education in Russia]: dys. ... d-ra. ped. nauk: 13.00.08 "teoriia y metodyka profesiionalnoho obrazovaniia" / Horiunova Lyliya Vasylevna. Rostov-na-Donu, 2006. 337 s. (in Ukrainian).
- Prokhorenko T. Profesiina mobilnist yak faktor profesiinoi uspihynosti [Professional mobility as a factor of professional success] *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho"*. Seria: Sotsioloohiia. 2017. № 4. S. 167-174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2017_4_15 (in Ukrainian).
- Kalynovskiy Yu. Praksyolohyia yssledovatel'skoi deiatelnosti [Praxiology of research activity]: monohrafiia / Yu. Y. Kalynovskiy. – Solykamsk: SHPY, 2008. 236 s. (in Ukrainian).
- Kovalska I. Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti chleniv hromadskykh formuvan do okhorony derzhavnogo kordonu [Formation of psychological readiness of members of public formations for protection of the state border]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psyk. nauk: spets. 19.00.09 "Psykholohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh". Khmelnytskyi, 2009. 23 s. (in Ukrainian).
- Schengen Borders Code. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/glossary_search/schengen-borders-code_en
- Regulation (EU) 2016/1624 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2016 on the European Border and Coast Guard. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R1624>.
- Sectoral Qualifications Framework for Border Guarding. FRONTEX. Warsaw : Rondo ONZ 1, 2013. Vol. 1. 173 p.
- Balendr A. Rozvytok akademichnoyi mobilnosti fakhivtsiv z okhorony kordonu v krayinakh Yevropeys'koho Soyuzu. [Development of academic mobility of border guards in the European Union]. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: pedagogical sciences*. Khmelnytsky: NADPSU Publishing House, 2018. № 2(13). P. 33–45. (in Ukrainian).
- Balendr A. Profesiyna pidhotovka fakhivtsiv z okhorony kordonu v krayinakh Yevropeys'koho Soyuzu: teoriia i praktyka: monohrafiia. [Professional training of border guards in the countries of the European Union: theory and practice: monograph]. Khmelnytsky: NADPSU Publishing House, 2020. 504 p. (in Ukrainian).
- Didenko O., Androschuk O., Maslii M., Balendr A., Biliavets S. (2020). Vykorystannya elektronnykh osvitnikh resursiv u pidhotovtsi maibutnikh ofitseriv prykordonnykh pidrozdiliv. [The use of electronic educational resources in the training of future officers of border units]. *Information Technologies and Learning Tools*, 80(6), 39-57. (in Ukrainian).
- Soroka O., Kalaur S., & Balendr A. (2019). Diagnostics of Leadership Qualities of Specialists of "Man-Man" Type of Professions in Military and Civil Higher Education Institutions: Psychological and Pedagogical Approach. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 11(4Sup1), 264–277.

Надійшла до редколегії 01.03.21

O Islamova, PhD in Philosophy Sci.

National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi, Ukraine

a.islamova90@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2102-7363

PROFESSIONAL MOBILITY AS A FACTOR OF BORDER GUARDS READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY: UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE

The article presents an analysis and generalization of approaches to the nature and content of professional mobility. It is concluded that professional mobility is directly interrelated with readiness to work in the specialty, since these two concepts have common elements in the structure, in particular professional knowledge, abilities, skills and professionally important qualities. Taking into account the results of the analysis of research related to the problem of professional mobility, it was found out that this concept can be defined as readiness and ability to work in the context of transformation of professional (production, service) tasks, development of new specialties or changing them. Professional mobility covers the ability to successfully switch to another activity or change types of activities, effectively use the system of generalized professional techniques to perform any tasks in the professional sphere, and it is relatively easy to move from one type of activity to another. For professional mobility, it is important to have a high level of generalized professional knowledge, experience in improving them and obtaining them independently. The results of the review of publications on the research topic suggest that there are two types of mobility – horizontal and vertical. Horizontal mobility involves the transition of an individual or social object from one social position to another, which is at the same level, as well as a change of place of residence. As for vertical mobility, it involves the transition of an individual or social object from one social position to another. It was found out that mobility is an integrative property that is formed and developed during practical, educational, social, socio-cultural activities of a person and provides him with the opportunity to realize his inclinations, abilities, opportunities. It was found that in the context of training of border guard agencies' personnel in the EU, professional mobility of border guards is ensured by their high level of interoperability, which is a necessary condition for effective organization of protection of EU external borders by representatives of various European border guard agencies. The most common form of ensuring the professional mobility of European border guards is working within the Permanent Corps of the European Border and Coast Guard Agency Frontex. The training of Ukrainian Border Guard Agency's staff in the context of European integration requires the study of the experience of border agencies in EU countries to provide conditions for the development of professional mobility of border guards, which requires further thorough study of the outlined topic.

Keywords: professional mobility, border guards, professional activity, professional training, social mobility, professional career.

УДК 378.016:811(24)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.17-20>O. Kuznetsova, PhD in Psychology Sci., Ass. Prof.
nickolaalex@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-5730-8696,

V. Zlatnikov, PhD in Pedagogics Sci., Ass. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
valentynzlatnikov@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-7019-9551

APPROACHES AND EFFECTIVE METHODS OF INSTRUCTION IN THE FOREIGN LANGUAGE FOR SPECIAL PURPOSES

At the present stage of expanding international contacts in various fields of activity for students it is becoming increasingly important to expand their knowledge of languages outside of everyday foreign language (English). Learning foreign languages has a number of benefits, including facilitating effective communication and building partnerships, business and military relationships with people from other countries/cultures. Since there are a number of factors that affect the effective acquisition of a foreign language in the context of bilin gualism, modern methods of teaching foreign languages have their own characteristics, considering the target areas and standards. There are many approaches to foreign language teaching developed at the end of the last century that have become widely used in teaching foreign languages for special purposes in higher education at the present stage of learning. The range of teaching methods varies depending on which aspects of language acquisition they emphasize – from teaching grammar to the lexicographic component of modern English-language culture of business and professional communication, which are seen as an element of communication skills of young military and civilian professionals [1]. As there is a wide range of different approaches and methods of teaching a foreign language for professional purposes used in lessons, the question will be whether there is evidence that some methods are more effective in acquiring and maintaining acquired skills. The article presents practical recommendations for motivating students to free oral/written communication in a foreign language, taking into account professional needs; the sequence of stages at which new programs for studying a foreign language of special purpose are logically executed, and also offers concerning a vocabulary is provided. The article evaluates and analyzes the latest trends in the methodology of teaching foreign languages, which provides a basis for effective study of a foreign language for professional purposes, taking into account the communicative orientation military, business and professional communication.

Keywords: general skills, communication experience, professional/business communication, interpersonal communication, natural way, communicative method.

Statement of the problem. At the present stage of accelerated development of international military, business and personal partnerships, the situation requires the training of diverse specialists with already established competencies of communicative experience. Communication skills are a common skill for success that needs to be developed in vocational education, but today it primarily requires mastery of skills in professional communication, to be able to communicate orally and in writing, considering the lexicographic component of communication culture [3]. Regardless of the work performed by the specialist, whether it is self-development of a special task / project, or personal participation of the unit in workshops, or drafting a document, the young officer/specialist must know how to express himself effectively orally and in writing in a special setting [2].

Analysis of recent research and publications. Well-known methods which are widely used, namely: the method of grammar translation, direct method, communicative approach, learning the language of the community and the method of clear input, etc. have been studied for decades. These methods are well recognized by many scientific societies as reliable methods of foreign language education that have been used within the past years. They are all widely used and accepted by the European Center for Modern Languages [4, 6]. But there are many other methods that are commonly implemented when teaching a foreign language for special purposes, and have a practical output but are not discussed, and not but some of them contain detailed notes on educational activities, as well as practical recommendations and suggestions for vocabulary in the specialty [7].

A special attention is paid to communicative language teaching, a method of language teaching developed in the end of the century that focuses on teaching language in context. If dialogues are used, they are used in context, and the focus is not on memorization of specific texts, but on effective communication. Effective communication encompasses as speaking/listening and reading/writing skills. With this model, the language should not be separated from

the meaning and context when it is taught in professional communication classes, using special terminology.

The purpose of the article – is an assessment and analysis of recent trends in the methodology of teaching foreign languages, which provide a basis for effective study of a foreign language for professional purposes, taking into account the communicative orientation in a professional context through targeted military, business, and professional needs; investigate widely practiced modern attributes of communicative experience, components of modern vocational education, qualities used by a young officer/specialist in military/business communications, and which should be possessed by graduates of higher education institutions.

Presentation of the main research material. In order to help teachers in their efforts to best provide students with the necessary tools to effectively master a professional foreign language, it is important to analyze and compare the various approaches of foreign language education that have been developed, and which are used in higher education institutions in teaching a foreign language for special purposes [11]. The essence of the latest techniques is to identify the best approach or a combination of approaches to promote the effective study of foreign languages. Nearly all the task-centered communication activities are based on exercises done with students [5]. They may be used as they stand, or serve as bases for further original variations. In either case, lecturer will find them effective.

As the aim of these discussions is fluency practice for special purposes, it is in general assumed that the participants already know enough English to produce the structures and vocabulary necessary. But where the activities are appropriate for more elementary levels, some of the language items are to be revised before beginning the discussion. Lecturer who wishes their students to practice certain structures can of course direct them accordingly before the talking begins. This alters the character of the activity somewhat: the emphasis moves from spontaneous fluent talk to specific grammar-practice, albeit

communication-based. If, for example, participants in a guessing game are instructed beforehand to use a certain type of question rather than any other, then this question will probably be very effectively practiced; but the game as a whole will have lost some of its value as an opportunity for free interaction in the foreign language.

Task-centered discussions are composed of one or both of two elements: the brainstorm and the organization. Broadly speaking, these represent the creative and analytic aspects respectively; 'brainstorming' is the technique whereby members of the group let loose a hail of possible solutions or suggestions, in random order as they occur to them; it can be followed by the processing of this material into an order and shape which will constitute the eventual answer(s) to the original problem ('organizing'). Sometimes the list of brainstormed ideas may be enough in itself; sometimes the raw material is given and all the group has to do is organize it. Sometimes the two processes may be merged into one another or follow one another [10]. But in any case, it is convenient to divide the activities into three sections: brainstorming, organizing, and compound. The activities are roughly in order of difficulty, with the simplest at the beginning and the most sophisticated towards the end.

Many of the ideas are borrowed or adapted from different books [11, 12]. Many excellent books and periodicals give advice and ideas. Each activity is described as follows: a general opening section gives its basic form and procedure, with notes on language input where relevant; specific variations are then described in detail, with examples of material that might be used. An exception to this is the first activity, Guessing games, whose different versions, though simple in themselves, are very varied and numerous; therefore they are described under four headings: organization, variations, subjects and language input.

The activity of guessing is one of the simplest and most well-known brainstorming activities that exist, and is very easily transformed into a group discussion game, using discussion in the wide sense defined earlier. There are many variations, but in its essence, the guessing game is a process of discovery by one individual or group of an item of information known to another, with some limitation on its transmission for instance, that the knower may only say 'yes' or 'no'. There are always two sides, called here the knower and the guesser. Sometimes, in its crudest form, a game may just consist of a sequence of random guesses until the right answer is hit on. In more sophisticated versions, the field is gradually and systematically narrowed until the solution is inevitable. The guessing game lends itself to use by classes whose English is comparatively limited, since it is based on the simplest types of utterances: simple questions or statements, brief phrases, single words.

The activity of organization: It is preferable, in a guessing game based on questions, that only one or two of the participants are knowers and the majority guessers, because nearly all the verbal activity in a game of this type is the asking. It is all too easy even for experienced lecturer to overlook this point: where only one student guesses, all the others are limited to 'yes', 'no' or simple stereotyped agreements or disagreements, while the luckless guesser has to rack his brains for a sequence of questions and their correct formulation -with long gaps while he tries to think what to say next.

The guessing game usually needs to be stimulated not only by the knowledge that there is something to be guessed, but also by some hint as to its nature: the first letter of its name, its colour, function, or material, or just any random hint at the discretion of the knower.

Another addition that may improve tension and enjoyment is the limiting of the number of questions or negative answers allowed. However, this may in some cases lead to long pauses for preparation or formulation of maximally useful questions, in which case it is, for us, counterproductive [8]. In general, such stipulations are more appropriate for adult or advanced classes.

As to the presentation and beginning of the game: if the majority are knowers, then the guesser is asked to close his eyes or absent himself for a short time while the subject is displayed or decided; if there is only one knower, then he may be given a piece of paper with the answer written or drawn on it. If the subjects are to be thought up by the students themselves, then it is a good idea to give the whole class a minute or two to think of subjects before the game begins: this saves gaps later, particularly if each successful guesser is to become the next knower.

Option # 1. One excellent variation on the guessing game is based not on questions but on statements. In this, most of the groups are knowers, and only one a guesser. The latter does little actual guessing; the bulk of the work is done by the knowers who throw out hint after hint about the solution, in the form of simple positive or negative statements. The number of conjectures finally allowed to the guesser is limited to three, and made only when he is fairly sure he is right. If, for example, the group has thought of a horse, then hints might be: 'It's an animal', 'It has four legs', 'It doesn't usually live in water', 'Many people think it intelligent', and so on. This is really an exercise in finding things to say, more or less at random, on a subject, but supplied with a purpose by the presence of a guesser. Again, it can be played at all levels.

Guessing games can also take the form of group competitions. A pool of pieces of paper with suitable subjects written or drawn on them is placed at an accessible point in the classroom. One member from each group draws one piece of paper and returns with it to his groups who have to guess its subject in the shortest possible time. When they have guessed it, they retain the paper, and another member goes to draw the next subject. If they fail, they return the paper to the pool. The winning group is the one with the most pieces of paper at the end.

Option # 2. Another variation can be played in fours, bridge-style, and one couple versus another. A pool of pieces of paper bearing the names of the subjects to be guessed is placed face-down on the table. One participant picks a piece of paper at random and defines or describes its subject. If his partner can guess the correct answer, the couple wins that paper; if not, it is discarded or returned to the pool. It is now the turn of the other couple. The partners take it in turns to be guessers and knowers; and, again, the ones with the most pieces of paper at the end are the winners. Another refinement which can be introduced into most guessing games is to forbid the knower to use the words 'yes' or 'no'. This forces more flexible and sophisticated use of the language, and adds further tension.

Subjects:

It is sometimes not realized quite how wide the range of subjects is which can be used for guessing games. Professions, things, weaponry, devices are frequently used; but interesting guessing processes can be based also on actions or locations, and others on combinations of some or all of these subjects, and on undefined, mixed topics.

The most well-known guessing game is that based on the guessing of things: common objects, sometimes even abstracts or events. These may be physically present or represented by a graph or the written word. Hints to focus

thinking may be of various kinds. "I am an officer" for example, combines two hints: that the subject is visible to the knower, and that it begins with a certain letter "I work at the Ministry of Defence". In the knower gives a broad definition of the material from which the subject is made. Or the colour, his attitude to it, or whatever he likes. He may then amplify this hint if the.

Finding suitable subjects for such games is sometimes a problem. If one does not wish to take advantage of the imagination of the students themselves, but to give arbitrary subjects they have no way of knowing, it is time-consuming and wearying trying to think up enough original and appropriate ideas. It is sometimes useful to think in terms of categories.

A. Subjects for intermediate and advanced students:

Classroom equipment: PC, light bulb, felt-tip pen, transparency . . .

Outdoors: cliff, estuary, lava, plateau.

B. More difficult are subjects or parts of items:

More complex or comprehensive subjects, 'happenings': this lesson, the rush-hour traffic, a meal, a University, the Second World War, etc.

C. Abstracts or semi-abstracts: anger, sadness, beauty, advice, pleasure, democracy, authority, love, dancing, etc.

Guessing professions, e.g. military ranks, is also fun, especially when the knower role-plays his subject. If it is a military rank, the hint can consist of a mime and/or the usual sex of its practitioner. If it is an actual profession/position, then it is usually enough to give the sex.

It would be of little value to give a suggested list of public person/celebrities for guessing; as such lists are too dependent on time and place. A list suitable for a class studying in an English-speaking country in 2010 would not fit their peers in Ukraine and would be outdated by 2020.

At the elementary level: young man of arms, policeman, prisoner, psychologist, client, doctor, nurse, engineer, teacher, farmer, secretary, manager, professor, shopkeeper, student, soldier, pilot, scientist, driver, factory worker, artist, baker, musician, president, writer, builder, dressmaker, painter.

At the intermediate and advanced levels: officer, agent, solicitor, barrister engineer, chiropodist, foreman, bricklayer, fishmonger, social worker, radio operator, commando, frogman, caretaker, sculptor, cellist, shorthand-typist, receptionist, minister, bee-keeper, confectioner, interior designer, architect, dustman, photographer, mathematician, physicist, pianist, air-hostess.

Actions can also be guessed. In the simplest version of this, the knower mimes something, which may be as straightforward as reading a newspaper, or as complicated as carrying out repairs on a car. Or he may imagine doing it or having done it: the questions may thus be in the past or the present. It is useful to have a ready-made list available, whether in the form of graphs, as described or as written notes. On the whole, the actions are based on very specific, or dependent on individual professions.

It will also be essential to teach language in a way that focuses not only on communication, but also on comparisons, cultures, connections, and communities. Discussions are the best vehicle for fluency practice in a foreign language: the question is how to make these maximally effective. Interesting topics, group-work, and role-play can facilitate student interaction. A task which cannot be done without verbal communication supplies learners with a reason to speak, and thus makes for a higher degree of naturalness and enthusiasm in their discourse.

Discussions can be made very much more efficient and enjoyable if attention is given to their organization [12].

Conclusions. The curriculum should provide cadets/students with the opportunity to learn about different methods and types of classroom teaching, and to explore current controversial issues and research findings. Then, practicing teachers should be free to make their own choices and teach as they see fit in a specific learning setting in order to achieve optimal results from short-term specialized foreign language learning programs.

Список використаної літератури

1. Гладуш В. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія : навч. посіб. / В. Гладуш, Г. Лисенко. – Дніпропетровськ, 2014. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/pedagogikavsh.pdf> (дата звернення 15.01.2021).
2. Красницька О. Педагогічна майстерність викладача вищої військової школи : підручник / О. Красницька. – Київ : Вид. дім "Кондор", 2020. URL: <http://condor-books.com.ua/image/catalog/novinki2020/krasnicka.pdf> (дата звернення 15.01.2021).
3. Мащенко К. Комунікативна компетентність як інструмент успіху / К. Мащенко, 2017. URL: <https://nv.ua/biz/experts/kommunikativnaya-kompetentnost-kak-instrument-uspeha-1402658.html> (дата звернення 10.01.2021).
4. About ACTFL. (n.d.). URL: <https://www.actfl.org/about-the-american-council-the-teaching-foreign-languages> (дата звернення 15.01.2021).
5. Berger Charles R. Interpersonal communication: Theoretical perspectives, future prospects / Charles R. Berger ; Tenth ed. Long Grove. – Illinois : Waveland Press Inc., 2011.
6. European Commission. Making a European Area of Lifelong Learning a Reality. 2001.
7. Fontelles J. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning / J. Fontelles // Official Journal of the European Union, 2006. – 30(12). – P. 10–18. URL: <http://data.europa.eu/eli/reco/2006/962/oj> (дата звернення 12.01.2021).
8. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice. 3rd ed. / Peter Jarvis. – L.; N. Y. : Routledge Falmer, 2007.
9. Methodology in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
10. Nunan D. Task-based Language Teaching / D. Nunan. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004.
11. Rivers W. Teaching Foreign-Language Skills / W. Rivers. Chicago : The University of Chicago Press, 1981.
12. Richards J. C. Approaches and methods in language teaching: A description and analysis / J. C. Richards, T. S. Rodgers. 2th Ed. – Cambridge; N. Y. : Cambridge University Press, 2001.

References

1. Gladush V., Lysenko G. Pedagogika vyshchoi shkoly: teoriia, praktyka, istoriia. Navchalnyi posibnyk Dnipropetrovsk. (2014). URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/pedagogikavsh.pdf>. (data zvernennia: 15.01.2021).
2. Krasnytska O. Pedagogika vyshchoi shkoly: teoriia, praktyka, istoriia. Navchalnyi posibnyk Dnipropetrovsk. (2020). URL: <http://condor-books.com.ua/image/catalog/novinki2020/krasnicka.pdf>. (data zvernennia: 15.01.2021).
3. Mashchenko K. Komunikativna kompetentnist yak instrument uspihku. (2017). URL: <https://nv.ua/biz/experts/kommunikativnaya-kompetentnost-kak-instrument-uspeha-1402658.html>. (data zvernennia: 10.01.2021).
4. About ACTFL. (n.d.). URL: <https://www.actfl.org/about-the-american-council-the-teaching-foreign-languages>. (data zvernennia: 15.01.2021).
5. Berger, Charles R. "Interpersonal communication: Theoretical perspectives, future prospects". (2011). Tenth ed. Long Grove, Illinois. Waveland Press Inc.
6. European Commission. (2001). Making a European Area of Lifelong Learning a Reality.
7. Fontelles, J. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. (2006). Official Journal of the European Union, 30(12), 10-18. URL: <http://data.europa.eu/eli/reco/2006/962/oj> (data zvernennia: 12.01.2021).
8. Jarvis P. Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice (3rd ed.). (2007). Peter Jarvis. L.; N. Y. : Routledge Falmer.
9. Methodology in Language Teaching. (2002). Cambridge: Cambridge University Press.
10. Nunan, D. (2004). Task-based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Rivers, W. Teaching Foreign-Language Skills. (1981). Chicago: The University of Chicago Press.
12. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching: A description and analysis (Second Edition). Cambridge; New York: Cambridge University Press.

О. Кузнєцова, канд. психол. наук, доц.

nickolaalex@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-5730-8696,

В. Златніков, канд. пед. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

valentynzlatnikov@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-7019-9551

ПІДХОДИ ТА ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Існує багато підходів до викладання іноземних мов, розроблених наприкінці минулого століття, які широко застосовують при викладанні іноземних мов для спеціальних цілей у вищій школі на сучасному етапі навчання. Спектр методів навчання варіюється залежно від того, на яких аспектах засвоєння мови вони наголошують – від викладання граматики до лексикографічного компонента сучасної англійської культури ділового та професійного спілкування, які розглядають як елемент комунікативних навичок молодих військових і цивільних фахівців. Оскільки існує широкий спектр різних підходів і методів викладання іноземної мови для професійних цілей, що використовують на уроках, то чи доведено, що деякі методи більш ефективні для набуття та збереження набутих навичок. Представлено практичні рекомендації щодо мотивації студентів до вільного усного (письмового) спілкування іноземною мовою з урахуванням професійних потреб; передбачено послідовність етапів, на яких логічно виконують нові програми для вивчення іноземної мови спеціального призначення, а також пропозиції щодо словникового запасу. На сучасному етапі розширення міжнародних контактів у різних сферах діяльності для студентів більш важливо розширити свої знання мов поза повсякденною іноземною мовою (англійською). Вивчення іноземних мов має ряд переваг, зокрема, сприяння ефективному спілкуванню та побудові партнерських відносин, ділових і військових відносин з людьми з інших країн/культур. Оскільки існують фактори, які впливають на ефективне засвоєння іноземної мови в контексті двомовності, то сучасна методика викладання іноземних мов має свої особливості з урахуванням цільових сфер і стандартів. Проведено оцінку та аналіз останніх тенденцій у методиці викладання іноземних мов, що забезпечує основу для ефективного вивчення іноземної мови в професійних цілях з урахуванням комунікативної спрямованості ділового та професійного спілкування.

Ключові слова: загальні навички, комунікативний досвід, професійне/ділове спілкування, міжособистісне спілкування, природний спосіб викладання, комунікативний метод.

УДК 378, 355, 327

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.20-24>

Ю. Пашук, канд. техн. наук

ypashchuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0631-6183,

Д. Каменцев, нач. каф.

deniskamentsev@yahoo.com

ORCID ID 0000-0003-2115-6197,

С. Пасічник, канд. наук з держ. упр.

Национальна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львів, Україна

susymail@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6363-4858

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ У МЕЖАХ АКАДЕМІЧНОГО ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Розглянуто призначення, головні аспекти та діючі програми академічного військового співробітництва України з Північноатлантичним Альянсом та Європейським Союзом (ЄС), зокрема, що стосується поліпшення мовної підготовки курсантів ЗСУ. Висвітлено головну мету вказаної мовної підготовки щодо досягнення випускниками вищих військових навчальних закладів України цільових рівнів не нижче стандартизованого мовленнєвого рівня СМР2 відповідно до вимог стандарту НАТО СТАНАГ 6001. Проаналізовано основні переваги, можливості та здобутки академічного військового співробітництва щодо виконання поставлених завдань з удосконалення мовної підготовки курсантів. Визначено основні форми, засоби і механізми впровадження прийнятних програм академічного військового співробітництва, за допомогою яких здійснюється вдосконалення мовної підготовки майбутніх офіцерів. На підставі результатів вивчення ефективності академічного військового співробітництва зроблено висновок про їхній позитивний вплив на покращення мовної підготовки курсантів на основі спрощеного доступу до навчально-матеріальних ресурсів, інтелектуальних здобутків, новітніх технологій навчання та передового досвіду країн-партнерів. За результатами проведеного аналізу визначено основні завдання з подальшого розвитку академічного військового співробітництва для реалізації цілей мовної підготовки майбутніх офіцерів з опанування відповідного рівня володіння іноземними мовами, зокрема англійською, згідно з євроатлантичними стандартами, вимогами у системі Міністерства оборони (МО) України. Завдяки дослідженню визначено наступні орієнтири з розширення академічного військового співробітництва, використовуючи його переваги, ресурси і можливості в інших освітянських сферах.

Ключові слова: мовна підготовка, курсант, академічне військове співробітництво, ЗСУ, НАТО, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних національних інтересів України є інтеграція нашої держави в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір, набуття членства в ЄС та НАТО [1, с. 4-5]. За сьогоденних складних воєнно-політичних умов, насамперед пов'язаних із протистоянням збройній агресії Російської Федерації, реалізація зазначеної інтеграції здійснюється через розширення міжнародного співробітництва. У межах цієї співпраці на *Збройні Сили* (ЗС) покладено ряд завдань щодо військового співробітництва, зокрема й *академічного військового співробітництва* (АВС). Серед основних завдань АВС – сприяння реформуванню військової освіти ЗСУ, підвищенню її якості відповідно до стандартів НАТО через залучення

країн-партнерів на рівні вищих військових навчальних закладів (ВВНЗ) [2, с. 3–5; 3, р. 2–4; 4, р. 1–5].

Головним напрямом багатоцільового АВС визначено вдосконалення *мовної підготовки* (МП) курсантів, насамперед покращення володіння ними англійською мовою. Цей аспект розглядається як "важливий фактор реформування та розвитку ЗС України, впровадження євроатлантичних стандартів і досягнення взаємосумісності зі збройними силами країн-членів і партнерів НАТО" [5, с. 1]. Згідно з "Основними засадами МП особового складу в системі МО України" (Основні засади) головною метою вивчення курсантами англійської мови є розвиток і вдосконалення їхніх мовленнєвих вмінь і навичок у військово-професійній сфері відповідно до вимог стандарту

НАТО СТАНАГ 6001 [5, с. 6]. Одне із центральних завдань для ВВНЗ – забезпечити до 2030 року досягнення випускниками цільових рівнів МП, не нижче стандартизованого мовленнєвого рівня СМР 2 [5, с. 13]. Оскільки на сьогодні існують суттєві протиріччя між об'єктивно високими вимогами до володіння майбутніми офіцерами англійською мовою та недостатнім рівнем мовленнєвої компетенції значної кількості випускників ВВНЗ, то виконання вказаного завдання надзвичайно складне. Досягнення поставленої мети потребує залучення значних матеріальних і людських ресурсів, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників (НПП), застосування новітніх підходів і технологій навчання. У цьому контексті визначальним чинником є подальше налагодження та розвиток АВС, ефективне використання його переваг і можливостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемним питанням розвитку вищої військової освіти (ВО), удосконаленню її змісту з урахуванням інтеграції в міжнародний освітньо-науковий простір присвячено ряд наукових досліджень, авторами яких є В. Ананьїн, С. Полторак, Ю. Приходько, В. Телелим та інші. Зокрема, автори статті [6] досліджують проблеми вдосконалення системи ВО та пропонують шляхи їх вирішення на основі передового досвіду військових освітніх систем провідних країн; обґрунтовують необхідність розвитку АВС і подальшої інтеграції освіти України у світовий освітній простір, обов'язковість підвищення іншомовних компетентностей курсантів. У публікації [7] С. Полторак здійснює порівняльний аналіз систем ВО України та провідних держав світу, за результатами якого пропонує за визначеними напрямками вдосконалити освітянську діяльність ВВНЗ на основі європейського та світового досвіду. Науковці В. Телелим, Ю. Приходько у роботі [8] наголошують на актуальності змін та необхідності покращення ВО у контексті євроінтеграційного процесу входження України в єдиний освітньо-науковий простір.

Проблеми вдосконалення МП курсантів ВВНЗ у межах реформування ВО України досліджують О. Єфімова, І. Ковальчук, Л. Семененко, А. Чирва та інші. Зокрема, О. Єфімова в науковій праці [9] аналізує основні питання покращення мовної підготовки майбутніх військових фахівців та спроможності мотиваційних ресурсів навчальної діяльності, обґрунтовує актуальність використання інноваційних методик вивчення іноземної мови (ІМ). У своїй науковій роботі І. Ковальчук [10] досліджує проблемні питання щодо формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів для забезпечення ефективного міжнародного спілкування. Автори публікації [11] висвітлюють історичні аспекти розвитку МП курсантів українських ВВНЗ, еволюцію методичних підходів до викладання ІМ, визначають особливості та переваги таких підходів, їхню ефективність. У статті [12] А. Чирва розглядає основні напрями покращення МП курсантів, обґрунтовує шляхи підвищення ефективності викладання ІМ.

На підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що проведене дослідження дуже актуальне, оскільки вивчення основних напрямів та здобутків АВС щодо вдосконалення МП курсантів дає змогу визначити орієнтири щодо розширення міжнародної співпраці, використовувати її переваги і можливості в інших освітянських сферах відповідно до прийнятих програм співробітництва.

Мета статті – проаналізувати напрями АВС України з ЄС і НАТО щодо вдосконалення МП майбутніх українських офіцерів та розглянути основні завдання подальшої співпраці для реалізації цілей підвищення мовленнєвої компетенції курсантів.

Виклад основного матеріалу. Для нашої держави головними партнерами АВС є країни НАТО та ЄС. Одним із головних напрямів АВС є академічна співпраця з НАТО. Вона здійснюється в межах Програми "Партнерство заради миру" відповідно до завдань річної національної програми співробітництва Україна–НАТО та робочого плану Військового комітету Україна–НАТО. Головна мета цієї співпраці – забезпечення інтеграції нашої держави в міжнародний освітній простір, сприяння професіоналізації ЗС України, взаємовигідна взаємодія у подоланні традиційних і нових викликів та загроз; забезпечення належного місця і впливу України в міжнародній безпековій системі. Реалізація вказаних цілей спрямована на розвиток оперативних спроможностей ЗС України, упровадження євроатлантичних стандартів і досягнення взаємосумісності з військовими підрозділами НАТО, удосконалення підготовки українських військовослужбовців, зокрема, покращення МП майбутніх офіцерів.

Дієвість АВС України з Альянсом найбільш яскраво проявляється у ході виконання Програми "Удосконалення військової освіти" (*The Defence Education Enhancement Programme, DEEP*) [3, р. 2–8; 4, р. 1–17; 5, с. 11]. Ця програма була започаткована в 2006 р., а через шість років до неї приєдналася й Україна [3, р. 9]. У межах програми значна увага приділяється співпраці з 8 українськими ВВНЗ щодо підвищення якості МП військових фахівців, опанування ними відповідного цільового рівня володіння ІМ згідно з вимогами Альянсу [13, р. 17–27]. Програма містить чотири основні аспекти: 1) покращення планування, організації та забезпечення МП; 2) удосконалення навчальних планів і програм МП; 3) покращення професійної підготовки НПП; 4) упровадження сучасних інноваційних технологій вивчення ІМ [3, р. 2; 13, р. 17–22]. Із метою вдосконалення МП курсантів АВС за програмою DEEP здійснюється у таких формах [5, с. 7–12; 13, р. 17–27]:

- розвиток взаємовигідних партнерських відносин із ВВНЗ збройних сил зарубіжних держав-партнерів;
- проведення курсів підвищення мовної і фахової підготовки НПП, що викладають ІМ у ВВНЗ;
- навчання та стажування курсантів у провідних ВВНЗ країн-членів НАТО;
- залучення представників вітчизняних ВВНЗ до участі в міжнародних конференціях, семінарах, симпозиумах, де досліджуються питання покращення МП;
- здійснення візитів НПП у складі українських делегацій до закордонних ВВНЗ для обміну педагогічним досвідом;
- участь НПП і курсантів у багатонаціональних військових навчаннях під егідою НАТО;
- залучення НПП з інших країн до викладання ІМ та стажування в українських ВВНЗ;
- упровадження новітніх технологій вивчення ІМ, зокрема, дистанційної та змішаної форм навчання тощо.

Однією з головних переваг АВС у межах програми DEEP є налагодження і використання прямих, безпосередніх зв'язків із представниками з іноземних ВВНЗ, що підкріплюється ефективним діалогом на засадах обміну передовим досвідом, наданням фахових консультацій із широкого кола питань МП. Наприклад, у листопаді 2020 р. з метою успішного реагування на наслідки пандемії COVID-19 було проведено семінар із вивчення досвіду освітянської діяльності, зокрема, і досвіду організації МП курсантів [14, р. 1]. Загалом у семінарі взяли участь 209 представників із 111 ВВНЗ, які поділились досвідом; проаналізували основні проблеми адаптування викладачів і студентів до навчання у віртуальному середовищі; визначили можливості та переваги різних інфо-

рмаційних технологій; надали рекомендації щодо оперативного, якісного розроблення і проведення курсів дистанційного навчання [14, р. 2–9]. Вказаний захід провівся у режимі відеоконференції на платформі порталу НАТО з удосконалення військової освіти (DEEP Portal), можливості програмного забезпечення якого також доступні для використання в українських ВВНЗ, зокрема, і для викладання ІМ [14, р. 2, 20, 24].

У 2016 р. завершився перший етап програми DEEP, головними темами якого були структурні та організаційні зміни у ВВНЗ. Після чого розпочався другий етап, пов'язаний із вдосконаленням навчальних планів і програм МП згідно зі стандартами Альянсу. Основними здобутками АВС за програмою DEEP щодо покращення МП слід вважати [5 с. 1–12; 13, р. 17–27]:

- розроблення та затвердження Основних засад [5], де визначено цілі МП курсантів і стратегію їхнього досягнення;
- призначення на рівні МО України персоналу, відповідального за впровадження Основних засад;
- стандартизацію мовного тестування;
- залучення фахівців Бюро НАТО з міжнародного мовного співробітництва та інших спеціалізованих відомств Альянсу до проведення курсів підвищення кваліфікації НПП, ознайомлення з новітніми технологіями вивчення ІМ;
- збільшення обсягу МП курсантів до 600 і більше академічних годин тощо.

Важливе місце серед програм АВС також займає співробітництво з ЄС, наймасштабнішим проектом якого є Європейська ініціатива щодо обміну молодими офіцерами (*The European Initiative for the Exchange of young Officers, inspired by Erasmus, Military Erasmus*) [15]. Головною метою цієї програми, до якої у 2008 р. приєдналися 26 європейських держав, включаючи Україну, є досягнення оперативної сумісності збройних сил, покращення якості військової освіти [15, р. 11–14, 26–31]. В основу програми покладено обмін курсантами для досягнення таких цілей: стандартизація програм підготовки офіцерів; підвищення якості ВО; налагодження та розширення співпраці між ВВНЗ на основі академічної мобільності; покращення МП майбутніх офіцерів [15, р. 21, 27, 42, 70]. У межах програми "Military Erasmus" було започатковано ряд проектів, серед яких і програма ЄС із безперервного навчання (*European Union's Life Long Learning Programme*), а також, починаючи з 2014 р., проведення щорічного Міжнародного військового академічного форуму (*International Military Academic Forum, IMAF*). Вказаний форум проводиться на базі військової академії Австрії (*Theresan Military Academy*) і представляє собою науково-практичну платформу вдосконалення підготовки військових фахівців, зокрема, і їхньої мовної підготовки.

Реалізація проектів програми "Military Erasmus" базується на підвищенні іншомовних компетенцій військовослужбовців, практичному застосуванні мовленнєвих умінь і навичок у багатонаціональному навчальному середовищі. Результати досліджень показують, що навіть короткострокові (п'ятиденні) навчальні модулі за цією програмою сприяють підвищенню професійної компетентності майбутніх офіцерів, зокрема, відзначається покращення володіння іноземними мовами, важливість інтенсивного міжнародного спілкування [15, р. 18, 21, 52].

Дієвість АВС варто розглянути на прикладі Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ВІКНУ), де міжнародна співпраця щодо вдосконалення МП курсантів здійснюється за такими напрямками: прийом іноземних делегацій; відвідування представників ВІКНУ за кордон для мовного стажування і підвищення кваліфікації; спільне розроблення навчально-методичних матеріалів з вивчення ІМ;

співпраця з представниками країн-партнерів у питаннях надання методичної та матеріально-технічної допомоги тощо. На сьогодні основними міжнародними партнерами ВІКНУ є: Лінгвістичне агентство збройних сил Німеччини; Інститут іноземних мов Австрійської республіки; Європейський центр мовної підготовки країн-партнерів; Загальновійськова школа Сен-Сір у Франції.

Щороку у ВІКНУ та інших ВВНЗ України проходять десятки заходів АВС, спрямованих на вдосконалення МП майбутніх офіцерів, що сприяє процесам інтеграції України у світовий освітній простір, впровадженню євроатлантичних стандартів і досягненню взаємосумісності зі збройними силами держав-партнерів. За результатами аналізу ефективності різних програм АВС на підставі спостережень за адаптуванням програм МП до вимог НАТО та змінами у викладанні ІМ, а також на основі контролю професійної підготовки НПП було зроблено висновки, що реалізація таких проектів є недорогим, проте ефективним інструментом, який дозволяє покращувати МП курсантів [4, р. 7–11, 17; 13, р. 3, 17–27]. Досягнення поставлених цілей потребує подальшої підтримки військового керівництва України шляхом виділення належних ресурсів для постійної модернізації МП, удосконалення її всебічного забезпечення, підвищення професійної компетентності НПП тощо. У цьому контексті важливими завданнями є [5, с. 7–12; 13, р. 23–27; 15, р. 59–62]:

- розширення АВС у системі неперервної педагогічної освіти, забезпечення академічної мобільності НПП і курсантів;
- покращення координації діяльності європейських та євроатлантичних інститутів щодо підвищення якості МП, зокрема, узгодження проектів Британської Ради (British Council) і Навчального центру мовної підготовки партнерів Європи (*Partner Language Training Center Europe*);
- подальше вдосконалення всебічного забезпечення МП курсантів, зокрема, організація інтенсивного цільового використання мовних лабораторій, облаштування спеціалізованих класів самостійної МП;
- широке застосування традиційних і новітніх форм вивчення ІМ, формування у ВВНЗ іншомовних середовищ;
- впровадження аудиторних та позааудиторних мовних курсів із застосуванням резидентної, дистанційної та змішаних форм навчання, що базуються на новітніх технологіях, зокрема, з використанням DEEP Portal;
- створення системи централізованого інформаційного забезпечення самостійної МП курсантів тощо.

Висновки. Таким чином, АВС є важливим напрямом діяльності вітчизняних ВВНЗ, що спрямоване на забезпечення інтеграції національної ВО у міжнародний освітній простір і дозволяє Україні розвинути оперативні спроможності Збройних Сил та досягнути взаємосумісності з військовими підрозділами НАТО на основі вдосконалення підготовки українських військовослужбовців, зокрема, і покращення МП майбутніх офіцерів.

У статті проаналізовано головні напрями АВС України з ЄС і НАТО щодо вдосконалення МП курсантів у межах прийнятих програм; визначено їхні основні форми і механізми впровадження; проаналізовано основні переваги, можливості та здобутки такого співробітництва. На підставі вивчення ефективності АВС зроблено висновки про їхній позитивний вплив на покращення МП курсантів на основі спрощеного доступу до навчально-матеріальних ресурсів, інтелектуальних здобутків, новітніх технологій навчання та передового досвіду країн-партнерів. За результатами проведеного аналізу визначено основні завдання з подальшого розвитку АВС для реалізації цілей МП майбутніх офіцерів з опанування ними відповідного рівня володіння ІМ, зокрема англійською мовою.

Проведене дослідження дає змогу визначити орієнтири з розширення АВС і вдосконалення МП курсантів, використовуючи переваги і можливості такої співпраці в інших освітніх сферах. Напрями подальших досліджень – вивчення та вирішення проблем, що стосуються вдосконалення МП слухачів офіцерських курсів ІМ, здобувачів наукових ступенів.

Список використаної літератури

1. Про національну безпеку України : Закон України від 08.07.2018 р. № 31, Ст. 241 // Відомості Верховної Ради України, 2020. – № 34. – Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 30.12.2020).
2. Про здійснення міжнародного співробітництва Міністерством оборони України та Збройними Силами України : Наказ Міністерства оборони України від 15 грудня 2017 р. № 665. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30113> (дата звернення: 30.12.2020).
3. Defence Education Enhancement Programme (2020). Key facts and procedures. North Atlantic Council. Partnerships and Cooperative Security Committee. Notice AC/340-N(2020)0092 (R). 15 June 2020. 17 p.
4. Stolberg A. Building Partner-Nation Capacity Through the Defense Education Enhancement Program / Stolberg A., Johnson S., Kupe L. – Santa Monica, CA : RAND Corporation, 2018. – 21 p. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE286.html>.
5. Основні засади мовної підготовки особового складу в системі Міністерства оборони України : вих. док. МО України № 1524/з/84 від 08.08.2019 р. – 34 с.
6. Ананьїн В. О. Актуальні проблеми військової освіти в умовах політичного сьогодення / В. О. Ананьїн, О. О. Пучков, О. В. Уваркіна // Вісн. НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право; зб. наук. пр., 2019. – № 3(43). – С. 163–168.
7. Полторак С. Т. Розвиток системи вищої військової освіти України та за кордоном: державноуправлінські аспекти / С. Т. Полторак // Інвестиції: практика та досвід, 2016. – № 3. – С. 70–73.
8. Телелим В. М. Проблемні питання подальшого розвитку системи військової освіти / В. М. Телелим, Ю. І. Приходько // Вісн. Нац. ун-ту оборони України, 2012. – № 5(30). – С. 134–140.
9. Єфімова О. М. Формування іншомовної комунікативної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. М. Єфімова. – Київ : Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, 2014. – 23 с.
10. Ковальчук І. С. Формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін у вищих військових навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / І. С. Ковальчук. – Житомир, 2018. – 142 с.
11. Семененко Л. М. Основні методичні особливості еволюції викладання іноземних мов у вищих військових навчальних закладах (аналіз та оцінка їх ефективності в період 1950–2017 рр.) / Л. М. Семененко, І. О. Целіщев, М. О. Полівода; Зібрання статей Військової Академії, 2017. – №2(8). – 9 с.
12. Чирва А. В. Удосконалення системи мовної підготовки та мовного тестування курсантів і слухачів вищих військових навчальних закладів : наук. збірник / А. В. Чирва // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта, 2008. – С. 198–207.
13. DEEP Ukraine. Report on the 9th Clearing House on Defence Education held online 14-22 Sept. 2020. Notice AC/340-N(2020)0054 (R). 6 Oct. 2020. 39 p.
14. DEEP Ukraine. Report on Covid-19 Defence Education Distance Learning Best Practices and Lessons Learned Workshop held online 16-18 Nov. 2020. Notice AC/340-N(2020)0194 (R). 7 Dec. 2020. 10 p.
15. Gell H. European Education and Training for Young Officers. The European Initiative for the exchange of young officers. 2nd Ed. / H. Gell, S. Paile-Calvo, S. Zambas. – Wiener Neustadt, Austria : Published by Theresan Military Academy, 2018. – 88 p.

References

1. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 08.07.2018 r. № 31, St. 241. Vidomosti Verkhovnoi Rady

Y. Pashchuk, PhD (Engineering), Ass. Prof.

ypashchuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0631-6183,

D. Kamentsev, Head of Foreign Languages and Military Translation Department

deniskamentsev@yahoo.com

ORCID ID 0000-0003-2115-6197,

S. Pasichnyk, PhD (Public Administration), Prof.

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Lviv, Ukraine

susymail@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6363-4858

Ukrainy. 2020. № 34, St. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (in Ukrainian).

2. Pro zdiisнення mizhnarodnoho spivrobitnytstva Ministerstvom oborony Ukrainy ta Zbroynymy Sylamy Ukrainy [About implementation of international cooperation by the Ministry of Defense of Ukraine and Armed Forces of Ukraine]: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 15.12.2017 r. № 665. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30113> (in Ukrainian).

3. Defence Education Enhancement Programme (2020). Key facts and procedures. North Atlantic Council. Partnerships and Cooperative Security Committee. Notice AC/340-N(2020)0092 (R). 15 June 2020. 17 p.

4. Stolberg, A., Johnson, S., Kupe, L. (2018). Building Partner-Nation Capacity Through the Defense Education Enhancement Program. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2018. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE286.html>. 21 p.

5. Osnovni zasady movnoi pidgotovky osobovogo skladu v systemi Ministerstva oborony Ukrainy [The basic principles of language training of personnel in the system of the Ministry of Defense of Ukraine]. Vykhidnyi dokument Ministerstva oborony Ukrainy, 154/z/84, 8 serpnia 2019 r. 34 s. (in Ukrainian).

6. Ananin, V., Puchkov, O., Uvarkin O. (2019). Aktualni problemy viiskovoi osvity v umovakh politychnoho sodehnia [Actual problems of military education in the present political conditions]. Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo: zbirnyk naukovykh prats. 2019. № 3 (43). pp. 163–168. (in Ukrainian).

7. Poltorak, S. (2016). Rozvytok systemy viiskovoi osvity v Ukrainy ta za korodnom [Development of higher military education system in Ukraine and abroad: state administration aspects]. Investytsiyyi: praktyka ta dosvid, vol. 3, s. 70–73 (in Ukrainian).

8. Teleyim, V., Prykhodko, Y. (2012). Problemni pytannia podalshoho rozvytku systemy viiskovoi osvity [Problematic issues of further development of the military education system]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 2012. № 5 (30), s. 134–140 (in Ukrainian).

9. Yefimova, O. (2014). Formuvannya inshomovnoi komunikativnoi kompetentnosti kursantiv vyshchych viiskovykh navchalnykh zakladiv " [Forming foreign language communicative proficiency of cadets of higher military educational institutions]. (Abstract of PhD thesis). 13.00.04. Kyiv, NPU imeni Drahomanova. 23 s. (in Ukrainian).

10. Kovalchuk, I. (2018). Formuvannya profesiino-komunikativnoi kompetentsii maibutnih ofitseriv u protsesi vyvchennia humanitarnykh dystsiplin u vyshchych viiskovykh navchalnykh zakladah [Forming of professional and communicative proficiency of future officers by means of humanitarian disciplines in higher military educational institutions]. (PhD thesis). 13.00.04. Zhitomyr. 142 s. (in Ukrainian).

11. Semenenko, L., Tselishchev, I., Polyvoda, M. (2017). Osnovni metodychni osoblyvosti evoliutsii vykladannia inozemnykh mov v vyshchych viiskovykh navchalnykh zakladah (analiz ta otsinka ih efektyvnosti v period 1950-2017rr.) [The main methodological features of teaching foreign languages in higher military educational institutions (analysis and evaluation of their effectiveness in the period 1950-2017)]. Viiskova akademiia, m. Odesa, №2(8), s. 178-186 (in Ukrainian).

12. Chyryva, A. (2008). Udokonalennia systemy movnoi pidgotovky testuvannia slukhachiv ta kursantiv vyshchych viiskovykh navchalnykh zakladiv [Improving of language training system and language testing of students and cadets in higher military educational institutions]. Ivan Ogienko I suchasna nauka ta osvita, 2008, s. 198–207 (in Ukrainian).

13. DEEP Ukraine (2020). Report on the 9th Clearing House on Defence Education held online 14-22 September 2020. Notice AC/340-N(2020)0054 (R). 6 October 2020. 39 p.

14. DEEP Ukraine (2020). Report on Covid-19 Defence Education Distance Learning Best Practices and Lessons Learned Workshop held online 16-18 November 2020. Notice AC/340-N(2020)0194 (R). 7 December 2020. 10 p.

15. Gell, H., Paile-Calvo, S., Zambas, S. (2018). European Education and Training for Young Officers. The European Initiative for the exchange of young officers. 2nd Edition. Published by Theresan Military Academy. Wiener Neustadt, Austria. 2018. 88 p.

Надійшла до редколегії 24.12.21

IMPROVEMENT OF CADETS' LANGUAGE TRAINING IN THE FRAMEWORK OF ACADEMIC COOPERATION

The paper focuses on developing of cadets' language training (CLT) in the professional military education (PME) schools in the framework of the Ukraine-NATO and Ukraine-EU academic military cooperation. It identifies an urgent need in improving the language training of cadets due to the contradictions between the required level of language proficiency for future officers (level 2 according to STANAG 6001) and insufficient foreign language skills of a considerable number of graduates from Ukrainian PME schools. Academic military cooperation is considered as important area of activities to domestic and partner-nation PME schools. Its main objective is to ensure integration of national military education in the global educational space. Such cooperation is mutually beneficial and allows Ukraine to develop capacity to influence the international security system;

improve the Ukrainian Army operational capabilities and acquire interoperability with NATO forces. The main means to achieve these goals are implementing the Euro-Atlantic standards, perfecting the Ukrainian servicemen training, including improving CLT. The paper examines the key directions of the Ukrainian academic military cooperation with NATO and EU in developing CLT in the framework of adopted programs. It describes main aspects of these projects and their implementation mechanisms as well as key advantages, opportunities and achievements of such cooperation. Based on the effectiveness assessment of existing academic military cooperation programs, it was concluded that they have a positive impact on improving the CLT with use of open access to training resources, intellectual achievements, modern training technologies and best practices of partner countries. The main tasks for further development of the academic military cooperation include perfecting support to CLT, improving professional development of the faculty and implementing innovative forms of education.

Keywords: language training, cadet, academic military cooperation, Armed Forces of Ukraine, NATO, European Union.

УДК 35.071.1

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.24-27>

В. Рижиков, д-р пед. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Vadr66@rambler.ru

ORCID ID 0000-0001-7069-7040,

О. Діденко, д-р пед. наук, проф.

О. Діденко, д-р пед. наук, проф.
ORCID ID 0000-0002-7900-6047

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗСУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Розглянуто практику використання системного підходу в побудові професійної підготовки майбутніх офіцерів у ВВНЗ та ВВП(ЗВО). Проведено аналіз основних принципів поведінки педагогічної системи, які визначаються самою системою як цілісною організованою множиною військової підготовки, що забезпечує стабільний характер поведінки і досягнення системою ефективних результатів військової освіти. Розкрито базові системи професійної підготовки у ВВНЗ та ВВП(ЗВО), які мають умовний рівень залученості в освітньому процесі. Проте основою є невід'ємність всіх систем у підготовці майбутнього офіцера ЗСУ, а взаємозамінюваність або взагалі відсутність будь-якої однієї системи підготовки веде до непоправних наслідків, результатом яких є не повною мірою сформована готовність офіцера ЗСУ до професійної діяльності. Теоретично готовність до професійної діяльності сформована як знання, навички й уміння, набуті в повному обсязі, але важливим моментом залишається те, чи сформована психологічна готовність до професійних дій під час екстремальної ситуації військової служби. З огляду на викладений матеріал доходимо висновку – підготовка офіцера ЗСУ у ВВНЗ та ВВП(ЗВО) є системною підготовкою. Результат процесу професійної підготовки майбутніх офіцерів у ВВНЗ та ВВП(ЗВО) – високий рівень готовності курсантів до практичної діяльності, якого можна досягти тільки за рахунок упорядкування системи на підставі певних принципів, до яких належать: принцип об'єктивності, комплектності, конкретно-історичного (генетичного) підходу, системності, протиріччя педагогічного досвіду. Це надає можливість цілеспрямовано організувати специфічне функціонування всіх підсистем професійної підготовки майбутніх офіцерів та їхню ефективну взаємодію відповідно до аспектних та загальних мети та завдань. При моделюванні системного підходу в побудові професійної підготовки у ВВНЗ та ВВП(ЗВО) використовують основні педагогічні системи (види підготовки), що беруть участь у формуванні професійної освіти офіцера ЗСУ. Кожна з них має свою мету і завдання, конкретний зміст, засоби і методи. Оскільки професійна підготовка майбутніх офіцерів ЗСУ є інтеграційним процесом, то формування тих самих п'яти базових систем (теоретична, психологічна, фізична, тренажерна та полігонна, практична (стажування на офіцерських посадах у бойових військових частинах).

Ключові слова: системний підхід, професійна підготовка, професійна готовність військовослужбовців, педагогічні системи.

Постановка проблеми. Розробка теоретичних і методологічних засад формування готовності майбутніх офіцерів ЗСУ до реальної професійної діяльності вимагає процесу системності, інтегрованості військової підготовки відповідно до сьогодення, тому що система надає можливість воедино поєднати всі складові професійної підготовки сучасного офіцерського складу, які відповідно є і складовими професійної готовності. Програма реалізації такої дослідницької позиції щодо формування готовності майбутніх офіцерів до реальної професійної діяльності заснована на розбудові системи професійної військової освіти, яка розбудовувалася протягом десятиліть.

Аналіз досліджень та публікацій. Аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченої проблемам військово-професійної підготовки, військово-професійного самовизначення, розвитку військово-професійної спрямованості показав, що сьогодні існує безліч різних теоретичних і методологічних підходів у галузі військово-професійної підготовки: із проблем освіти загалом і професійної освіти зокрема (В. Луговий, В. Кремень, В. Манько та ін.); із дослідження системного підходу (П. Анохін, І. Блауберг, Р. Макаров, Л. Петрушенко, В. Садовський, Є. Юдін та ін.); із проблем військової освіти (І. Руснак, М. Нецадим, О. Прохоров, І. Толлок, О. Торічний, В. Ягунов та ін.). Психологічну готовність і

суть психологічної підготовки розкривають О. Леонт'єв, К. Платонов та ін., а професійну готовність – М. Дьяченко, А. Столяренко та ін. Військово-професійна підготовка майбутніх офіцерів розглядається як основна детермінанта загальної спрямованості особистості, її складна властивість, що має систему спонукань, визначає активність суб'єкта навчання та являє собою сукупність цінностей, потреб, мотивів, які спонукають людину займатися тією чи іншою діяльністю.

Виклад основного матеріалу. Однією з невідмінних умов ефективності професійної діяльності військовослужбовця є професійна готовність. Військова служба належить до професій особливого ризику, пов'язаних із імовірним каліцтвом і можливою втратою здоров'я та навіть життя. Обов'язковою умовою професійної готовності військовослужбовця є відповідність його фізичної підготовленості до змісту та стану психіки і фізичного здоров'я. Відомий радянський психолог К. Платонов зазначав, що професійна готовність фахівця – це суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до виконання відповідної професійної діяльності та прагне її виконувати [5].

Професійна готовність військовослужбовця є складним, багаторівневим, різноплановим системним психічним утворенням, насамперед особистісним утворенням

людини. Професійна готовність військовослужбовця припускає наявність системи, яка складається із відповідного рівня фізичного здоров'я, вишколу, сформованості і розвиненості необхідних для успішної професійної діяльності фізичних якостей, наявності відповідного рівня фізичної культури особистості. Це очевидно, оскільки професійна діяльність військовослужбовця передбачає, що той чи інший рівень прикладання фізичних сил, фізичної енергії пов'язаний із витратою не тільки психічної, але й фізичної енергетики.

Вишкіл – це ретельне прищеплення будь-яких навичок, привчання до дисципліни. Вишкіл – слово українського походження, яке утворилося від дієслова "вишколити", а те, у свою чергу, від слова "школа". Синонімами до слова *вишкіл* можна вважати слова *муштра*, або *тренування*. Також це слово означає навчання, причому вживається зазвичай саме у "військовому" сенсі, тобто не тільки щодо навчання людей знань, але й так званої "військової постави", тобто вміння рівно тримати спину, ходити строем. У військовій сфері можна трактувати як стройову підготовку.

Як зауважують М. Дьяченко [3] та А. Столяренко [8], у професійній готовності фахівця доцільно виділяти два взаємопов'язаних види готовності:

– попередню, завчасну, потенційну готовність як професійну підготовленість особистості до відповідної діяльності. Ця готовність фахівця включає в себе: систему досить стійких, статичних компонентів, психічних утворень – знань, умінь, навичок професійної діяльності, професійно важливих якостей, смислів і цінностей особистості, її відносин, переваг, у цілому певний рівень професійно необхідного потенціалу особистості;

– безпосередню, одномоментну, ситуативну готовність як стан відповідної змобілізованості, функціональної налаштованості психіки фахівця на вирішення конкретних завдань у відповідних обставинах і умовах. Цей аспект професійної готовності фахівця характеризується високою динамічністю, рухливістю і залежністю від ситуативних обставин, стану психічного і фізичного здоров'я фахівця, морально-психологічної атмосфери в колективі, соціальному середовищі [3, 8]. Інколи буває, що навіть досить добре підготовлений до вирішення професійних завдань фахівець у потрібний момент може виявитися не мобілізований, не налаштований на відповідну діяльність, його психічна регуляція професійної поведінки та діяльності відповідним чином може бути не актуалізована. У такому випадку успішна діяльність буде неможливою або виявиться малоефективною. Звідси робимо висновок, що готовність офіцера ЗСУ до професійної діяльності припускає наявність у нього відповідного рівня професійної компетентності, професійної майстерності, а також здатності саморегуляції, самонастрою на відповідну діяльність, вміння мобілізувати свій професійний (психологічний, особистісний і фізичний) потенціал на вирішення поставлених завдань у загальній системі виконання бойового завдання.

Головний сенс системного підходу у військовій освіті полягає в тому, що будь-яка деталь дослідження і спостереження може бути укорінена в один з умовних механізмів внутрішньої архітекtonіки. Будь-яка наукова тема, що претендує на істинність, не може бути сформульована поза конкретною системою. Окрім того, трактування отриманих наукових досліджень без сумніву набуває найбільшого ефекту, якщо враховані системні механізми [9].

На думку І. Блауберга, В. Садовського і Е. Юдіна, зважаючи на глибокі змістовні відмінності між різними типами систем, для сучасного етапу розвитку системних досліджень навряд чи можна вважати ефективним шлях експлікації змісту поняття "система", заснованого на

спробах виділення загальних характеристик цього змісту в різних конкретних випадках. Перспективнішим, на їхній погляд, є змістовний розгляд розмаїття значень цього поняття [2]. І. Блауберг, В. Садовський і Е. Юдін пропонували на підставі визначення системи як цілісної безлічі елементів здійснити типологічний аналіз таких множин, створюючи ряд понять "системи" [2]. Фактично йшлося про розгляд поняття "система" як діалогічного, конвенційоного, що цілком співвідноситься з нормами посткласичної науки і категорично суперечить класичним вимогам однозначності термінів.

Для нашого дослідження можливе моделювання практики з використанням системного підходу в побудові професійної підготовки у ВНЗ та НВП (ЗВО) найбільш доцільним, на наш погляд, можна вважати *визначення системи*, яке дав П. Анохін: "Система – являє собою комплекс винахідливо залучених компонентів, де взаємодія і взаємовідношення набувають характеру взаємодії компонентів на отримання фокусуємого результату" [1]. Таке визначення системи повною мірою задовольняє аналіз і синтез "штучних систем" у такій галузі людської діяльності, як військова освіта. За його спостереженням, використання системного підходу існує для того, щоб підсумковий результат був дійсно продуктивним, а завдання науковця полягає в заповненні тієї прірви, яка розділяє у багатьох науках рівень цілісного і рівень особистого. "Природньо, – зазначає вчений, – заповнити цю прірву неможливо словами і визначеннями: необхідні дієві принципи праці у цьому напрямку" [1].

Послідовність використання системного підходу у військовій освіті передбачає таку послідовність процедур:

- фіксація деякої безлічі елементів, відокремленої від решти елементів педагогічного процесу;
- встановлення і класифікація зв'язків цієї множини – зовнішніх (тобто зв'язків множини з рештою світу) і внутрішніх (тобто зв'язків між елементами множини);
- визначення (на основі аналізу сукупності зовнішніх зв'язків) принципів взаємодії системи з педагогічним середовищем;
- виділення серед множини внутрішніх зв'язків спеціального їх типу – системоутворюючих, що забезпечують, зокрема, певну впорядкованість педагогічної системи;
- з'ясування (у процесі вивчення впорядкованості) структури та організації педагогічної системи (структура виражає інваріантний аспект системи, а організація – кількісну характеристику і спрямованість упорядкованості);
- аналіз основних принципів поведінки педагогічної системи, які визначаються самою системою як цілісна організована множина військової підготовки;
- вивчення процесів управління, що забезпечують стабільний характер поведінки і досягнення системою ефективних результатів військової освіти.

Генерал О. Сирський зазначає, що в контексті адаптації ЗСУ до стандартів НАТО та розвитку взаємосумісності з підрозділами країн-членів Альянсу використовується цілий пакет інструментів. У частині, що стосується підготовки військ за стандартами НАТО, можна виділити три основні напрями: участь у багатонаціональних навчаннях, підготовка українських військових у межах чотирьох іноземних тренувальних місій на території України та участь у заходах у межах Концепції оперативних можливостей програми "Партнерство заради миру". Саме системний підхід у застосуванні цих інструментів, на переконання О. Сирського, дозволяє якісно та планомірно здійснювати підготовку підрозділів Сухопутних військ за стандартами НАТО. Елементами системи професійної готовно-

сті майбутніх офіцерів ЗСУ до професійної діяльності є засоби підготовки, які входять до складу системи і виконують визначені функції. Щодо системи професійної підготовки кожний елемент є підсистемою, але щодо внутрішнього устрою елемент буде являти систему. Як елементи системи (другого порядку) будуть виступати піделементи [6, 7].

Елементами системи професійної підготовки у ВВНЗ є засоби (їхні аспекти) підготовки, а саме:

- теоретична підготовка;
- психологічна підготовка;
- фізична підготовка;
- тренажерна та полігонна підготовка
- практична підготовка (стажування на офіцерських посадах у бойових військових частинах).

Співвідносно до "себе" кожний названий елемент можна вважати також системою. Елементи входять до складу системи за єдиною ознакою: ступенем свободи, за яким вони можуть знадобитися, щоб отримати як результат систему. Включені до системи елементи впорядковують за визначеними параметрами. Основним інструментом упорядкування взаємодії елементів системи є результати, які стабілізують організацію системи [7]. Для досягнення запрограмованого результату системи – формування готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності в процесі професійної підготовки у ВВНЗ НВП(ЗВО) необхідно провести впорядкування системи на підставі визначених закономірностей (принципів), які мають так вплинути на різні засоби підготовки, щоб у кінцевому результаті сформувати визначений високоорганізований, гнучкий комплекс із множини можливих інтегративних утворень у відповідь на вплив середовища. Цілком очевидно, що безпосередня психологічна готовність є наслідком актуалізації попередньої, недостатньої рівень (або відсутність) якої знижує прояв першою. Попередня, потенційна, завчасна психологічна готовність є основою безпосередньої, ситуативної, і тому підготовка фахівця є процесом формування у нього достатнього для професійної діяльності рівня попередньої готовності його психіки, стійких, статичних компонентів його професійної підготовленості.

Включення елементів професійної підготовки до системи та їхнє впорядкування має забезпечити узгоджену і взаємопов'язану систему адаптації, для того аби організм розбудовував адаптаційні системи у відповідь на інформаційний вплив кожного засобу підготовки, не руйнуючи, а посилюючи і добудовуючи адаптаційний комплекс, який формується під інформаційним впливом інших засобів (елементів) системи. Таким чином, фіксація елементів (засобів) у системі професійної підготовки у ВВНЗ та НВП (ЗВО) має здійснюватись за визначеними інтерактивними зв'язками. Причому результат системи можна отримати не шляхом простої суми результатів впливу різних засобів (елементів) підготовки, а лише під впливом засобів підготовки. Іншими словами, професійна готовність офіцера ЗСУ не може бути сформована жодним із засобів підготовки, наприклад фізичної, але тільки сумою всіх професійних підготовок майбутніх офіцерів у ВВНЗ та НВП (ЗВО). Для залучення запрограмованого результату необхідно так розташувати елементи (засоби підготовки) системи, щоб їхня взаємодія набула характеру "взаємодії" з метою отримання "фокусованого" результату. Однією з важливих ознак системи є неможливість елемента існувати поза системою і руйнування системи при випаданні елемента [6, 9]. Професійна підготовка у ВВНЗ НВП(ЗВО) може бути системою лише тоді, коли кожний її елемент не може виконувати функції всієї системи і водночас не може виконувати власні функції поза системною організацією.

Отже, кожна базова система в процесі професійної підготовки офіцера ЗСУ має вирішувати специфічні завдання такої підготовки, які ми називаємо аспектними. Наприклад, психофізична підготовка, як зазначає Р. Макаров, при вирішенні свого базового завдання (розвиток основних фізичних якостей, гартування організму тощо) відповідно до мети професійної підготовки може вирішувати аспекти завдання (формування емоційної стійкості, витривалість при перевантаженнях, загартованість організму тощо) шляхом спеціальної цілеспрямованої організації і функціонування інформаційного процесу [4]. Генерал-полковник головнокомандувач Сухопутних сил О. Сирський наголошує на тому, що бойова підготовка – це основа боєздатності війська.

Результати досліджень, що виконані з метою покращення підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ, але без урахування всієї структури, не можуть бути в такому випадку включені до системи, аби набути цілісно-інтегративного характеру. Як наслідок взаємодії з іншими засобами підготовки певний ефективний засіб може змінюватися або набувати нових якостей, що не враховуються в дослідженні, проведеному при системній організації. Це впливає на отриманий фокусований результат професійної підготовки у ВВНЗ та НВП (ЗВО).

Система професійної підготовки у ВВНЗ є складним об'єктом дослідження. Ця складність зумовлена такими чинниками:

- різноманітням формуючих засобів підготовки;
- різними за характером інформаційними потоками;
- різною "формуючою здатністю" окремих засобів підготовки;
- складністю організації та структури різних систем (субсистем, елементів) підготовки;
- необхідністю управляти різними педагогічними процесами;
- особливою складністю взаємодії системи професійної підготовки в цілому та її субсистем (елементів) з організацією (у загальному розумінні).

Висновки. Із метою конкретизації сутності освітнього процесу у ВВНЗ та НВП(ЗВО) взапливою обставиною є питання взаємодії всіх складових системи формування готовності майбутніх офіцерів ЗСУ до професійної діяльності, що забезпечує їхнє професійне становлення. Така необхідність викликана існуючою на сьогодні невизначеністю у структурі систем, в їхній взаємодії щодо отримання єдиного результату. Слід також зауважити, що відповісти на подібні питання у межах аналітичного стилю мислення досить складно. Як було вже зазначено, у професійному формуванні офіцера ЗСУ беруть участь п'ять основних видів підготовки: теоретична, психологічна, фізична, тренажерна та полігонна, практична підготовка (стажування на офіцерських посадах у бойових військових частинах). Інтеграція зазначених аспектів базових систем утворюють систему професійної підготовки офіцера ЗСУ. При цьому фокусування зусиль педагогічної системи в досягненні єдиного запрограмованого результату – ефективної професійної підготовки у ВВНЗ та НВП(ЗВО) – має здійснюватись цілеспрямованою організацією, спеціальними дидактичними принципами, що дозволяють отримати високу ефективність при різнохарактерній дії індивідуальних інформаційних процесів.

Список використаної літератури

1. Анохин П. К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы / П. К. Анохин. – Москва : Наука, 1978. – 400 с.
2. Блауберг И. В. Системный подход в современной науке / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский., Э. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – Москва : Мысль, 1970. – 455 с.
3. Дяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных условиях. Психологический аспект / М. И. Дяченко, В. А. Кандыбович,

В. А. Пономаренко // Юридична психологія, 2016. – № 1(18); Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 204 с.

4. Макаров Р. Н. Теория и практика конструирования целевых моделей операторов особо сложных систем управления: монография / Р. Н. Макаров, Л. В. Герасименко. – Москва: Изд. Междунар. акад. проблем человека в авиации и космонавтике, 1997. – 450 с.

5. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – Москва: Наука, 1986. – 255 с.

6. Прохоров О. А. Інтерактивні методи навчання: теорія та практика впровадження ділових (рольових) ігор в освітній процес військових навчальних закладів / О. А. Прохоров, В. С. Рижиков // наук. журн. Інноваційна педагогіка, 2020. – Одеса. – Вип. 3, №21. – С. 87–92.

7. Рижиков В. С. Теорія і практика конструювання цільових моделей (професіограм) та процесу професійної підготовки майбутніх юристів: монографія / В. С. Рижиков. – Херсон: ТОВ "Айлант", 2010. – 280 с.

8. Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология: учеб. пособие для вузов / А. М. Столяренко. – Москва: Юнити-Дана, 2001. – 639 с.

9. Systems approach in military personnel training technology / V. S. Ryzhykov, S. V. Buryi, L. Kotova et al. // Revista inclusiones, 2020. – Vol. 7, № 4. – P. 274–281.

References

1. Anokhin, P.K. Izbrannye trudy: Filosofskie aspekty teorii funkcionalnoi sistemy. Moscow: Nauka. 1978.

2. Blauberg, I.V.; Sadovskii, V.N. y Yudin, E.G. Systematic approach in modern science. Problems of system research methodology. M.: Mysl, 1970.455 s.

V. Ryzhykov, Dr of Pedagogical Sci., Prof.

Taras Shevchenko National University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Vadr66@rambler.ru

ORCID ID 0000-0001-7069-7040,

O. Didenko, Dr of Pedagogical Sci., Prof.

Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7900-6047

3. Dyachenko M.I. Readiness for activity in stressful conditions. Psychological aspect / LEGAL PSYCHOLOGIYA, № 1 (18), 2016 139 M. I. Dyachenko, L.A. Kandybovich, V.A. Ponomarenko. Minsk: BSU Publishing House, 1976. 204 p.

4. Makarov R.N., Gerasimenko L.V., Makarov R.N. Theory and practice of designing target models for operators of especially complex control systems: [monograph] /, M: Ed. International Academy of Human Problems in Aviation and Astronautics, 1997. 450 p.

5. Platonov K.K. Structure and personality development. Moscow: Nauka, 1986. 255 p.

6. Prokhorov O.A. Rizhikov V. Interactive methods of science: theory and practice of introducing diloviyh (role) igor in the educational process of the master's pawns. Innovation pedagogy: science journal, Odessa, no.21 v. 3. Pp. 87–92.

7. Ryzhykov V.S. Theory and practice of constructing target models (profesiograms) and the process of professional training of maybut lawyers. Monograph. Kherson, TOV "Aylant", 2010. 280 s.

8. Stolyarenko A.M. Applied legal psychology: textbook. manual for universities. Moskva: Unity-Dana, 2001. 639 p.

9. Ryzhykov Vadym. Buryi S., Kotova L., Bondarenko O.V., Bura Y.V. Systems approach in military personnel training technology. Revista inclusiones volumen 7 – número 4 – octubre/diciembre 2020. P. 274–281.

Надійшла до редколегії 08.02.21

APPLICATION OF SYSTEMATIC APPROACH IN THE PROCESS OF FORMING THE READINESS OF AFU FUTURE OFFICERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY: THEORY AND PRACTICE

The article discusses the use of the system approach of future officers training in higher military educational institutions, analyzes the basic principles of the pedagogical system, which are defined by the system as a holistic organized set of military training, which ensures stable behavior and effective results of military education. The basic systems of professional training in higher military educational institutions, which have the conditional level of involvement in the educational process, are revealed. However, the basis is the inalienability of all systems in the training of future officers of the Armed Forces, and the interchangeability or absence of any training system leads to irreparable consequences, the result of which is not fully formed professional readiness of an officer of the Armed Forces. Theoretically, professional readiness is formed as knowledge, skills and competencies fully acquired, but the important point remains whether psychological professional readiness is formed during the extreme situation of military service. In view of the material presented in the scientific article, the conclusion is that the training of officers of the Armed Forces in higher military educational institutions is a system one. The result of the training process of future officers in higher military educational institutions is a high level of cadets readiness for practical activities, which can be achieved only by streamlining the system on the basis of certain principles to which we include: the principle of objectivity, completeness, specific historical (genetic) approach, systematics, contradictions of pedagogical experience. This makes it possible to organize the specific functioning of all subsystems of future officers training and their effective interaction in accordance with the aspect and general goals and objectives. When modeling the system approach of professional training in higher military educational institutions the main pedagogical systems (types of training) involved in the training of officers of the Armed Forces are used. Each of them has its purpose and objectives, specific content, means and methods. Because the professional training of future officers of the Armed Forces is an integration process of formation of the same five basic systems (theoretical, psychological, physical, training and practical (officer training in combat units)).

Key words: system approach, professional training, military professional readiness, pedagogical systems.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 355.1(159.9)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.28-33>

Ю. Каменюк, асп.

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна
pomnach1@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1017-1439

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
МОДЕЛІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ
В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Висвітлено процес розробки й обґрунтування моделі патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі ВВНЗ, що складається із п'яти взаємопов'язаних компонентів: цільового; діагностичного; проєктувального; організаційного; контрольньо-оціночного. Розробку моделі здійснено з урахуванням вимог системного, діяльнісного, аксіологічного, історичного та діагностичного підходів. Здійснено покомпонентний опис моделі й окреслено напрями подальших досліджень. Цільовий блок визначає головну мету патріотичного виховання курсантів. У діагностичному блоці висвітлено порядок проведення констатуючого експерименту та методики дослідження рівня патріотизму військовослужбовців. Проєктувальний блок сформованої моделі призначено для створення психолого-педагогічних умов формування патріотизму курсантів, а також для розробки необхідного інструментарію. Результатом проєктувального блоку є цільова програма формування патріотизму військовослужбовців "Патріот України". Організаційний блок показує порядок проведення заходів цільової програми. Контрольно-оціночний блок моделі сформовано для організації контролю, оцінки результатів та подальшої корекції цільової програми формування патріотизму у курсантів. Для якісної оцінки заходів визначено систему критеріїв та показників патріотизму, здійснено їхній опис. Наголошено, що найважливішим здобутком запропонованої моделі є цілісність подання інформації про процес формування патріотизму курсантів. Визначено напрями подальших досліджень, що полягають у проведенні дослідно-експериментальної роботи із формування патріотизму військовослужбовців та апробації цільової програми формування патріотизму військовослужбовців "Патріот України" в освітньому процесі ВВНЗ.

Ключові слова: модель, патріотичне виховання, системний підхід, діяльнісний підхід, аксіологічний підхід, культурологічний підхід, програма, критерії, показники.

Постановка проблеми. Сучасним збройним силам потрібні компетентні фахівці, які мають не тільки професійні знання, уміння та навички, але й можуть приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності, схильні до взаємодії, вирізняться мобільністю, динамізмом, конструктивністю, здатністю до адаптації, умінням реалізувати свої творчі здібності, а найголовніше, є справжніми патріотами своєї Батьківщини. Із метою якісного проведення дослідження патріотизму військовослужбовців на прикладі курсантів вищого військового навчального закладу (ВВНЗ) необхідно змодельовати сам процес формування патріотизму, тобто постає необхідність відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, який спеціально створено для його вивчення.

Модель патріотичного виховання курсантів ВВНЗ забезпечить опис основних процесів, що застосовуються при формуванні патріотизму особистості військовослужбовця з урахуванням його психологічних особливостей, і повністю інтегрується в освітньому середовищі. Окрім того, вона забезпечить формування у військовослужбовців патріотичної свідомості як результат відображення в їхній свідомості "...атрибутів Вітчизни" та Збройних Сил України (ЗСУ), що є "сукупністю ціннісних елементів будь-якої форми суспільної свідомості".

Мета статті – розглянути психологічні аспекти формування моделі патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу та здійснити її покомпонентний опис.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи ступінь наукової розробки дослідження проблеми, слід зазначити, що питання моделювання широко використовують науковці для проведення різного роду досліджень. Моделюванню в наукових дослідженнях присвячено чимало праць науковців, здебільшого моделювання у конкретних галузях науки. Загальні засади моделювання висвітлює робота українського філософа А. І. Уйомова [1]. У ній детально розглянуто загальнона-

укові проблеми моделювання та проаналізовано 37 визначень моделі в наукових, переважно радянських та перекладених у СРСР зарубіжних виданнях. У цих визначеннях розуміння моделі ґрунтується на працях таких видатних вчених, як: А. Ейнштейн (нім. *Albert Einstein*), В. Гайзенберґ (нім. *Werner Karl Heisenberg*), Н. Вінер (англ. *Norbert Wiener*), В. Ешбі (англ. *William Ross Ashby*), В. Глушков, М. Амосов, Ф. Мостеллер (англ. *Frederick Mosteller*) та ін. Також поняття моделі охоплено у філософії, математиці, кібернетиці, фізиці, хімії, геології, техніці, військовій справі, біології, генетиці, медицині, психології, лінгвістиці, науці взагалі, різні окремі інформаційні моделі, семантичні моделі тощо [1].

Патріотизм вивчається сучасною наукою з позицій декількох підходів: як особистісна і соціальна цінність (І. Бех, К. Чорна, О. Колб, В. Кремін, С. Максименко, В. Руденко, О. Сухомлинська та ін.); як моральна якість (Б. Братусь, Г. Флоровский); як ціннісно-смісловне утворення (А. Асмолов, А. Битюева, Л. Душацкий, Д. Леонтьев та ін.); як спрямованість особистості (В. Алещенко, І. Бровер, М. Шкарата та ін.); як потреба і мотив (Р. Бибрих, С. Каверін, В. Позняков та ін.); як відношення (Л. Божович, Н. Ільїн, Н. Левина). У процесі формування моделі патріотичного виховання курсантів застосовано системний, діяльнісний, аксіологічний, культурологічний та діагностичний підходи, але основним є системний підхід, який застосовували Б. Ананьєв, П. Анохін, В. Ганзен, Б. Ломов, С. Максименко, В. Мерлін, В. Семиченко, В. Циба, Г. Щедровицький, L. Bertalanffy, H. Morowitz, J. Singer. Проблеми моделювання освітнього процесу у ВВНЗ були предметом наукових досліджень Д. Іщенко, О. Ставицького, А. Левицької та ін., проте дослідники не враховували психологічні особливості патріотизму в структурі особистості військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для сучасної науки проблема моделювання є однією з найістотніших і найважливіших. Моделювання застосову-

ється майже у всіх психологічних дослідженнях, що надає змогу пов'язувати емпіричне та теоретичне, тобто єднати побудову логічних висновків з експериментом. Останніми роками спостерігається позитивна тенденція безперервного пошуку, розробки та впровадження моделей широкого спектра патріотичного виховання різних категорій громадян; пріоритетності створення моделей прищеплення патріотизму учнівської молоді; акцентуації культурно-історичного компонента як провідного фактора виховання патріотів.

Метод моделювання в психології – це засіб вивчення психічної реальності за допомогою сконструйованих схем предмета або явища. Модель як матеріальна, так і ідеальна, являє собою певну форму відображення дійсності, тоді вона виступає як якособлива форма, що дає специфічний образ явищ дійсності [2]. Дослідники вважають, що психологічне моделювання є невід'ємною формою всіх видів психологічної роботи: дослідження, діагностика, консультація, корекція [3]. Саме тому в нашому дослідженні модель є, по суті, зразком, прикладом або

алгоритмом, як досліднику слід організувати свою діяльність для досягнення поставленої мети, і має відповідати такому порядку:

- 1) з'ясування суті майбутньої діяльності і вибір методологічних підстав для моделювання, якісний опис предмета дослідження;
- 2) формулювання конкретних завдань моделювання;
- 3) конструювання моделі з уточненням залежності між основними елементами досліджуваного об'єкта, визначенням параметрів об'єкта і критеріїв оцінки змін цих параметрів, вибір методик вимірювання;
- 4) дослідження валідності моделі у вирішенні поставлених завдань;
- 5) застосування моделі в експерименті;
- 6) змістовна інтерпретація результатів моделювання [4].

Важливим елементом моделювання виховного процесу є визначення етапів цієї діяльності. Більшість дослідників дотримуються думки, що найбільш ефективним є здійснення моделювання в чотири послідовні етапи (табл. 1).

Таблиця 1

Етапи моделювання

Етап	Коротка характеристика
Розробка	Проектується модель, формуються висновки щодо наявності властивостей реального об'єкта або явища
Дослідження	Дослідження моделі та її аналіз
Екстраполяція інформації	Перенесення висновків щодо моделі на весь об'єкт або явище
Перевірка на практиці	Реальна перевірка моделі в процесі психологічного дослідження

Проведений аналіз наукової літератури показує, що моделювання має свою структуру, яка відповідає загальній структурі цілісного процесу. Основними компонентами моделювання є: мета, конкретизовані завдання, зміст, форми, методи і засоби, а також аналіз отриманих результатів. Опора на системний підхід до формування патріотизму курсантів передбачає наявність таких взаємопов'язаних елементів: мети виховання; підготовлених фахівців науково-педагогічного складу, здатних реалізувати намічені цілі; зміст патріотичної діяльності; методи, засоби та організаційні форми виховної діяльності; відносини між суб'єктами й об'єктами виховного процесу; створення необхідного інформаційного середовища в навчальному закладі; управлінська діяльність керівного складу ВВНЗ щодо забезпечення ефективної діяльності виховної системи.

Спираючись на дослідження С. Рубінштейна, О. Леонтєва та Г. Костюка, визначимо діяльнісний підхід до патріотичного виховання курсантів, який ґрунтується на головному положенні про те, що діяльність є однією із визначальних умов формування і розвитку особистості [5–7]. Діяльнісний підхід вимагає спеціальних зусиль, спрямованих на відбір і організацію діяльності особистості, на активізацію і переведення його в позицію суб'єкта пізнання, праці та спілкування, що, у свою чергу, передбачає вироблення вмінь обирати ціль, планувати діяльність, організувати, виконувати, регулювати, контролювати її, аналізувати й оцінювати її результати.

Отже, основне положення діяльнісного підходу – це створення необхідних умов для стимулювання позитивного потенціалу тих, хто навчається, постійного вдосконалення, відкритості до нового досвіду, нових знань, постійного розвитку, а головне, отримання задоволення від власного самовдосконалення і праці, від розвитку професійно-значущих особистісних рис і здібностей, професійних знань і вмінь.

Аксіологічний підхід слід розглядати через категорію "цінність". Як свідчать наукові джерела, поняття "цінність" давно є предметом дослідження в таких напрямках науки,

як: філософія, соціологія, культурологія, психологія, педагогіка тощо, однак єдиного підходу до його тлумачення наразі немає. Сутність підходу полягає в тому, що курсант як особистість – це вища цінність виховного процесу. Ціннісні орієнтири обумовлюють поведінку курсанта, а ціннісне ставлення до самого курсанта є найважливішою умовою розвитку суб'єктного початку в ньому і становить основу забезпечення готовності, навчає його в освітньому середовищі ВВНЗ до особистісного самовизначення у сфері патріотизму та патріотичної діяльності. Застосування культурологічного підходу дозволяє:

- вивчити і проаналізувати стан патріотичної діяльності у ВВНЗ з метою виділення найбільш значущих проблем формування патріотичного потенціалу у курсантів;
- встановити цінність отриманих результатів патріотичного виховання курсантів;
- прогнозувати динаміку розвитку процесу патріотичного виховання курсантів в освітньому середовищі ВВНЗ.

Одним із актуальних методологічних підходів розгляду проблеми формування патріотизму у курсантів є історичний підхід, який передбачає:

- 1) дослідження й оцінку історичних фактів та явищ у контексті конкретного історичного розвитку;
- 2) об'єктивну оцінку психологічних явищ.

Для психологічного дослідження історичне пізнання виконує такі функції:

- а) соціальну;
- б) культурологічну;
- в) евристичну;
- г) прогностичну.

Використання історичного підходу дозволяє розглянути динаміку розвитку проблеми, спираючись на емпіричний матеріал. Беручи до уваги, що патріотизм є формою соціальної свідомості, істотною роллю у дослідженні набуває розкриття внутрішніх механізмів, які визначають процес соціалізації курсантів. Під терміном "соціалізація курсанта" ми розуміємо процес засвоєння і відтворення

культурних цінностей, соціальних норм, а також самовиховання, саморозвитку і самореалізації в тому суспільстві, у якому живе людина.

Отже, застосування історичного підходу допомагає використовувати у виховному процесі героїчне минуле, бойові традиції ЗСУ для патріотичного виховання курсантів, дає цінні та незамінні знання про суспільство і людину, про витоки нашого народу, героїчні вчинки, видатні постаті українського державотворення.

Орієнтуючись на вимоги процесного підходу і специфіки виховання курсантів в освітньому середовищі

ВВНЗ, враховуючи основні положення системного, діяльнісного, аксіологічного, культурологічного та історичного підходів, які є найбільш раціональними та ефективними для формування високого рівня патріотизму у курсантів, до моделі патріотичного виховання курсантів ми включили такі блоки: цільовий, діагностичний, проєктувальний, організаційний, контрольньо-оціночний.

Дано послідовну характеристику моделі патріотичного виховання курсантів (рис. 1). Цільовий блок моделі виконує системотворчу функцію і задає порядок функціонування інших компонентів. Визначальним елементом блоку є мета виховання курсантів.

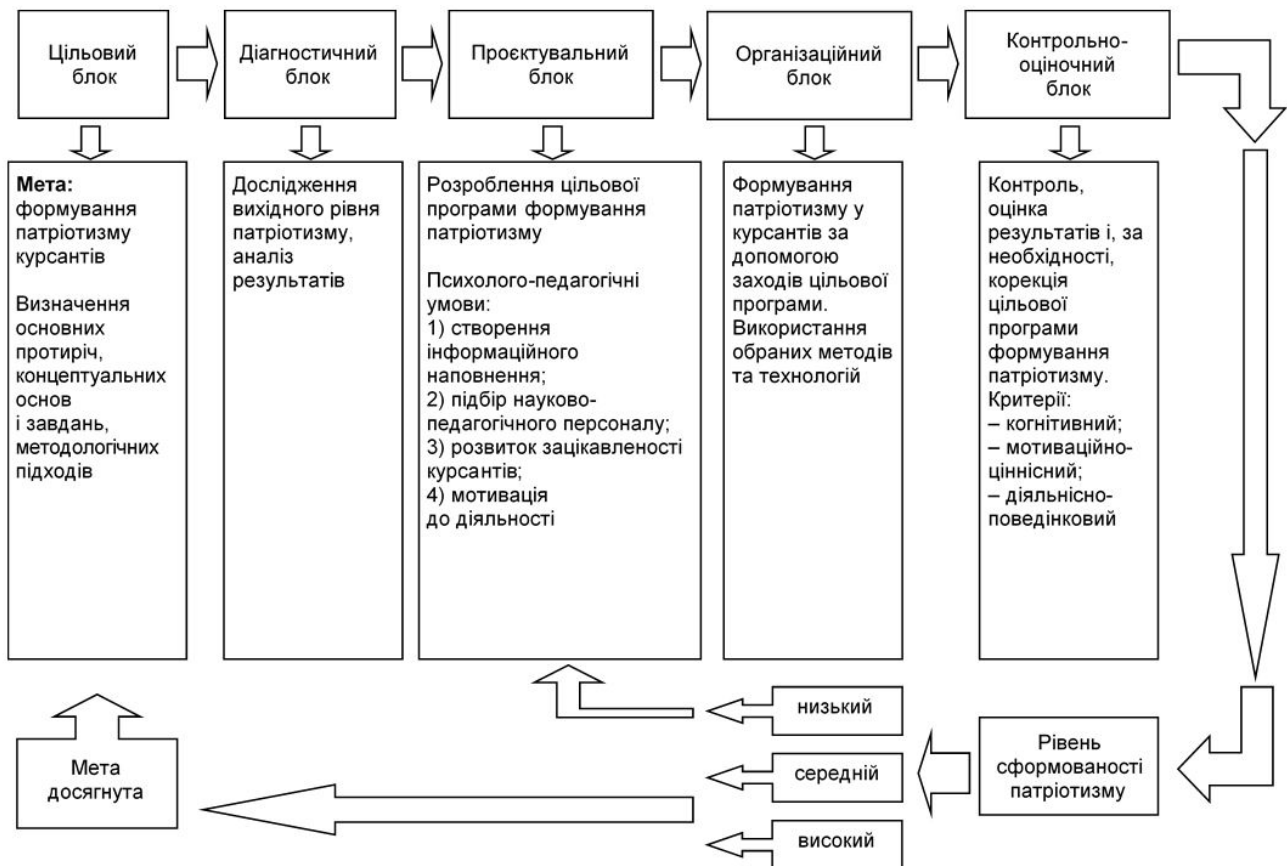

Рис. 1. Модель формування патріотизму у курсантів в освітньому середовищі ВВНЗ

Мета, будучи найважливішим фактором діяльності особистості, виконує дві суттєві функції: прообразу кінцевого результату і вихідних умов, спонукає особистість до діяльності, у тому числі, і до патріотичної. Мету патріотичного виховання можна визначити як очікувані зміни в особистості, що відбуваються в процесі патріотичного виховання:

- формування патріотичної свідомості на основі знання історії, культури, традицій свого народу;
- формування почуття любові, співчуття і гордості за свою Батьківщину, вірності своїй Вітчизні;
- формування ціннісного ставлення людини до Батьківщини, розвиток мотивів і досвіду служіння Батьківщині;
- створення умов для саморозвитку курсантів як особистості й індивідуальності, як суб'єкта патріотичної поведінки та діяльності".

Отже, мета патріотичного виховання курсантів може бути визначена у вузькому та широкому сенсі, а саме:

- у вузькому сенсі, як формування патріотизму у курсантів, визначення основних протиріч, концептуальних основ і завдань;
- у широкому сенсі, як формування у кожного курсанта високого рівня патріотизму шляхом ознайомлення з історією, героїчним минулим і сьогоденням України, її захисниками і творцями, допомогти їй усвідомити значимість героїчних традицій, шляхи їхнього збереження і вдосконалення, залучити до соціальної діяльності, всебічно підготувати до результативної професійної діяльності і готовності до захисту держави в мирний і воєнний час.

На основі проведеного аналізу можемо зробити висновки, що цільовий блок визначає головну мету патріотичного виховання курсантів, тобто формування високого рівня патріотизму в процесі навчання у вищому військовому навчальному закладі на основі формування знань про героїчну історію і минуле держави,

його доблесних захисників, розвитку особистісної готовності до захисту Батьківщини, формування світогляду військовослужбовця, сукупності правових, психологічних, військово-спрямованих знань, а також забезпечення розвитку моральних, психологічних, духовних, етичних якостей особистості.

Діагностичний блок сформованої нами моделі орієнтує дослідника на необхідність визначення початкового рівня патріотизму курсантів, а також здійснення аналізу отриманих даних. Вказаний блок моделі передбачає проведення констатуючого експерименту (рис. 2).

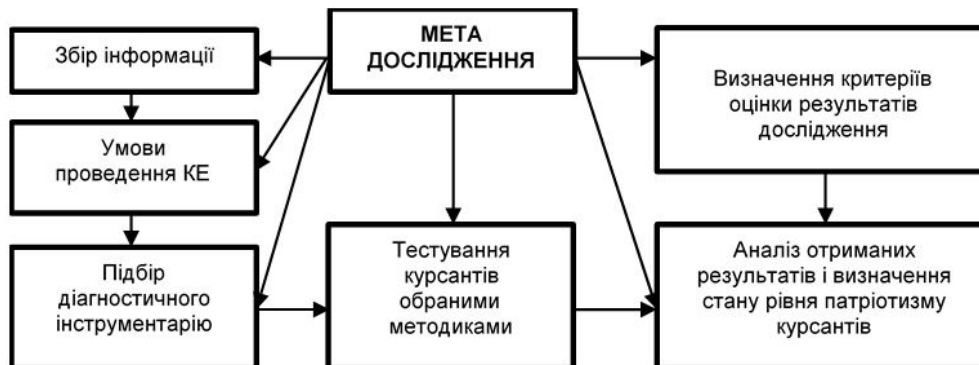

Рис. 2. Організація проведення констатуючого експерименту

Для дослідження початкового рівня патріотизму курсантів доцільно використовувати такі методики:

- модифікована анкета "ПАТРИОТ" (автори Б. Биков і Є. Клименко);
- методика виявлення рівня розуміння студентами сутності патріотизму (М. Агапова);
- модифікована методика діагностики соціалізованості студентів (М. Рожков) – методика "сформованість патріотичних переконань";
- методика виявлення ціннісних орієнтацій особистості (М. Рокич, В. Ядов);
- методика виявлення рівня активності студентів у патріотичній діяльності (Н. Адаєва);
- авторська анкета "Інтерес до вивчення історії України";
- методика виявлення рівня військово-патріотичного виховання на основі бойових традицій (С. Томіліна).

Отже, діагностування патріотичного виховання курсантів – це найважливіший і необхідний компонент проведення дослідження, що дозволяє досліднику встановити дійсний вихідний рівень патріотизму курсантів, отримати початкові дані, необхідні для проведення формуючого експерименту, проведення моніторингу в ході формуючого експерименту, а також здійснення контролю для визначення підсумкового рівня сформованості патріотизму.

Проектувальний блок сформованої моделі призначений для створення психолого-педагогічних умов формування патріотизму курсантів, а також для розробки необхідного інструментарію. Результатом блоку є цільова програма формування патріотизму військовослужбовців "Патріот України", що являє собою об'єднаний задумом і метою комплекс заходів патріотичної спрямованості, покликаних забезпечити вирішення основних завдань в області формування патріотизму військовослужбовців. Програма передбачає формування і розвиток соціально значущих цінностей, світогляду військовослужбовця, сукупності правових, психологічних, військово-спрямованих знань, а також забезпечення розвитку моральних, психологічних, духовних, етичних якостей особистості в освітньому процесі та позанавчальний час. Саме тому заходи програми скомпоновані за трьома компонентами: когнітивним, мотиваційним та діяльним.

Організаційний блок моделі передбачає комплекс заходів щодо реалізації заходів цільової програми в освітньому процесі ВВНЗ. У процесі проведення заходів програми та формування системи соціально-психологічних установок мають бути враховані як їхня трикомпонентна структура формування (індивідуальний рівень, рівень підрозділу, рівень військової частини), так і психологічні особливості категорії, з якою вони проводитимуться. Заходи програми можуть бути інтегровані у план освітньої діяльності та план морально-психологічного забезпечення ВВНЗ. Більшість заходів у вигляді екскурсій, вікторин, круглих столів, лекцій можна проводити у вихідні дні, за планами вихідних днів. Для реалізації цільової програми передбачено близько 200 аудиторних і позааудиторних годин. Заходи за блоками компонентів програми можливо коригувати відповідно до територіального розміщення військової частини (установи, закладу), специфіки діяльності, категорії курсантів.

Контрольно-оціночний блок моделі сформований із метою організації контролю, оцінки результатів та подальшої корекції цільової програми формування патріотизму у курсантів. При цьому ми керувалися такими положеннями:

- контрольньо-оціночні дії – це найважливіші умови підвищення результативності проведеної діяльності;
- контроль визначено необхідністю отримання зворотньої інформації про хід процесу формування патріотизму;
- результативність процесу патріотичного виховання передбачає наявність якісних змін рівня розвитку патріотизму курсантів.

Ґрунтуючись на загальноприйнятий рівневий підхід при оцінюванні та характеристиці патріотизму курсантів, в інтересах дослідження визначено систему критеріїв і показників.

Отже, критерій є оціночним елементом конкретного феномена, у нашому випадку – патріотизму курсантів в освітньому середовищі.

Значимість встановлення критеріїв патріотичного виховання визначена:

- необхідністю оцінки ступеня вирішення завдань, що стоять перед суб'єктами патріотичного виховання курсантів у освітньому середовищі;
- перевіркою співвіднесення діяльності суб'єктів процесу патріотичного виховання з виховними цілями і висунутими завданнями;

• необхідністю достовірної оцінки досягнутих результатів.

Спираючись на встановлені компоненти патріотизму курсантів і виконаний аналіз наукових робіт, визначено конкретні критерії та показники патріотизму, які для зручності зведено в табл. 2. Для цього дослідження *когнітивний* показник характеризує знання курсантами істо-

рії, традицій і культури, вміння кожним із них застосовувати отримані знання на практиці. Показниками когнітивного компонента є: знання курсантами сутності патріотизму, патріотичного виховання, патріотичної діяльності, понять "Батьківщина", "військовий обов'язок", "честь", "гідність", "мужність" тощо; знання історії та традицій держави; знання про героїв-захисників і почесних громадян, патріотів України.

Таблиця 2

Критерії та показники патріотизму

Компонент	Показник	Критерій результативності
Когнітивний	Пізнавальний	Знання про патріотизм, патріотичне виховання, сутність патріотичної діяльності, понять "Батьківщина", "військовий обов'язок", "честь", "гідність", "мужність" тощо: – знання історії і традицій; – знання про героїв-захисників і почесних громадян, патріотів України; – знання та повага до Конституції України, державної символіки
Мотиваційний	Інтенціональний	Ступінь патріотичних поглядів, переконань, позицій: – ступінь усвідомлення патріотичних цінностей; – ступінь позитивного ставлення до внутрішньої ситуації в країні; – ступінь розуміння міжнародної та військово-політичної обстановки; – ступінь емпатії і толерантності
	Мотиваційно-ціннісний	Рівень сформованості патріотичного ідеалу: – сприйняття себе як суб'єкта історії; – потреба в самовихованні як патріота на основі розвитку соціально значущих мотивів і цінностей; – потреба у фізичному розвитку та самовдосконаленні
Діяльнісний	Практичний (поведінковий)	Рівень активності участі в громадському житті міста, ВВНЗ і патріотичних заходах: – рівень результативності в навчанні і дисципліні як фактор реалізації знань про історію та традиції; – рівень вихованості, культури, морально-психологічної підготовленості; – рівень фізичної підготовленості; – рівень готовності до військової служби в ЗСУ

Інтенціональний показник характеризує емоційно-чуттєвий стан патріотизму особистості. Показниками цього критерію є: ступінь патріотичних поглядів і переконань, патріотичної позиції курсантів; ступінь усвідомлення патріотичних цінностей; ступінь позитивного ставлення до внутрішньої ситуації в країні; ступінь розуміння міжнародної та військово-політичної обстановки; ступінь емпатії і толерантності. Найважливіший результат емоційно-чуттєвого компонента – це сформована патріотична позиція, яка характеризується твердими патріотичними поглядами і переконаннями. *Мотиваційно-ціннісний* показник характеризує домінуючі мотиви соціально значущої навчальної та трудової діяльності, пов'язаної з діями на благо Батьківщини. Конкретними показниками цього критерію є: рівень сформованості патріотичного ідеалу у кожного курсанта; сприйняття себе як суб'єкта історії; потреба в самовихованні як патріота на основі розвитку соціально значущих мотивів і цінностей; потреба у фізичному розвитку та самовдосконаленні. Найважливішим результатом мотиваційно-ціннісного компонента є сформовані патріотичні мотиви особистості курсанта. *Діяльнісний* показник відображає поведінку і дії особистості курсанта, реальний прояв патріотичної позиції, громадянської відповідальності в період навчання, ставлення до обов'язків курсанта, громадської та політичної активності. Показниками діяльнісного критерію є: рівень активності участі в громадському житті міста, ВВНЗ і патріотичних заходах; рівень результативності в навчанні і дисципліні як фактор реалізації знань про історію та традиції країни; рівень

вихованості, культури, морально-психологічної підготовленості; рівень фізичної підготовленості; рівень готовності до військової служби. Найважливіший результат *діяльнісного-практичного* компонента – патріотична діяльність і поведінка курсанта, що свідчать про його патріотичні переконання і наявність патріотичної позиції.

Система критеріїв та показників оцінки патріотизму курсантів являє собою сукупність діагностичних і оціночних процедур, що забезпечують на єдиній основі оцінку оволодіння курсантами цільової програми "Патріот України", ступеня з'ясування ними сутності патріотизму, особливостей його прояву в процесі навчання та особистісному розвитку.

Висновки. Таким чином, повністю розроблено модель формування патріотизму у курсантів (з урахуванням їхніх психологічних особливостей); розкрито зміст блоків сформованої моделі. Найважливішим здобутком пропонуваної моделі є цілісність подання інформації про процес формування патріотизму курсантів. Сформованість моделі дозволяє перевірити її на практиці, встановити ступінь її функціонування і працездатності. Напрямок подальших досліджень буде проведення дослідно-експериментальної роботи із формування патріотизму військово-службовців та апробацію цільової програми формування патріотизму військовослужбовців "Патріот України".

Список використаної літератури

1. Уёмов А. И. Логические основы метода моделирования / А. И. Уёмов. – Москва : Мысль, 1971. – 311 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

3. Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень із психології : навч. посіб. / В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк. – Київ : Центр учб. літ-ри, 2008. – 360 с.

4. Максименко С. Д. Фахівця потрібно моделювати: Наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності / С.Д. Максименко, О.М. Пелех // Рідна школа, 1994. – № 3-4. – С. 70-78.

5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – Київ : Рад. школа, 1996. – С. 109.

6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – Москва : Политиздат, 1975. – 302 с.

7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений / С.Л. Рубинштейн. – Москва : АН СССР, 1957. – С. 256-257.

References

1. Uyomov A.I. Logical foundations of the modeling method. Moscow: Mysl, 1971. 311 p

2. Philosophical encyclopedic dictionary. Inst. Of Philosophy. GS Skovoroda of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Abris, 2002. 742 p

3. Bochelyuk VY, Bochelyuk VV Methods and organization of scientific research in psychology: textbook. way. Kyiv: Center for Educational Literature, 2008. 360 p.

4. Maksimenko SD Pelekh OM The specialist needs to be modeled: Scientific bases of readiness of the graduate of pedagogical high school for pedagogical activity. Native school. 1994. № 3-4. Pp.70-78.

5. Kostyuk GS Educational process and mental development of personality. Kyiv, 1996. P. 109.

6. Leontiev AN Activity. Consciousness. Personality / AN Leontiev. Moscow, 1975. 302 c.

7. Rubinstein SL Being and consciousness. On the place of the mental in the universal relationship of phenomena. Moscow: AN SSSR, 1957. S. 256-257.

Надійшла до редколегії 25.02.21

Yu. Kamenyuk, PhD Stud.

Donetsk National University named after Vasily Stus, Vinnitsa, Ukraine

pomnach1@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1017-1439

FORMATION OF A MODEL OF PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTION

The article highlights the process of development and substantiation of the model of patriotic education of cadets in the educational environment of a higher military educational institution, which consists of five interrelated components: target; diagnostic; design; organizational; control and evaluation. The model was developed taking into account the requirements of system, activity, axiological, historical and diagnostic approaches. A component-by-component description of the model is made and the directions of further research are outlined. The target block determines the main purpose of patriotic education of cadets. The diagnostic block highlights the procedure for conducting a confirmatory experiment and methods of studying the level of patriotism of servicemen. The design block of the formed model is intended for creation of psychological and pedagogical conditions of formation of patriotism of cadets, and also for development of necessary tools. The result of the design block is the Target program for the formation of patriotism of servicemen "Patriot of Ukraine". The organizational unit shows the procedure for carrying out the activities of the Target Program. The control and evaluation unit of the model was formed in order to organize control, evaluation of results and further correction of the Target Program for the formation of patriotism in cadets. For a qualitative assessment of the measures, a system of criteria and indicators of patriotism has been defined and described. It is emphasized that the most important achievement of the proposed model is the integrity of information on the process of forming the patriotism of cadets. The directions of further researches, which consist in carrying out research and experimental work on formation of patriotism of servicemen and approbation of the Target program of formation of patriotism of servicemen "Patriot of Ukraine" in educational process of higher military educational institution are defined.

Keywords: model, patriotic education, system approach, activity approach, axiological approach, culturological approach, program, criteria, indicators.

УДК 159.9:316.77(043.3)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.33-38>

Н. Рижкова, ад'юнкт наук.-організац. від-ня Військового інституту
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

natalia_rizhkova@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6408-355X

ОБҐРУНТУВАННЯ ЗМІСТУ ПРОГРАМИ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРЯННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ІНЖЕНЕРНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Обґрунтовано зміст авторської програми психопрофілактики синдрому емоційного вигорання військовослужбовців інженерних військ ЗСУ. Зазначено, що величезний обсяг інженерних робіт, проведених на великих територіях і у стислі терміни, доводить, що успішне вирішення завдань з інженерного забезпечення бойових дій військ вимагає інтенсивного спілкування і викликає глибокі короткочасні емоційні переживання, які можуть спровокувати емоційне вигорання окремих військовослужбовців. Тому у системі професійної підготовки військовослужбовця передбачено використовувати систему специфічних способів підготовки, виражених у розвитку професійно значущих якостей особистості, адаптації до напружених чинників професійної діяльності та неспецифічних, що характеризуються застосуванням засобів і способів саморегуляції емоційного стану профілактики виникнення емоційної напруженості. Психопрофілактика емоційного вигорання військовослужбовця реалізується через розвиток у нього навичок саморегуляції, особистісно орієнтовану професійну освіту, а також його професійну готовність. Програма психопрофілактики емоційного вигорання представляє собою цілісну, достатньо динамічну систему, відкриту для постійного відновлення, засновану на уявленні про розвиток військовослужбовця насамперед як індивідуальності, а потім як фахівця, професіонала із глибоким розумінням соціокультурної та освітньої ситуації. Досягнення мети можливе шляхом синтезу основних компонентів індивідуальності військовослужбовця інженерних військ: світоглядного, духовно-морального і професійного.

Ключові слова: психологічна профілактика, синдром емоційного вигорання, військовослужбовці інженерних військ, інтенсивне спілкування, емоційні переживання, емоційна стійкість.

Постановка проблеми. На інженерні війська покладено виконання найбільш складних завдань інженерного забезпечення, які потребують використання техніки, боєприпасів і спеціальної підготовки особового складу.

Це спеціальні війська, призначені для виконання складних завдань інженерного забезпечення загально-військових операцій (бойових дій), які вимагають спеціальної підготовки кожного військовослужбовця та використання засобів інженерного озброєння, а також для

нанесення втрат противнику шляхом застосування інженерних боеприпасів. Величезний обсяг інженерних робіт, які проводять на великих територіях і в стислі терміни, обумовлюють необхідність в інтенсивному спілкуванні і викликають суттєві емоційні переживання, що може спровокувати емоційне вигорання окремих військовослужбовців [10]. Отже, виникає необхідність психопрофілактики професійно-особистісних деформацій серед військовослужбовців інженерних військ, зокрема, їхнього емоційного вигорання.

Аналіз останніх досліджень. Найбільш розробленими аспектами проблеми синдрому емоційного вигорання є: дослідження його сутності й структури (Є. Зеєр, В. Орел, Т. Форманюк, О. Чебікін, В. Aronson, G. Freudenberg, E. Gincberg, Chr. Maslach, D. Super, A. Pines, S.E. Jackson та ін.); засобів його профілактики і корекції (М. Авраменко, А. Василенко, Н. Грисенко, Л. П'янківська, Т. Скорик, Л. Тищук, Я. Чаплак та ін.); з'ясування чинників його розвитку та особливостей динаміки (О. Грицук); особливостей взаємозв'язку із внутрішніми суперечностями психіки, особистісними проблемами суб'єкта (Т. Яценко) тощо. Зокрема, заслуговують на увагу психологічні аспекти виникнення, прояву та психопрофілактики зазначеного синдрому в особливих умовах діяльності (І. Андрух, І. Ващенко, З. Комар, Г. Ложкін, І. Приходько, Л. П'янківська, Л. Леженіна, О. Недвига та ін.) [2, 3, 5, 8–10, 13, 14]. Дослідники наголошують на тому, що цей синдром призводить до таких негативних наслідків, як: погіршення психічного і фізичного здоров'я, зниження ефективності професійної діяльності, розвиток негативних установок стосовно свого оточення [12].

Мета дослідження – обґрунтувати зміст програми психопрофілактики синдрому емоційного вигорання військовослужбовців інженерних військ ЗСУ.

Виклад основного матеріалу. Для психопрофілактики емоційного вигорання психологічна наука пропонує безліч способів, аналіз яких дозволяє класифікувати їх за двома групами: специфічні та неспецифічні. *Специфічні способи* виражаються в адаптації до напружених чинників діяльності, що стимулює розвиток емоційної напруженості в особливому професійно загостреному розвитку якостей особистості: професійної спрямованості, професійної самосвідомості, психологічної культури (емпатійність, експресивні вміння, культура професійного спілкування) тощо [6]. *Неспецифічні способи* характеризуються застосуванням засобів і способів саморегуляції емоційного стану, способів профілактики і подолання стану емоційної напруженості (навчання прийомам релаксації, спеціальним фізичним і дихальним вправам, самоконтролю проявів емоційного стану, розвиток навичок знаходження і зняття "м'язових затисків"). Цілеспрямоване використання комплексної системи специфічних і неспецифічних способів підготовки, охоплених відповідною авторською програмою, сприяє розвитку емоційної стійкості і, таким чином, попередженню емоційного вигорання. У ній теоретичні питання формування і розвитку професійно значущих якостей, у тому числі, емоційної стійкості і навичок саморегуляції емоційних станів розглядаються на лекційних і практичних заняттях у межах таких факультативів, як: "Теорія і методика навчання і виховання", "Методи активного соціально-психологічного навчання", "Психодіагностика". Підвищення рівня емоційної стійкості здійснюється через освоєння методів саморегуляції емоційних станів у межах спецкурсу і спецпрактикумів, проведених у формі тренінгу. Методичне забезпечення процесу психопрофілактики емоційного вигорання містить у собі такі методики: методику проведення спецкурсів, семінарів-

практикумів, тренінгів із відповідних проблем; методику організації і проведення індивідуально-орієнтованої практики; методику роботи з розвитку самовдосконалення військовослужбовцями вмінь саморегуляції.

Для військовослужбовців зі службовим стажем до трьох років програмою передбачено спецкурс "Культура емоцій військовослужбовця інженерних військ". *Мета курсу* допомогти їм стати більш соціально адаптованими через оволодіння елементарними прийомами психічної саморегуляції, пізнання самого себе і міжособистісних відносин. *Завдання курсу* сприяти формуванню активної самосвідомості і навичок саморегуляції; особистісному зростанню; створити умови для розкриття творчого потенціалу; розвивати рефлексію; удосконалити комунікативні вміння. Заняття за формою нагадують групові заняття соціально-психологічного тренінгу. Тривалість кожного заняття – 90 хв. Заняття проводяться у колі. *Методи* такі: лекція; психодіагностичні методи дослідження особистості; експресивні методи творчого самовираження в русі, рисунках, у письмових роботах; методи соціально-психологічного тренінгу, як дискусія, ігрове моделювання, імітаційні ігри. *Схема заняття*: формулювання теми заняття, основних цілей; психологічна розминка, що дозволяє задати темпоритм; основна частина (лекція, бесіда, система вправ); заключна частина. У процесі спецкурсу військовослужбовці розширюють уявлення про сутність понять "культура емоцій", "емоційна стійкість", "саморегуляція емоційних станів". Цей спецкурс сприяє формуванню інтелектуальної підструктури саморегуляції, пов'язаної насамперед із розвитком здатності до рефлексії, що у сполученні з результатами діагностики дозволяє реалізувати перший етап формування емоційної стійкості.

Для військовослужбовців зі службовим стажем понад три роки програмою передбачено спецпрактикум "Емоційна культура військовослужбовця інженерних військ". *Мета курсу* – розвиток професійно значущих якостей. *Завдання курсу* – усвідомлення напруженості військової-інженерної праці; розвиток емпатії, експресії; навичок професійного спілкування і саморегуляції в конфліктних ситуаціях. Практикум "Емоційна культура військовослужбовця інженерних військ" є складовою в системі професійної підготовки. Він спрямований на профілактику і попередження дії неконструктивних механізмів у професійному спілкуванні через засвоєння прийомів саморегуляції. Курс сприяє формуванню мотиваційного та емоційно-вольового рівнів саморегуляції і є однією з умов реалізації другого етапу формування емоційної стійкості. Також передбачено спецпрактикум "Способи саморегуляції емоційних станів у військово-інженерній праці" у формі тренінгу. *Мета курсу* – оволодіння прийомами і методами психофізіологічної саморегуляції емоційних станів. *Завдання курсу* – вивчення основ аутотренінгу; засвоєння прийомів саморегуляції. Спецпрактикуми дозволяють військовослужбовцям, з одного боку, оцінити їхню ефективність, а з іншого, самоствердитися у виборі способів саморегуляції. За підсумками діагностики емоційного стану військовослужбовців для тих із них, у кого найбільш виражені ознаки емоційного вигорання, пропонується проведення індивідуальних консультацій. Консультації дозволяють реалізувати третій етап, результатом якого є визначення можливостей індивідуального зростання у професійній сфері. Критеріями оцінки ефективності програми є емоційна стійкість військовослужбовців, відсутність проявів синдрому емоційного вигорання як форми професійно особистісної деформації, сформованість прийомів саморегуляції. Показники динаміки емоційного розвитку: високий рівень емоційної стійкості;

у ситуації фрустрації реакція за типом "із фіксацією на задоволенні потреби"; відсутність "емоційного вигоряння"; розвинені регуляторні вміння.

Отже, у системі професійної підготовки військово-службовця інженерних військ ЗСУ необхідно приділяти спеціальну увагу психопрофілактиці емоційного вигоряння, для чого в процесі навчання може використовуватися комплексна система специфічних і неспецифічних способів підготовки.

Розвиток навичок саморегуляції. Індивідуальні особливості саморегуляції характеризуються тим, як людина планує і програмує досягнення мети, враховує значущі зовнішні і внутрішні умови, оцінює результати і корегує своєю діяльністю. Активність суб'єкта із формулювання і досягнення мети опосередковується системою саморегуляції, яка, по суті, є провідником, що пов'язує динамічні і змістовні аспекти особистості, усвідомлені і несвідомі її структури. Концепція детермінуючої ролі процесу усвідомленого регулювання, яку розробив О. Конопкін на моделі сенсомоторної діяльності, доводить, що залежність сенсомоторної діяльності людини від об'єктивних умов закономірно опосередковується процесом цілеспрямованої регуляції. Саме усвідомлене регулювання є, на його думку, вищою інстанцією у системі чинників, які детермінують сенсомоторну діяльність людини [7]. По суті, ототожнюються поняття саморегуляції і довільної регуляції, в основі яких перебуває усвідомленість людиною своєї діяльності, а отже, одним із проявів саморегуляції може вважатися самоусвідомлення [4]. Як зазначає О. Конопкін, психічна саморегуляція є одним із вищих рівнів регуляції активності біологічних систем, що відображають якісну специфіку реалізуючих її психічних засобів відображення і моделювання дійсності, у тому числі, рефлексію суб'єкта на самого себе, власну активність, діяльність, вчинки. У межах дослідження питань саморегуляції діяльності було виокремлено та обґрунтовано структуру системи усвідомленого цілеспрямованого регулювання діяльності.

Одну із теорій саморегуляції функціонального стану, або психічного тону, необхідного для оптимальної діяльності людини в конкретних умовах, висунув Г. Фрідман [17]. Він описав кілька типів саморегуляції. *Перший* із них здійснюється за допомогою зміни рухової активності (саморегуляція за допомогою "відреагування"). *Другий* тип саморегуляції реалізується із залученням додаткового припливу до мозку нервової імпульсації. Сюди можна віднести такі поширені засоби тонізації, як фізичне навантаження, вплив на органи почуттів, рецептори шкіри (музика, холодний душ, масаж і т. п.). Ще одним універсальним і потужним засобом оптимізації функціонального стану і нормалізації вегетативних функцій в організмі є короткочасні позотонічні вправи, характерною рисою яких є те, що м'язи і сухожилля, які, перебуваючи в стані напруження, не скорочуються, а натягаються, підсилюючи пропріорецептивний приплив імпульсів до кори головного мозку. Поряд із зазначеними вище методами, слід згадати один із найбільш простих та ефективних – елементи дихальної гімнастики, оскільки є встановленим фактом, що фаза вдиху збуджує симпатичну нервову систему, активізуючи діяльність усіх систем організму, а фаза видиху – парасимпатичну, що справляє гальмуючий вплив. Дихальна гімнастикабудується на використанні різних прийомів вільного і ритмічного подиху. Дуже важливою є необхідність калібрування параметрів подиху частотою серцебиття. *Третій* тип саморегуляції характеризується використанням умовних (звичних) сигналів, що сполучалися раніше з певним рівнем пильнування, і тому

таких, що викликаються зазвичай (саморегуляція сигнальна). *Четвертим* типом саморегуляції слід вважати психологічну підготовку. Їй приділено важливе місце в арсеналі методів. Під нею розуміють цілеспрямоване формування індивідуальних прийомів, що забезпечують збереження заданих параметрів виконання діяльності у складних випадках. Одним із способів такої підготовки є аутогенне тренування.

Іншим напрямом у дослідженні, що розглядає проблеми саморегуляції, є саморегуляція діяльності. К. Абульханова-Славська визначає саморегуляцію як "механізм, за допомогою якого забезпечується централізуюча, напрямна та активізуюча позиція суб'єкта", виокремлюючи при цьому як одну з найважливіших характеристик саморегуляції здатність суб'єкта співвідносити власні можливості та індивідуальні особливості з характером розв'язуваних завдань [1]. Емоційну регуляцію професійної діяльності можна сформувати шляхом корекції способів емоційного реагування, що розкривають ставлення військовослужбовця до себе, своєї діяльності і до партнерів по цій діяльності. Було встановлено, що важливим чинником формування емоційної регуляції поведінки є досвід спілкування. Під впливом досвіду формуються певні ланки цього механізму, пов'язані із застосуванням рішення в емоційних ситуаціях. Формування і здійснення цілеспрямованої діяльності припускає як обов'язкову передумову відображення людиною зовнішніх умов у вигляді деякої суб'єктивної моделі. Вона є основою як для попереднього психологічного програмування дій, так і для їхньої регуляції в процесі самої діяльності. Модель стає найважливішим та обов'язковим функціональним утворенням, повнота і точність якого багато у чому визначає ефективність діяльності та особливості її здійснення. Іншою важливою ланкою в процесі саморегуляції є психологічне налаштування на роботу за певних умов. Налаштування, адекватні уявленню людини про завдання та умови майбутньої діяльності, є необхідними компонентами загальної структури процесів програмування та регуляції діяльності.

Особистісно орієнтована військово-професійна освіта. На цей час у військово-професійній освіті затверджується нова парадигма – особистісно орієнтована. Метою особистісно орієнтованої військово-професійної освіти є розвиток спрямованості, компетентності, професійно важливих якостей і психофізіологічних властивостей. Важливе значення в реалізації особистісно орієнтованої професійної освіти належить формуванню прийомів саморегуляції, які мають відповідати індивідуальним особливостям військовослужбовця.

Навчання дає унікальну можливість організації кооперативної діяльності. Принципово важливим є положення про те, що особистісно орієнтована військово-професійна освіта створює умови для повноцінного і спільного розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу [16]. Виходячи із сутності особистісно орієнтованої професійної освіти, можна визначити основний зміст психологічного супроводу військовослужбовців інженерних військ. Саме супровід зводиться до створення умов для повноцінного професійного становлення особистості, надання своєчасної допомоги і підтримки, а за необхідності до здійснення корекції професійного розвитку. Психологічний супровід полягає в наданні їм допомоги в адаптації до нових умов життєдіяльності. До технологій психологічного супроводу належать: діагностика готовності до навчально-пізнавальної діяльності, мотивів навчання, ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних установок; допомога у розвитку навчальних вмінь і регуляції своєї життєдіяльності; психологічна підтримка у

подоланні труднощів самотійного життя і встановленні комфортних взаємин із співслужбовцями і тими, хто навчає; корекція професійного самовизначення.

Програма психологічного супроводу професійної підготовки військовослужбовця інженерних військ має передбачати технології супроводу, спрямовані на формування навичок психологічної саморегуляції як основи розвитку емоційної стійкості. Реалізація програми психологічного супроводу дозволить забезпечити необхідний рівень професійної готовності, що є однією з неодмінних умов ефективності професійної діяльності. К. Платонов зазначав, що професійна готовність фахівця – це суб'єктивний стан особистості, що вважає себе здатною і підготовленою до виконання відповідної професійної діяльності і прагне її виконувати [10].

Професійна готовність військовослужбовця.

Провідним і найбільш складним аспектом професійної готовності військовослужбовця інженерних військ є психологічна професійна готовність його психіки. Це той або інший ступінь підготовленості та налаштованості психіки, духовних сил його як фахівця на вирішення професійних завдань, виконання своїх функціональних обов'язків, майстерність. Комунікативна готовність військовослужбовця як фахівця припускає розвиток у нього емпатійності, доброзичливості, товарищескості, почуття товариства, колективізму, готовності і здатності у своїй взаємодії з колегами не створювати непотрібної напруженості у взаєминах, вміння правильно вирішувати труднощі, що виникають, колізії у відносинах зі співслужбовцями.

У межах психогігієнічного підходу виокремлюють як значущі такі аспекти психічного здоров'я особистості: позитивне ставлення до себе; оптимальний розвиток, зростання і самоактуалізація особистості; психічна інтеграція; особиста автономія; реалістичне сприйняття оточення; вміння адекватно впливати на оточення. Більшість умов і рекомендацій з регуляції психологічних станів спрямовано на відновлення саме цих аспектів здоров'я. Психологи наполегливо рекомендують фахівцям, що піддаються емоційному вигоранню, вести щоденник. Робота ця вимагає великої внутрішньої дисципліни. Треба детально описувати щоденні події, коли і що відбулося, зазначати пов'язані із подіями відчуття. Ведення щоденника не лише допомагає проаналізувати і зрозуміти взаємозв'язок подій, глянючи на них з боку, але й стимулює людину до рефлексії.

На думку О. Романової та М. Горохової, велика роль у зменшенні негативного впливу синдрому емоційного вигорання належить насамперед самому фахівцю, який дотримується таких рекомендацій, завдяки яким він не лише зможе запобігти виникненню синдрому емоційного вигорання, але і досягти зниження ступеня його виразності:

- визначення короткострокових і довгострокових цілей. Це не лише забезпечує зворотний зв'язок, що свідчить про те, що людина перебуває на правильному шляху, але й підвищує довгострокову мотивацію. Досягнення короткострокових цілей – це успіх, що підвищує ступінь самовиховання;

- використання "тайм-аутів". Для забезпечення психічного і фізичного благополуччя дуже важливі "тайм-аути", тобто відпочинок від праці та інших навантажень. Іноді необхідно "втекти" від життєвих проблем і розважитися, треба знайти заняття, що було б захопливим і приємним;

- оволодіння вміннями і навичками саморегуляції. Оволодіння такими психологічними вміннями і навичками, як релаксація, ідеомоторні акти, визначення цілей

і позитивне внутрішнє мовлення сприяють зниженню рівня стресу, що призводить до емоційного вигорання;

- професійний розвиток і самовдосконалення. Одним із способів профілактики синдрому емоційного вигорання є обмін професійною інформацією з представниками інших служб. Співробітництво дає відчуття більш широкого світу, ніж той, який існує всередині окремого колективу. Для цього існують різні курси підвищення кваліфікації, усілякі професійні, неформальні об'єднання, де зустрічаються люди з досвідом, що працюють в інших системах, де можна поговорити, у тому числі, і на сторонні теми;

- уникнення непотрібної конкуренції. У житті дуже багато ситуацій, коли неможливо уникнути конкуренції. Але занадто вже велике прагнення до перемоги створює напруження і тривогу, робить людину занадто агресивною, що сприяє, у свою чергу, виникненню синдрому емоційного вигорання;

- емоційне спілкування. Коли людина аналізує власні почуття і відчуття та ділиться ними з іншими, імовірність емоційного вигорання значно знижується або цей процес не так явно виражений. Тому рекомендовано, щоб колеги у складних ситуаціях обмінювалися думками, шукали і знаходили у них професійну підтримку;

- фізичні навантаження, здоровий спосіб життя [15].

Емоційгенні форми професійної дезадаптації військовослужбовців інженерних військ (у яскраво вираженій формі це і є синдромом емоційного вигорання) є характерною ознакою їхньої військової праці і водночас можуть бути проявом професійної непридатності, тому дуже важливо, щоб поза робочим часом військовослужбовець міг, одержуючи деяке фізичне навантаження, відволіктися від роботи "і розумом, і тілом". Неправильне харчування, зловживання спиртними напоями, тютюном, зменшення або надмірне підвищення маси тіла збільшують прояв синдрому емоційного вигорання. Якщо ж цей синдром є вже невід'ємним атрибутом особистості професіонала, то виникає необхідність професійної психологічної допомоги.

Високий рівень суб'єктивної усвідомленої саморегуляції є суттєвою передумовою ефективного, усвідомленого контролю поведінки, можливостей компенсації нестійких емоційних станів. Становлення і розвиток до певного рівня емоційної стійкості пов'язані із формуванням прийомів саморегуляції, які мають відповідати індивідуальним особливостям військовослужбовця. Причому система емоційної саморегуляції напруженої діяльності стає більш диференційованою і впорядкованою, якщо умови її розвитку спрямовано на формування встановленої послідовності і взаємозв'язку ланок цілісного процесу саморегуляції. Цілеспрямованому формуванню має передувати засвоєння військовослужбовцем загальних знань про цілісний процес емоційної саморегуляції. Емоційна регуляція службово-бойової діяльності може бути сформована шляхом корекції способів емоційного реагування, що розкривають ставлення військовослужбовця до себе, своєї діяльності і до партнерів по цій діяльності.

Підготовка військовослужбовця інженерних військ як фахівця є процесом формування у нього достатнього для професійної діяльності рівня попередньої готовності його психіки, стійких, статичних компонентів його професійної підготовленості, у тому числі, й емоційної стійкості. Необхідною умовою професійної готовності такого фахівця є психологічна готовність, що характеризується відповідним рівнем стійкості його психіки до впливу стресових обставин, адаптивності особистості, її достатньої стресозахищеності, упевненості фахівця у власних силах і можливостях, у цілому відповідним

рівнем надійності його психіки і можливістю здійснення усвідомленої саморегуляції. Освоєння прийомів саморегуляції на етапі професійної підготовки до вирішення проблем, що виникають у зв'язку з розвитком професійно обумовлених деформацій особистості і, зокрема, емоційного вигорання. Проектування моделі психолого-педагогічного супроводу припускає розгляд психологічних умов, що забезпечують ефективність цього процесу, а також методичного оснащення. Також умовами успішного становлення особистості військовослужбовця інженерних військ ЗСУ можна вважати: оволодіння нормами професійної діяльності, професійного спілкування на достатньо високому рівні професійної майстерності, розвиток професійно значущих якостей, оволодіння прийомами саморегуляції, підвищення емоційної стійкості.

Процес розвитку емоційної стійкості військовослужбовця інженерних військ як умови психопрофілактики його емоційного вигорання припускає вивчення, визначення і розвиток його індивідуальних можливостей, допомогу йому в усвідомленні власних ресурсів, що позитивно впливає на ефективність його професійної освіти і визначає характер оволодіння спеціальністю, а надалі – професійною майстерністю. Становлення емоційної стійкості – результат не лише зовнішніх впливів, але й саморозвитку, професійного самовдосконалення. Аналіз існуючих у реальному навчально-виховному процесі способів, прийомів розвитку саморегуляції емоційного стану молодих військовослужбовців перекинує в тому, що їх використовують зазвичай фрагментарно. Найчастіше на практиці декларується усвідомлення права на розкриття власної індивідуальності, але не створюються умови для цього, не завжди формується психологічний комфорт у колективі для ефективного індивідуально-орієнтованого навчання. У системі підготовки військових кадрів для інженерних військ відсутня цілісна концепція формування вмінь саморегуляції як основи попередження емоційного вигорання. Тому у зв'язку із загальним завданням індивідуалізації професійного навчання військовослужбовців особливого значення набуває розробка моделі формування основ таких вмінь у період навчання.

З огляду на складність, багатоаспектність феномена емоційного вигорання і поліфакторність процесу його розвитку вважаємо, що розрізнені зусилля всіх учасників цього процесу не можуть повною мірою забезпечити повноцінну психопрофілактику емоційного вигорання. Тому так важлива їхня професійна єдність, творча спрацьованість в процесі реалізації принципів індивідуалізації і варіативності військово-професійної освіти. Результативність розвитку рефлексії, інтеграції суб'єктів процесу розвитку емоційної стійкості найбільш яскраво проявляється під час стажування чи підвищення кваліфікації, що забезпечує поєднання теоретичної підготовки із практичною реалізацією індивідуальних вмінь і надає їм можливість повніше осмислити закономірності, етапи становлення основ саморегуляції емоційних станів. Можна вважати, що практика – це органічна частина військово-професійної підготовки, яка має бути організована як процес вирішення практикантом у реальних умовах актуальних проблем, що дозволяють кожному військовослужбовцю здійснювати самопізнання, рефлексію, особистісно-діяльну реалізацію сформованих вмінь саморегуляції. У процесі стажування чи підвищення кваліфікації військовослужбовці гостро усвідомлюють необхідність самовдосконалення – свідомої, цілеспрямованої, систематичної діяльності, спрямованої на розвиток сильних ланок саморегуляції емоційного стану, компенсацію слабких, на можливо більш

повну самореалізацію індивідуальних потенційних можливостей у військово-професійній сфері.

Методичне забезпечення психопрофілактики емоційного вигорання містить у собі методику проведення спецкурсів, семінарів-практикумів, тренінгів із відповідних проблем; методику організації і проведення індивідуально-орієнтованої практики; методику роботи з розвитку самовдосконалення військовослужбовцями вмінь саморегуляції. На основі узагальнення досвіду професійної підготовки військовослужбовців інженерних військ ЗСУ та ретроспективного аналізу власної професійної діяльності під час проходження служби у військовій частині автором визначено три етапи цього процесу. *Перший етап* розглядається як мотиваційно-становчий, що створює основу для подальших етапів. Військовослужбовець поглиблює уявлення про сутність понять "емоційна стійкість", "емоційне вигорання" "саморегуляція емоційних станів". До змісту навчання включиться комплекс знань про психологічні особливості військово-професійної діяльності. На основі усвідомлення діагностичних даних він пізнає індивідуальні особливості емоційної сфери. Таким чином, при успішній реалізації першого етапу відбувається усвідомлення військовослужбовцем себе як неповторної унікальної індивідуальності; у нього формується стійка мотивація на усвідомлення, засвоєння вмінь саморегуляції. При реалізації *другого етапу* процес співвіднесення індивідуальних можливостей із сформованою емоційною стійкістю відбувається завдяки включенню військовослужбовців у різні види індивідуально орієнтованої практики. Другий етап передбачає самооцінку військовослужбовцем індивідуальних особливостей на основі послідовного використання індивідуальних способів саморегуляції емоційних станів, прийомів попередження вигорання у реальних умовах. Таким чином, на другому етапі військовослужбовець співвідносить інформацію про власні індивідуально-типологічні якості зі специфікою військово-професійної діяльності в інженерних військах, тобто відбувається взаємна проєкція власної індивідуальності на військово-професійну діяльність і навпаки, вимог, цілей, умов діяльності на індивідуальний потенціал, набуття первісного професійного досвіду, апробація у реальній практиці індивідуальних вмінь саморегуляції, сформованих на першому етапі. Як результат військовослужбовець починає поступово опанувати оптимальними для нього способами саморегуляції емоційних станів. У процесі здійснення *третього етапу* військовослужбовець або самостверджується у виборі способів саморегуляції, або розуміє, що обраний варіант необхідно модифікувати; визначає можливості індивідуального зростання у професійній сфері. У результаті цього він вибудовує оптимальну для нього модель індивідуально-особистісного і професійного саморозвитку та самовдосконалення [16].

Висновки. Таким чином, авторська програма психопрофілактики емоційного вигорання представляє собою цілісну, достатньо динамічну систему, відкриту для постійного відновлення, засновану на уявленні про розвиток військовослужбовця інженерних військ ЗСУ насамперед як індивідуальності, а потім як фахівця, професіонала з глибоким розумінням соціокультурної та освітньої ситуації. Досягнення цієї мети є можливим шляхом синтезу основних компонентів індивідуальності військовослужбовця інженерних військ ЗСУ: світоглядного, духовно-морального і професійного.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования / К. А. Абульханова-Славская // Психолог. журн., 1994. – Т. 12, № 4. – С. 39–55.

2. Андрух І. В. Психологічні умови запобігання емоційного вигорання оперативними співробітниками Служби безпеки України : дис. канд. психол. наук. / І. В. Андрух. – Хмельницький : Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2016. – 196 с.
3. Ващенко І. В. Про деякі показники емоційного вигорання працівників ОВС / І. В. Ващенко, С. Л. Андроник // Вісн. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія. – Харків: Вид-во ХДПУ, 2007. – Вип. 23. – С. 44–52.
4. Дудяк В. Емоційне вигорання / Дудяк В. – К.: Главник, 2007. – 126 с.
5. Зоран Комар. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів / Зоран Комар. – К., 2017. – 184 с.
6. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : дис... д-ра психол. наук. / Кокун О. М. – Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2004. – 426 с.
7. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М.: ЛЕНАНД, 2011. – 320 с.
8. Леженина Л. М. Психологічні чинники емоційного вигорання слідчих Служби безпеки України : дис... канд. психол. наук / Л. М. Леженина. – Київ : Академія управління МВС України, 2009. – 190 с.
9. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців у діяльності за екстремальних умов / Г. В. Ложкін. – Київ : МО України, 2003. – 218 с.
10. Недвига О. В. Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців-саперів в особливих умовах діяльності : дис. канд. психол. наук / О. В. Недвига. – Київ : Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняховського, 2019. – 257 с.
11. Платонов К. К. Вопросы психологии труда / К. К. Платонов. – М.: Медицина, 1970. – 264 с.
12. Потапчук С. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис... д-ра психол. наук / С. М. Потапчук. – Хмельницький : Нац. акад. держ. прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2004. – 365 с.
13. Приходько І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України) : дис. ... д-ра психол. наук / І. І. Приходько. – Харків : Нац. ун-т цивільного захисту України, 2014. – 397 с.
14. П'янківська Л. В. Психологічна профілактика синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : дис. канд. психол. наук / Л. В. П'янківська. – Київ : Нац. ун-т оборони України імені Івана Черняховського, 2019. – 18 с.
15. Романова Е. С., Горохова М. Ю. Личность и эмоциональное выгорание / Е. С. Романова, М. Ю. Горохова // Вест. практич. психології, 2004. – № 1. – С. 18–23.
16. Сидак В. С., Сафін О. Д. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : монографія / В. С. Сидак, О. Д. Сафін. – Київ : НА СБУ, 2004. – 133 с.
17. Friedman I. A. Self-efficacy and burnout in teaching: the importance of interpersonalrelations efficacy / I. A. Friedman // Social Psychology of Education. – Netherlands : Kluwer Academic Publishers, 2003. – Vol. 6. – P. 191–215.

References

1. Abulhanova-Slavskaja K.A. (1994) Social'noe myshlenie lichnosti: problemy i strategii issledovanija [Social thinking of personality: problems and research strategies]. Psihologicheskij zhurnal. T.12. №4. S.39-55 (in Russian).
2. Andruh I.V. (2016) Pcyhologichni umovy zapobigannja emocijnogo vygorannja operatyvnymu spivrobotnykamy Sluzhby bezpeky Ukraïny [Psychological conditions for preventing emotional burnout by operatives of the Security Service of Ukraine]: dys. kand. pcyhol. nauk. Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukraïny imeni Bogdana Xmel'nyck'ogo, Xmel'nyck'kyj. 196 s. (in Ukrainian).

3. Vashhenko I.V. (2007) Pro dejaki pokaznyky emocijnogo vygorannja pracivnykiv OVC [About some indicators of emotional burnout of law enforcement officers] / I.V. Vashhenko, C.L. Andronyk. Vycnyk XNPU imeni G.C. Ckovorody. Serija: Pcyxologija. Xarkiv: Vyd-vo XDPU. Vyp. 23. C. 44–52 (in Ukrainian).
4. Dudjak V. Emocijne vygorannja [Emotional burnout]. K.: Glavnyk, 2007. 126 c. (in Ukrainian).
5. Zoran Komar. (2017) Psyhologichna stjistik' voïna [Psychological stability of the warrior]: pidruchnyk dlja vijs'kovykh psyhologiv. K. 184 s. (in Ukrainian).
6. Kokun O.M. (2004) Optyimizacija adaptacijnykh mozhlyvostej ljudydy u psyhofiziologichnomu zabezpechenni dij'al'nosti [Optimization of human adaptive capabilities in psychophysiological support of activity]: dys... d-ra psyhol. nauk. Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukraïny. K. 426 s. (in Ukrainian).
7. Konopkin O.A. (2011) Psihologicheskie mehanizmy reguljacji dejatel'nosti [Psychological mechanisms of activity regulation]. M.: LENAND. 320 s. (in Russian).
8. Lezhynyna L.M. (2009) Psyhologichni chynnyky emocijnogo vygorannja slidchych Sluzhby bezpeky Ukraïny [Psychological factors of emotional burnout of investigators of the Security Service of Ukraine]: dys... kand. psyhol. nauk. Akademija upravlinnja MVS Ukraïny, K. 190 s. (in Ukrainian).
9. Lozhkin G.V. (2003) Psyhologichne suprovodzhennja vijs'kovosluzhbovciv u dij'al'nosti za ekstremal'nykh umov [Psychological support of servicemen in activities under extreme conditions]. K.: MOU. 218 s. (in Ukrainian).
10. Nedvyga O.V. (2019) Psyhologichne zabezpechennja profesijnoi' dij'al'nosti vijs'kovosluzhbovciv-saperiv v osoblyvykh umovah dij'al'nosti [Psychological support of professional activity of servicemen-sappers in special conditions of activity]: dys. kand. psyhol. n. Nacional'nyj universytet oborony Ukraïny imeni Ivana Chernjahovsk'ogo. K. 257 s. (in Ukrainian).
11. Platonov K.K. (1970) Voprosy psihologii truda [Questions of labor psychology]. M.: Medicina. 264 s. (in Russian).
12. Potapchuk Je.M. (2004) Social'no-psyhologichni osnovy zberzhennja psyhichnogo zdorov'ja vijs'kovosluzhbovciv [Socio-psychological foundations of maintaining the mental health of servicemen] [Psychological safety of personnel of extreme types of activity (on the example of servicemen of internal troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine)]: dys. dys... d-ra psyhol. nauk. Nacional'na akademija derzh. prykordonnoi' sluzhby Ukraïny im. B. Hmel'nyck'ogo. Hmel'nyck'kyj. 365 s. (in Ukrainian).
13. Pryhod'ko I.I. (2014) Pcyhologichna bezpeka personalu ekstremal'nykh vydiv dij'al'nosti (na prykladi vijs'kovosluzhbovciv vnutrishnix vijs'k MVC Ukraïny): dys. ... d-ra pcyhol. nauk. Nacional'nyj univercytet cyvil'nogo zaxyctu Ukraïny. Xarkiv. 397 c. (in Ukrainian).
14. P'jankiv'ska L.V. (2019) Psyhologichna profilaktyka syndromu "emocijnogo vygorannja" u kursantiv vyshnykh navchal'nykh zakladiv MVS Ukraïny [Psychological prevention of the syndrome of "emotional burnout" in cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]: dys. kand. pcyhol. nauk. Nacional'nyj universytet oborony Ukraïny imeni Ivana Chernjahovsk'ogo, K. 18 s. (in Ukrainian).
15. Romanova E.S., Gorohova M.Ju. (2004) Lichnost' i jemocional'noe vygoranie [Personality and burnout]. Vestnik prakticheskoy psihologii. №1. S.18–23 (in Russian).
16. Sydak V.S., Safin O.D. (2004) Psyhologo-akmeologichni osnovy profesijnogo ta osobystisnogo samovdoskonalennja spivrobotnykiv pravoohoronnykh organiv Ukraïny [Psychological and acmeological bases of professional and personal self-improvement of law enforcement officers of Ukraine]. Monografija. K.: NA SBU. 133 s. (in Ukrainian).
17. Friedman I.A. (2003) Self-efficacy and burnout in teaching: the importance of interpersonalrelations efficacy. Social Psychology of Education. Netherlands: Kluwer Academic Publishers. Vol. 6. P. 191–215.

Надійшла до редколегії 23.02.21

N. Ryzhkova, Postgraduate Stud.
Scientific and Organizational Department of the Military Institute
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
natalia_rizhkova@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6408-355X

SUBSTANTIATION OF THE CONTENT OF THE PROGRAM OF PSYCHOPROPHYLAXIS OF THE EMOTIONAL BURNING SYNDROME THE SERVICE OFFICERS OF THE ENGINEERING TROOPS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The content of the author's program of psychoprophylaxis of emotional burnout syndrome in servicemen of engineering troops of the Armed Forces of Ukraine is substantiated in the article. In particular, it is noted that the huge amount of engineering work carried out in large areas, short deadlines prove that the successful solution of engineering problems of combat operations requires intensive communication and causes deep short-term emotional experiences, which can provoke emotional burnout of individual servicemen. Therefore, the system of professional training of servicemen is expected to use a system of specific methods of training, which are expressed in the development of professionally significant personality traits, adaptation to stressful factors of professional activity, and non-specific, characterized by the use of means and methods of emotional self-regulation. Psychoprophylaxis of emotional burnout of a serviceman is realized through the development of his skills of self-regulation, personality-oriented professional education, as well as his professional readiness. The program of psychoprophylaxis of emotional burnout is a holistic, sufficiently dynamic system, open for constant recovery, based on the idea of the development of the serviceman first as an individual and then as a specialist, a professional with a deep understanding of socio-cultural and educational situations. Achieving this goal is possible by synthesizing the main components of the personality of engineering troops serviceman: worldview, spiritual, moral and professional.

Keywords: psychological prevention, emotional burnout syndrome, servicemen of engineering troops, intensive communication, emotional experiences, emotional stability.

УДК [159.9:613] (075.8)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.39-43>

О. Сафін, д-р психол. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

245440ss@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-5745-8635,

О. Сорока, канд. психол. наук, доц.

Дунайський інститут Національного університету "Одеська морська академія", Ізмаїл, Україна

elkazej@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1637-3437

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Присвячено розгляду психологічних передумов дослідження професійного стресу в особливих умовах діяльності. Зазначено, що у сучасній психології представлено широкий спектр концепцій і відповідних їм моделей професійного стресу. Це різноманіття відображає відмінність дослідницьких позицій у розумінні того, що таке стрес і як це поняття може бути операціоналізовано. Окрім класичної дилеми у вихідному трактуванні терміну "стрес" як комплексу причин і чинників, що викликають підвищену напруженість діяльності та ускладнюють вирішення поведінкових завдань, або ж власне стану суб'єкта, що виникає при різного роду ускладненнях ситуації, в останні роки оформився ряд нових теорій та їхніх емпіричних додатків. Розробка більшості концепцій професійного стресу пов'язана з усвідомленням необхідності аналізу опосередкованих чинників і/або індивідуальних характеристик, які відіграють принципову роль у розвитку стресових реакцій та їхній фіксації у вигляді стійких негативних проявів. Дослідження у галузі професійного стресу у цілому мають емпіричну спрямованість і є описом різноманітних чинників, що зумовлюють розвиток стресу, способів і механізмів адаптації людини до умов робочої ситуації, набору діагностичних методик та оптимізаційних процедур. Розвиток стресу зумовлений великою кількістю причин, важливе місце серед яких посідають чинники психологічної та соціальної природи. Ступінь вираженості і феноменологія проявів стресу у конкретної людини залежать від особливостей емоційно-особистісної сфери, індивідуального досвіду і контексту групових та організаційних взаємодій, у межах яких здійснюється професійна діяльність.

Ключові слова: психологічні передумови, професійний стрес, адаптація людини, умови робочої ситуації, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ ст. Всесвітня організація охорони здоров'я назвала професійний стрес "хворобою ХІХ століття" через те, що цей вид стресу набув розмірів глобальної епідемії та зустрічається у будь-якій професії всіх країн світу. Не випадково професійний стрес виділено в окрему рубрику в Міжнародній класифікації хвороб (МКБ-10), існує рубрика F43 "Реакція на важкий стрес і порушення адаптації", що належить до розділу F40-F48 "Невротичні, пов'язані зі стресом і соматоформні розлади" [7]. Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню стресу у професійній діяльності людини, свідчить про те, що в останні десятиліття ця проблема є однією з найбільш актуальних у психологічній науці і практиці. На цей час, з одного боку, накопичено значну кількість досліджень з різних видів стресу – стресу життя, посттравматичного, професійного і т. п., а з іншого, багато авторів вказують складність, суперечливість і недостатність концептуальної та методологічної розробки зазначеного психологічного феномену.

Аналіз останніх досліджень. Прикладні дослідження і розробка різних програм подолання чи копіювання стресу пов'язані з його негативним впливом на ефективність діяльності і психічне здоров'я людини, насамперед це зростання кількості захворювань стресової етіології і, як наслідок, порушення працездатності активної частини населення, складності адаптації до нових видів і форм праці, розвиток станів зниженої працездатності, розвиток різних форм особистісного неблагополуччя (феномен відчуження праці, десоціалізація, професійна та особистісна деформація). Тому більшість проведених досліджень стресу має прикладний характер і спрямована на вивчення феноменології проявів стресу у професійній діяльності.

За майже 30 років незалежності України у державі сформувався потужна плеяда науковців, які створили істотний науковий доробок з проблеми професійного стресу в особливих умовах діяльності та шляхів її вирішення. У ЗСУ це такі науковці, як: В. Алещенко, В. Корольчук, В. Осьодло, О. Охременко, В. Стасюк, О. Хміляр, Ю. Широбоков; у Державній прикордонній службі України

– Н. Волинець, С. Мул, Є. Потапчук, Н. Потапчук, О. Матеюк; у Службі безпеки України – Н. Іванова, О. Фармагей, В. Шимко; у Міністерстві внутрішніх справ – Д. Александров, В. Барко, І. Ващенко, О. Землянська, В. Лефтеров, В. Медведєв, Л. Мороз, С. Яковенко; у Національній гвардії України – І. Приходько, О. Колесніченко; у Міністерстві з надзвичайних ситуацій – Г. Грибенюк, Р. Сірко, О. Тімченко, Н. Оніщенко, С. Миронець та ін.

Виклад основного матеріалу. Увага до розробки психологічної проблематики стресу пояснюється її безпосереднім зв'язком із життєво важливими вимогами сучасного життя. Труднощі в адаптації, нездатність подолати підвищені професійні навантаження, різні форми особистісного неблагополуччя – ось перелік проблем, які сьогодні справедливо сприймаються суспільством як безпосередня загроза якості життя і психічному здоров'ю людини.

Професійний стрес виражається у психічних і фізичних реакціях на напружені ситуації у трудовій діяльності людини. Специфіка поняття "професійний стрес" полягає в тому, що воно відображає особливості стресового стану (у його причинах, проявах і наслідках), яке виникає при здійсненні різних видів професійної діяльності. Важливим при цьому є не лише вивчення організаційних форм та умов здійснення діяльності на конкретних трудових постах, але й аналіз характерних особливостей проявів стресу залежно від змістовної специфіки професії. Тому професійні завдання і професійне середовище у цілому є тими головними утвореннями, у взаємозв'язку з якими розглядається розвиток стресу у професійній діяльності. У цьому контексті термін "професійний стрес" (англ. – *occupational stress*) є родовим для ряду таких понять, як "робочий стрес", "трудова стрес", "організаційний стрес" тощо і належить до рівня аналізу діяльності фахівця як члена певного професійного співтовариства.

У сучасній психології представлено широкий спектр концепцій і відповідних їм моделей професійного стресу. Це різноманіття відображає відмінність дослідницьких позицій у розумінні того, що таке стрес і як це поняття може бути операціоналізовано. Окрім класичної дилеми у вихідному трактуванні терміну "стрес" як комплексу

причин і чинників, що викликають підвищену напруженість діяльності та ускладнюють вирішення поведінкових завдань, або ж власне стану суб'єкта, що виникає за різного роду ускладнень ситуації, в останні роки оформився ряд нових теорій та їхніх емпіричних додатків [3]. Розробка більшості концепцій професійного стресу пов'язана з усвідомленням необхідності аналізу опосередкованих чинників і/або індивідуальних характеристик, які відіграють принципову роль у розвитку стресових реакцій та їхній фіксації у вигляді стійких негативних проявів. До таких базових моделей належать, наприклад: аддитивна модель суб'єктивних складових праці Дж. Р. Олдхема і Дж. Хакмана; двофакторна модель відповідальності і контролю Р. Карасека; модель особистісних модераторів К. Паркес; модель дисбалансу зусиль і підкріплення Й. Зіґріста тощо [1]. На перший погляд, така різноманітність теоретичних позицій та їхніх трактувань свідчить про невизначеність і навіть змістовну розмитість вихідного поняття "стрес". Із цього погляду, професійний стрес – це тільки поширений термін, який використовують як своєрідний "ярлик" для позначення мозаїчної картини розрізаних проблем, фактів і спостережень, пов'язаних зі змінами життєдіяльності людини в ускладнених умовах праці. Однак пильний аналіз найвідоміших моделей професійного стресу свідчить, що вони достатньо добре концептуально та емпірично обґрунтовані. Більше того, у логіці побудови цих моделей чітко простежується використання подібних конструктів, що дозволяють виокремити три основні типи концептуальних парадигм аналізу професійного стресу.

Парадигма відповідності у системі "особистість – середовище" – в основі екологічного підходу [2]. У цій парадигмі стрес розглядається як результат дисбалансу між вимогами навколишнього середовища (фізичного, трудового, соціального) і наявними ресурсами людини, що проявляється у формуванні широкого спектра негативних наслідків як з боку зниження ефективності праці, так і порушень фізичного здоров'я та особистісного благополуччя працюючих. *Процесуально-когнітивна парадигма*, що базується на психологічній моделі стресу Р. Лазаруса, оформилася у вигляді трансактного підходу [3]. Вона заснована на інтерпретації стресу як процесу розвитку індивідуально-особистісних форм адаптації до ускладнених умов діяльності. Його головними компонентами є когнітивна оцінка ситуації та актуалізація репертуару внутрішніх засобів подолання труднощів (у межах цього підходу розглядаються стратегії стрес-долаючої поведінки, тобто копінг-стратегії). *Парадигма регуляції станів* реалізується у межах регуляторного підходу [5]. У ній увага фіксується на аналізі стресу як особливого класу станів із багатою феноменологією, що виникають через зміни механізмів регуляції діяльності та поведінки при актуальному і пролонгованому впливі стресогенних чинників. Незважаючи на те, що у спеціальній літературі наведені парадигми зазвичай обговорюють як незалежні і в певному сенсі такі, що конкурують між собою, між ними не існує жорстких розмежувань або непримиренних суперечностей. Навпаки, у сукупності вони радше відображають різні "пласти" аналізу чинників і механізмів розвитку професійного стресу, які взаємодоповнюють один одного. Тому орієнтація на створення цілісних концепцій професійного стресу передбачає не лише критичний аналіз існуючих різночитань, а й пошук шляхів розробки більш потужної методології досліджень стресу, узагальнюючої накопичений методичний інструментарій для вирішення різного роду практичних завдань. Причиною сильного нервового перенапруження можуть бути умови праці: погане освітлення і вентиляція, тісне приміщення тощо. Чинни-

ками, що безпосередньо або побічно сприяють професійним стресам, можна також вважати дефіцит інформації і часу. Як вважають фахівці з професійних стресів, останні два чинники є фоном, на якому стресом може стати будь-яке додаткове роздратування [13].

Дослідження вчених переконливо свідчать про те, що професійний стрес без проведення профілактичних заходів призводить до депресії, зловживання алкоголем, наркотиками, а іноді до суїцидальної поведінки. Тривалий професійний стрес, у свою чергу, веде до виникнення синдрому емоційного вигорання. Дослідження стану стресу у професійній діяльності свідчать про те, що феноменологічно і в аспекті особливостей механізмів регуляції професійний стрес є специфічним видом стресових станів, який відображає фізіологічні та психологічні особливості його розвитку [8]. Як свідчать результати досліджень, зміст та умови реалізації професійної діяльності, інтенсивність навантажень специфічним чином впливають на рівень стресогенності професійної ситуації у цілому і призводять до наростання напруженості праці. Представники певної професійної спільності відчують стрес, джерела якого перебувають у самому змісті професійної діяльності. До негативних наслідків професійного стресу належать форми гострих стресових станів та їхня фіксація у вигляді стійких порушень психічного здоров'я – різних форм дезорганізації індивідуальної та групової поведінки, характерних професійно-особистісних деформацій і психосоматичних розладів.

У наукових працях зазначають, що професійний стрес виникає і у співробітників, які недостатньо навантажені роботою, і у тих, які вважають, що не можуть повною мірою реалізувати власний професійний потенціал та здатні на більше. Виокремлюють достатньо велику кількість видів професійного стресу, які можуть бути викликані різними чинниками, пов'язаними з трудовою діяльністю, роллю працівника в організації, взаємовідносинами на роботі, діловою кар'єрою, організаційною структурою та психологічним кліматом, неорганізаційними чинниками. Наявні класифікації професійного стресу розрізняють за ступенем деталізації та концептуальними підходами. Наприклад, Ю. Щербатих усі чинники, що викликають виробничий стрес, пропонує умовно розділити на об'єктивні (ті, що мало залежать від особистості працівника) і суб'єктивні (розвиток яких більше залежить від самої людини) [13].

До першої групи (об'єктивні чинники стресу) належать шкідливі характеристики виробничого середовища, важкі умови роботи і надзвичайні (форс-мажорні) обставини. Слід зазначити, що деякі види діяльності спочатку припускають наявність стресогенних чинників, пов'язаних з особливостями виробництва. У деяких видах діяльності ці шкідливі чинники діють комбіновано. Ці чинники виробничого середовища первинно сприяють розвитку біологічного стресу, який потім може ускладнюватися стресом психологічним. Неприятливими умовами праці, що провокують розвиток виробничого стресу, можна вважати високий темп діяльності (професійний спортсмен), тривалу роботу (шофер далеких рейсів), "рваний" темп діяльності (лікар швидкої допомоги), підвищену відповідальність (авіадиспетчер), значні фізичні навантаження (вантажник) і т. п. Додатковими чинниками стресу є різні надзвичайні (форс-мажорні) ситуації, які можуть набувати різного характеру залежно від специфіки праці.

Друга група (суб'єктивні чинники стресу) містить два основних різновиди: міжособистісні (комунікаційні) і внутрішньоособистісні стреси. Перші можуть виникати при спілкуванні з вищими посадовими особами, підлеглими і колегами по роботі (рівностатусними працівниками). Керівник досить часто є джерелом стресу для

свого підлеглого, у якого може виникати стійке психологічне напруження з найрізноманітніших причин: через надмірний контроль із боку керівника, через його завищені вимоги, недооцінку його праці, відсутність чітких вказівок та інструкцій, грубого або зневажливого ставлення до себе з боку начальника і т. п. У свою чергу, підлеглі стають джерелами стресу для своїх начальників через власну пасивність, зайву ініціативність, некомпетентність, злодійство, лінь і т. п. Особи, які не працюють у конкретній організації, але контактують з нею, також можуть бути джерелом стресів для співробітників організації.

Внутрішньоособистісні стреси, у свою чергу, можна поділити на професійні, стреси особистісного характеру і стреси, пов'язані з поганим соматичним здоров'ям працівників. Професійні причини стресів зумовлені нестачею знань, вмінь і навичок (стрес новачків), а також відчуттям невідповідності між працею і винагородою за неї. Причини стресів особистісного характеру мають неспецифічний характер і зустрічаються у працівників найрізноманітніших професій. Зазвичай це низька самооцінка, невпевненість у собі, страх невдачі, низька мотивація, невпевненість у своєму майбутньому і т. п. Джерелом виробничих стресів може бути і стан здоров'я людини. Зокрема, хронічні захворювання можуть призводити до стресів, оскільки вони вимагають підвищених зусиль для їхньої компенсації і знижують ефективність діяльності працівника, що може відбитися на його авторитеті та соціальному статусі. Гострі захворювання також є джерелом переживань як за рахунок соматопсихічних зв'язків, так і побічно, "вимикаючи" на час працівника із трудового процесу (що тягне за собою фінансові втрати і необхідність заново адаптуватися до виробництва). Деякі види діяльності можуть призводити і до професійних, і до побутових стресів, наприклад водіння автомобіля. З одного боку, багато професійних водіїв відчувають стреси, пов'язані з їхньою роботою, але подібні стреси відчувають і мільйони людей інших професій, які використовують автомобіль для переміщення на роботу або у своїх справах [13].

Вчені-дослідники Б. Овчинников і А. Колчев на основі аналізу численних класифікацій чинників виникнення професійного стресу виокремлюють чотири групи потенційно стресогенних чинників, властивих для будь-якої професійної діяльності: комунікативні, інформаційні, емоційні, фізіолого-гігієнічні [9]. Насправді, як стверджують вищезазначені автори, чинників набагато більше, до того ж деякі професії характеризуються унікальними, і лише їм притаманними стресогенними впливами. У поєднанні з предметом праці, її метою і змістом стресогенний профіль створює психологічний "портрет" професії – простий або складний, стереотипний або своєрідний.

Стресові чинники комунікативної природи – це група комунікативних чинників, що належать до соціально-психологічного аспекту професійної діяльності, вона визначає місце фахівця у професійній організації. Відомо, що більшість стресогенних чинників належать до комунікативних. Людське спілкування за своєю природою є конфліктогенним. Серед комунікативних чинників насамперед необхідно виокремити два. Перший із них описує вертикальну, а другий – горизонтальну структуру спілкування. "Вертикальний" чинник має особливу значущість у жорстко регламентованих професійних структурах (напр., силових). Однак і в будь-якому випадку стресогенність пов'язана з рівнем ієрархії, на якому перебуває фахівець. Чим більше людей перебувають у прямому підпорядкуванні, тим вище напруженість праці керівника. Не випадково інфаркт міокарда називають "хворобою керівників". Владі над людьми властива не лише стимулююча, але й обтяжлива дія. Чим вище ешелон влади, у межах якого працює людина, тим менше вона належить

сама собі, тим більший тиск вертикального комунікативного чинника він відчуває. За аналогією з військовими структурами можна виокремити стратегічний (вища ланка), оперативний (середня ланка) і тактичний рівні керівництва. Найменша стресогенність за цим чинником характеризує професії виконавчого типу з мінімальною кількістю або повною відсутністю підлеглих (т. зв. "робочі" професії або професії допоміжного персоналу). Найбільшою стрес-толерантністю щодо "вертикального" чинника мають особистості з високорозвиненими якостями природженого лідера (вольові, владні, авторитетні, наполегливі та емоційно витримані). Вони здатні до тривалої та успішної керівної роботи, не завдаючи тим самим шкоди своєму здоров'ю.

"Горизонтальний" чинник пов'язаний із неформальним спілкуванням поза системою підпорядкованості. Очевидно, що професіонали, ізольовані під час роботи від суспільства, страждають від соціальної депривації. Це властиво роботі космонавтів, полярників, геологів, метеорологів, водолазів, моряків дальнього плавання та інших фахівців. Дослідження особистісного адаптаційного потенціалу моряків в екстремальних умовах дозволили О. Маклакову визначити такі чинники, від яких залежить стійкість до стресу особистості: нервово-психічна стійкість, самооцінка особистості, особистісна референтність, ступінь конфліктності, досвід соціального спілкування, моральна нормативність особистості. Самооцінка, на думку вченого, є ядром саморегуляції та визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності, а також власних можливостей. Особистісна референтність – відчуття соціальної підтримки, що обумовлює почуття особистої значущості для навколишніх. Моральна нормативність особистості визначає ступінь її орієнтації на існуючі в суспільстві норми і правила поведінки [6]. Можливе виокремлення таких градацій горизонтального комунікативного чинника (у напрямі зниження стресогенності): замкненість у мікрогрупі (5–7 осіб); спілкування, обмежене малою групою (до 30 осіб); спілкування у великій групі (100 осіб). На полюсі мінімальної стресогенності відповідного чинника – професії із вільним (нерегламентованим) спілкуванням у необмежено великих групах людей. Будь-які стресові переживання можуть у такому середовищі знайти швидку розрядку у зв'язку з потенційним різноманіттям форм стихійної психологічної допомоги. Подолати стрес-чинники соціальної обмеженості здатні особи, що володіють широким і гнучким комунікативним потенціалом (толерантні, адаптивні, доброзичливі та емпатійні, тактовні і ввічливі, самостійні і незалежні, які не страждають соціофобією). Тривале функціонування у складі замкненої малої групи не викликає у них напруги, не призводить до залишкового емоційного "отруєння".

Інформаційні чинники стресу – це група чинників, яка пов'язана зі структурою діяльності, її операційним складом. Найважливішими серед них можна вважати ступінь алгоритмізації та евристичність. Алгоритмізація відображає послідовність і впорядкованість професійних операцій. Зазвичай вони регламентовані відповідними інструкціями і розпорядженнями, які можуть мати різний ступінь жорсткості. Найбільшу складність мають види діяльності, у яких способи вирішення професійних завдань невизначені, різноманітні, ситуативні, а алгоритм містить лише проміжні і кінцеві цілі. Така робота лікаря, психолога, слідчого, науковця у прикладних сферах, працівників літератури і мистецтва, інженерів, конструкторів, діячів реклами та інших сфер бізнесу і т. п. Стресогенний вплив відповідного чинника зменшується, коли з'являється можливість будувати нові алгоритми з раніше невідомих елементів (блоків); добирати потрібний алго-

ритм із наявного переліку; вибудувати відомі алгоритми в певному порядку. На протилежному полюсі – чинник професії із найвищим рівнем алгоритмізації, у яких послідовність дій відома заздалегідь і незмінна. За наявності добре сформованих навичок така діяльність може здійснюватись як би автоматично, не завантажуючи повністю свідомості суб'єкта і забезпечуючи тим самим мінімальну напруженість. Однак при цьому може наступати стан монотонії, який викликає відмову від діяльності внаслідок зниження загального рівня неспання. Успішна професійна діяльність в умовах алгоритмічної невизначеності вимагає розвитку таких якостей особистості, як ініціативність, підприємливість, лабільність, відкритість до змін і швидка зміна стереотипів. Спеціалісти повинні мати розвинену інтуїцію і здатність до надситуативної активності. Чинником стрес-толерантності для таких професій є також здатність до ризику. Наявність зазначених властивостей забезпечує збереження професійного здоров'я.

Евристичність діяльності відображає її творчу природу, неможливість вирішити професійні завдання відомими (хоча і різноманітними) способами. Природно, що максимальна евристичність викликає найбільші труднощі. Необхідність постійної імпровізації зустрічається у професійній сфері не так вже й часто. Зниження евристичного компонента можна уявити у вигляді таких градацій: організована (структурована) творчість (напр., художній розпис, гравірування, різьблення по дереву); включення творчих елементів у структуру діяльності (напр., робота екскурсовода, викладача, медичної сестри). Протилежний полюс цього чинника зводить творчий компонент нанівець або повністю виключає його. У таких професіях безумовне, скрупульозне, стереотипне виконання є необхідною ознакою якісної та ефективною роботи. Успішність в евристично насичених видах діяльності досягається за наявності у працівника творчого потенціалу. Цю природну якість може бути розвинуто і відшліфовано специфічним індивідуально орієнтованим вихованням та навчанням. Творчість передбачає певну стабільність емоційної сфери, емоціостазіс. Адекватна самооцінка власних творчих здібностей забезпечує збереження професійного здоров'я фахівців такого типу.

Стресогенні чинники емоційного характеру – це група емоціогенних чинників праці, яка має найбільш очевидні і тісні зв'язки з емоційним стресом. Першим із них є чинник відповідальності, що відображає пряму соціальну значущість діяльності, ступінь впливу фахівця на долі інших людей, ціну його можливих помилок. На полюсі максимальної складності розташовано професії, пов'язані з відповідальністю за життя багатьох людей. Такими можна вважати роботу екіпажів повітряних суден, авіадиспетчерів і керівників польотів, машиністів залізничного транспорту, працівників екологічно небезпечних виробництв, моряків дальнього плавання. Із високою відповідальністю пов'язана також робота рятувальників, пожежників, підричників, саперів, водіїв автобусів і великовантажних автомобілів. Особливо слід вказати на діяльність воєначальників і працівників держaparату високого рангу.

Зниження інтенсивності чинника відповідальності можна представити у вигляді таких градацій: відповідальність за життя окремих людей (водій таксі і маршрутного таксі, кранівник); відповідальність за здоров'я людей (лікар, медсестра, спортивний тренер, вихователь дитячого садка, інженер з техніки безпеки); відповідальність за соціальний добробут людей (соціальний працівник, психолог, юрист). На полюсі мінімальної складності розташовані професії, які напряму не впливають на життя, здоров'я і благополуччя людей. Такими можна вважати, наприклад, зв'язківців, працівників сільського, лісового

господарства та екологічно безпечних виробництв, працівників культурної сфери, фінансового бізнесу тощо. Відповідальна професійна діяльність пред'являє до особистості серйозні вимоги, що не піддаються, проте, точному формулюванню. Як відомо, відповідальність – одне з найбільш важливих проявів зрілої особистості, повністю позбавленої психопатичних та адиктивних рис. Оцінка цієї якості з найбільшою надійністю досягається біографічним методом.

Другим з емоціогенних чинників є небезпека праці для здоров'я і життя самого працівника, ступінь вітальної загрози. З найбільшою небезпекою повсякденно стикаються шахтарі, водолази, льотчики, підводники, верхолази, міліціонери та оперативні працівники силових структур, співробітники спецпідрозділів, пожежники, які мають справу з вибуховими, вогнебезпечними, токсичними і радіоактивними речовинами, професійні спортсмени деяких видів спорту, кіно-каскадери, артисти цирку, моряки дальнього плавання тощо [4, 10–12].

Професійна успішність у небезпечних видах діяльності забезпечується високою стрес-толерантністю, емоційно-вольовою стійкістю, здатністю до виправданого ризику, сміливістю. Відомо, що ці якості розвиваються лише на біологічній основі. При недостатньому рівні їхнього розвитку підвищується ризик невротичних (тривожних) розладів і психосоматичних захворювань. Ефективно протистояти впливу шкідливих чинників середовища можуть люди, що володіють міцним здоров'ям, великим запасом функціональних резервів, тренувані і загартовані. В іншому випадку підвищується ризик професійних захворювань.

Другий чинник відображає ритмічність праці, співвідношення його режиму з біологічними ритмами організму. Найбільша напруга викликає "рваний" режим, при якому діяльність неритмічна та непередбачувана, оскільки визначається зовнішніми обставинами. Професіонал змушений підтримувати оптимальний робочий стан протягом тривалого часу (доба і більше), при цьому повноцінний відпочинок неможливий. На другому рівні складності з цього чинника будуть перебувати професії, пов'язані з вахтовими режимами, роботою у пізній вечірній та нічний час. На третьому рівні – професії зі звичайним денним 8-годинним режимом праці. Найменшу напругу за чинником ритмічності викликають професії з вільним режимом праці та відпочинку, у яких фахівці самі планують свій робочий час, не будучи жорстко пов'язаними зовнішніми обставинами. Успішна діяльність у "рваному" режимі вимагає приблизно тих самих професійних якостей, що і робота у вкрай шкідливих умовах праці. До цих вимог додається висока самоорганізація, високорозвинені вольові якості, ефективна психічна саморегуляція. Вони дозволяють уникнути нервових зривів, зумовлених десинхронізом та іншими стресогенними захворюваннями.

Висновки. Таким чином, дослідження в галузі професійного стресу у цілому мають емпіричну спрямованість і є описом різноманітних чинників, що обумовлюють розвиток стресу, способів і механізмів адаптації людини до умов робочої ситуації, набору діагностичних методик та оптимізаційних процедур. Розвиток стресу зумовлений великою кількістю причин, важливе місце серед яких посідають чинники психологічної та соціальної природи. Ступінь вираженості і феноменологія проявів стресу у конкретної людини залежать від особливостей емоційно-особистісної сфери, індивідуального досвіду та контексту групових і організаційних взаємодій, у межах яких здійснюється професійна діяльність.

Список використаної літератури

1. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – Москва : ПЕР-СЭ, 2006. – 528 с.

2. Касл С. В. Эпидемиологический подход к изучению стресса в труде. Психология труда и организационная психология: современное состояние и перспективы развития : хрестоматия / С. В. Касл ; под ред. А. Б. Леоновой, О. Н. Чернышевой. – Москва, 1995. – С. 144–178.
3. Кокс Т. Трансактный подход к изучению производственного стресса. Психология труда и организационная психология: современное состояние и перспективы развития : хрестоматия / Т. Кокс, К. Маккей ; под ред. А. Б. Леоновой, О. Н. Чернышевой. – Москва, 1995. – С. 205–224.
4. Криворотко Г. С. Психологічна характеристика особливих умов діяльності моряків далекого плавання / Г. С. Криворотко // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ, 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 400–408.
5. Леонова А. Б. Комплексная стратегия анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А. Б. Леонова // Психолог. журн., 2004. – №2. – С. 75–85.
6. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психолог. журн., 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
7. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств : клин. описания и указ. по диагностике ; пер. с англ. Всемирная организация здравоохранения. – Киев : Факт, 1999. – 270 с.
8. Митина О. В. Исследование взаимосвязи личностных характеристик и динамики эмоциональной сферы в ситуации длительного стресса / О. В. Митина, А. М. Перпер, Л. Ш. Абдуллаева // Психолог. исследования, 2019. – Т. 12. № 63. URL: <http://psystudy.ru/index.php/pum/2019v12n64/1701-rasskazova64.html> (дата звернення: 12.10.2020)
9. Овчинников Б. В. Профессиональный стресс и здоровье / Б. В. Овчинников, А. И. Колчев // Психология профессионального здоровья ; под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 204–213.
10. Побідаш А. Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського погрому : дис. ... канд. психол. наук / А. Ю. Побідаш. Харків : Нац. ун-т цивільного захисту України, 2012. – 296 с.
11. Сорока О. М. Формування психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях : дис. ... канд. психол. наук / О. М. Сорока. – Хмельницький : НА ДПСУ ім. Б.Хмельницького, 2018. – 290 с.
12. Терновский В. Б. Из опыта подготовки моряков по вопросам противодействия вооруженным нападениям на суда и предотвращение пиратских нападений / В. Б. Терновский // Морська освіта, 2011. – № 12. – С. 24–27.
13. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – Санкт Петербург : Питер, 2006. – 256 с.

References

1. Bodrov V.A. (2006) Psihologicheskij stress: razvitie i preodolenie [Psychological stress: development and overcoming]. M.: PER-SJe. 528 s. (in Russian)
2. Kasl S.V. (1995) Jepidemiologicheskij podhod k izucheniju stressa v trude [An Epidemiological Approach to the Study of Work Stress]. Psihologija truda i organizacionnaja psihologija: sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitiya. Hrestomatija / Pod red. A.B. Leonovoj, O.N. Chernyshevoj. M. S.144-178 (in Russian).

3. Koks T., Makkej K. (1995) Transaktnyj podhod k izucheniju proizvodstvennogo stressa. Psihologija truda i organizacionnaja psihologija: sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitiya [A Transactional Approach to Studying Work Stress]. Hrestomatija / Pod red. A.B. Leonovoj, O.N. Chernyshevoj. M. S.205-224 (in Russian).
4. Kryvorot'ko G.S. (2012) Psihologichna harakterystyka osoblyvykh umov dijal'nosti morjakiv dalekogo plavannja [Psychological characteristics of special conditions of long-distance sailors]. Naukovyj visnyk L'viv'skogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav. №2. Ch.1. S. 400-408 (in Ukrainian).
5. Leonova A.B. (2004) Kompleksnaja strategija analiza professional'nogo stressa: ot diagnostiki k profilaktike i korrekcii [A comprehensive strategy for analyzing occupational stress: from diagnosis to prevention and correction] // Psihologicheskij zhurnal. №2. S. 75-85. (in Russian).
6. Maklavov A.G. (2001) Lichnostnyj adaptacionnyj potencial: ego mobilizacija i prognozirovanie v jekstremal'nyh uslovijah [Personal adaptive potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions]. Psihologicheskij zhurnal. T.22. №1. S. 16-24. (in Russian).
7. Mezhdunarodnaja klacifikacija boleznej (10-j perecmotr). Klacifikacija psichicheskix i povedencheckix racstrojctv: klin. opicanija i ukaz. po diagnostike [International classification of diseases (10th revision). Classification of mental and behavioral actions: wedge. Description and indication. by diagnostics]: [per. c angl.]. (1999). Vcemirnaja organizacija zdorvooxranija. K. : Fakt. 270 c. (in Russian).
8. Mitina O.V., Perper A.M., Abdullaeva L.Sh. (2019) Issledovanie vzaimosvjazi lichnostnyh harakteristik i dinamiki jemocional'noj sfery v situacii dlitel'nogo stressa [Study of the relationship between personal characteristics and dynamics of the emotional sphere in a situation of prolonged stress]. Psihologicheskie issledovanija. T.12. №63. <http://psystudy.ru/index.php/num/2019v12n64/1701-rasskazova64.html> (data zvernennja: 12.10.2020) (in Russian).
9. Ovchinnikov B.V., Kolchev A.I. (2006) Professional'nyj stress i zdorov'e [Occupational stress and health]. Psihologija professional'nogo zdorov'ja. Pod red. G.S. Nikiforova. SPb. S.204-213. (in Russian).
10. Побідаш А.Ю. (2012) Psihologichni osoblyvosti zhyttjevoi' stijkosti morjakiv – zhertv pirats'kogo polonu [Psychological features of life stability of sailors – victims of pirate captivity]: dys. kand. psyhol. nauk. Nacional'nyj universytet cyvil'nogo zahystu Ukrai'ny. Harkiv, 2012. 296 s. (in Ukrainian).
11. Soroka O.M. (2018) Formuvannja psihologichnoi' gotovnosti majbutnih fahivciv mors'kogo transportu do profesijnoi' dijal'nosti v ekstremaal'nyh situacijah [Formation of psychological readiness of future specialists of sea transport for professional activity in extreme situations]: dys. kand. psyhol. n. Hmel'nyc'kyj: NA DPSU im. B. Hmel'nyc'kogo. 290 s. (in Ukrainian).
12. Ternovskij V.B. (2011) Iz opyta podgotovki morjakov po voprosam protivodejstvija vooruzhennym napadenijam na suda i predotvrashhenie piratskih napadenij [From the experience of training seafarers in countering armed attacks on ships and preventing pirate attacks]. Mors'ka osvita. №12. S.24-27. (in Russian).
13. Shherbatyh Ju.V. (2006) Psihologija stressa i metody korrekcii [Psychology of stress and methods of correction]. SPb.: Piter. 256 s. (in Russian).

Надійшла до редколегії 18.01.21

O. Safin, Dr of Psychological Sci., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
245440ss@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-5745-8635

O. Soroka, PhD in Psychology Sci., Ass. Prof.

Danube Institute of the National University "Odessa Marine Academy", Izmail, Ukraine

elkazej@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-1637-3437

PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES FOR THE STUDY OF OCCUPATIONAL STRESS IN SPECIAL CONDITIONS OF ACTIVITY

The article is devoted to the consideration of psychological preconditions for the study of professional stress in special conditions of activity. It is noted that modern psychology presents a wide range of concepts and corresponding models of occupational stress. This diversity reflects the difference in research positions in understanding what stress is and how this concept can be operationalized. In addition to the classic dilemma in the initial interpretation of the term "stress" as a set of causes and factors that cause increased tension and complicate the solution of behavioral problems, or the actual state of the subject, which arises from various complications, in recent years a number of new theories and their empirical applications. The development of most concepts of occupational stress is associated with the awareness of the need to analyze indirect factors and / or individual characteristics that play a fundamental role in the development of stress reactions and their fixation in the form of persistent negative manifestations. Research in the field of occupational stress in general has an empirical focus and is a description of various factors that determine the development of stress, methods and mechanisms of human adaptation to working conditions, a set of diagnostic techniques and optimization procedures. The development of stress is due to a large number of reasons, an important place among which are factors of psychological and social nature. The severity and phenomenology of stress in a particular person depend on the characteristics of the emotional and personal sphere, individual experience and the context of group and organizational interactions within which professional activities are carried out.

Keywords: psychological preconditions, occupational stress, human adaptation, working conditions, professional activity.

ФІНАНСИ

УДК 338.242.4(422)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.44-50>

Н. Близнюк, мол. наук. співроб.

bnm3158@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2579-8747,

О. Погрецька, ст. наук. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Avto3003@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-7889-6626

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН
У КОНТЕКСТІ ПЕРЕХОДУ НА СТАНДАРТИ НАТО**

Проаналізовано особливості фінансового забезпечення оборони військових формувань як основних суб'єктів забезпечення національної безпеки та оборони країни в контексті переходу на стандарти НАТО. Ефективна їх організація і функціонування є одним з основоположних чинників дієвого механізму державного управління і залежить від ряду різноманітних за своїм характером чинників. Охарактеризовано основні причини переходу на стандарти НАТО та їхні категорії. Класифіковано кошти, які обертаються у військових частинах, установах, організаціях Міністерства оборони України. Проаналізовано видатки та кредитування Державного бюджету України на утримання ЗСУ. Здійснено порівняльний аналіз структури витрат із бюджету міністерства оборони в Україні та країнах НАТО. Згідно з міжнародними стандартами видатки на оборону мають становити не менше 2 % від запланованого обсягу ВВП. Якщо ж рівень фінансування нижчий, ніж зазначений показник, це свідчить про низький рівень військово-економічної безпеки країни. Зауважимо, що за нормами НАТО видатки оборонного бюджету розподіляють таким чином: 50 % – на утримання ЗСУ, 20 % – на підготовку військ, 30 % – на розвиток озброєння та військової техніки. В Україні витрати на утримання ЗСУ протягом останніх років коливалися в межах 68–80 % усього оборонного бюджету. Зазначено основні перешкоди щодо здійснення процедур із фінансового забезпечення та планування у військових частинах. Запропоновано заходи для вдосконалення механізму фінансового забезпечення ЗСУ. Питання переходу на стандарти НАТО мають бути розглянуті набагато ширше, адже його кінцевою метою є забезпечення всіх разом членів Альянсу необхідними силами і засобами на випадок війни. Таким чином, рішення щодо приведення витрат на оборону до вимог НАТО є не тільки проявом серйозного ставлення до інструкцій Альянсу, а й визнанням того факту, що в сучасному світі все ще є численні загрози і посягання на суверенітет, захист якого покладено на ЗСУ.

Ключові слова: фінансове забезпечення, ЗСУ, Державний бюджет, країни НАТО, видатки на оборону.

Постановка проблеми. За умов становлення державності України, як суверенної, незалежної держави, яка стала на шлях формування демократичного державного устрою й є активним учасником процесів євроатлантичної інтеграції, особливо гостро постає питання забезпечення безпеки та оборони України. Зауважимо, що важливу роль гаранта результативної реалізації як зовнішньополітичних цілей держави, так і внутрішньодержавних реформ державного управління відіграють саме ЗСУ та інші елементи сектора безпеки та оборони. Ефективна організація і функціонування Збройних сил та інших військових формувань як основних суб'єктів забезпечення національної безпеки та оборони є одним із основоположних чинників дієвого механізму державного управління і залежить від ряду різноманітних за своїм характером чинників. Основними з них є воєнна та економічна безпека, політична стабільність, інформаційна захищеність, військова міць. Обороноздатність ЗСУ повністю залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави. До того ж безпека країни та її економічне зростання нерозривно пов'язані зі станом та можливостями використання економічного та військового потенціалів. Забезпечення воєнної безпеки держави неможливе без належного фінансування її потреб, а захист країни від внутрішніх та зовнішніх загроз і захист національної економіки – без застосування воєнної сили (збройних сил) [1].

Основні виклики та найбільш ймовірні ризики, з якими стикнулася Україна ще навесні 2015 року, пов'язані зі зростанням масштабів військових дій, що призвели до дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні і загрожують економічним колапсом найбільшого експортоорієнтованого регіону України. Найбільшу загрозу становить можливість використання новітніх видів озброєння з боку ворогів. Саме тому питання фінансового забезпечення ЗСУ потребують першочергового ви-

рішення, що пов'язано з їхнім реформуванням. Отже, постає необхідність у виокремленні такої категорії, як економічна складова системи підготовки держави до оборони, особливо в контексті переходу країни на стандарти Північноатлантичного альянсу (НАТО).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливий внесок у розробку та аналіз проблем, пов'язаних із фінансовим забезпеченням ЗСУ внесли вітчизняні дослідники, зокрема: І.Ю. Марко [19], Є.І. Марко [19], І.М. Чернишова [19], В.І. Мунтіян [13], О.В. Левчук [5], Ю.А. Романовська [16] та ін. Однак переважна більшість наукових праць потребують переосмислення з позицій можливостей їхнього використання за принципово нових умов господарювання України.

Мета статті полягає у виявленні та обґрунтуванні основних перешкод у частині здійснення процедур із фінансового забезпечення військових частин з метою подальшого створення цілісного та надійного функціонуючого сектора національної безпеки й оборони в контексті переходу на стандарти Північноатлантичного альянсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах велике значення має наявність виваженої фінансової політики, спрямованої на виконання покладених на державу функцій, зокрема, щодо захисту її суверенітету. Це вимагає аналізу та дослідження тих трансформаційних процесів, які відбуваються у фінансовій системі держави, а відповідно й у фінансуванні ЗСУ. Обороноздатність держави повністю залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави, яка на утримання військ щорічно виділяє відповідні фінансові ресурси, перерозподіл яких здійснюється через складові фінансового механізму з метою своєчасного і повного забезпечення оборонних потреб. Суть фінансового забезпечення армії полягає у певному вилученні країною окремої частки ВВП, спрямованої на досягнення боєздатності країни.

Одним із найважливіших критеріїв, що характеризують прагнення держави забезпечити необхідні умови розвитку збройних сил та підтримання рівня їхньої бойової готовності в належному стані, є рівень фінансування оборонних видатків та їхній розподіл за такими основними напрямками, як утримання особового складу, навчання та бойова підготовка військ, розвиток озброєння та військової техніки, а також інфраструктура [17].

Слід зауважити, що процес трансформації передбачає не лише зміну структури ЗСУ, але й зміну функціоналу, який сьогодні прописується. Аби функціонал був сумісним зі структурами країн Альянсу, у Міністерстві оборони переписується кейс нормативної документації. Як зазначив Міністр оборони, цей процес уже триває, має багато стадій, і документи, які його регулюють, підписані, тобто вже з цього року і весь 2021-й триватиме трансформація управління Збройними Силами.

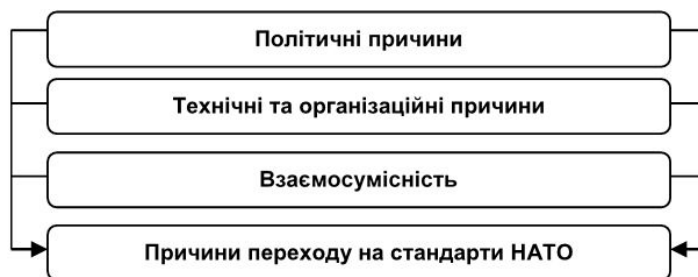

Рис. 1. Основні причини переходу на стандарти НАТО

Примітка: за джерелом [6].

Політичні причини. Багато стандартів не мають прямого стосунку до ЗСУ, але є критичними аби говорити, що держава перейшла на них (впровадження цивільного демократичного контролю над ЗСУ). Громадянське суспільство має контролювати те, як розвивається і функціонує армія, оскільки неконтрольоване військо – це ситуація, коли воно або намагається взяти владу під свій контроль, як це відбувається в деяких країнах, або, як це було в нашій країні, вони розвалюються і про це ніхто не знає. Тільки із сильним цивільним контролем армія ефективна [6].

Технічні та організаційні причини. Армії, які перейшли на стандарти НАТО, краще воюють, є більш ефективними та підготовленими. Перехід на ці стандарти і досягнення боездатності та боеготовності ЗСУ тісно пов'язані, оскільки натовські підходи до організації спроможностей збройних сил, їхнє планування та застосування найефективніші, що доведено практично. Є країни, не члени НАТО, але вони перейшли на його стандарти (Швеція, Австралія тощо), їхні збройні сили вважають одними із найбоездатніших [6].

Причина взаємосумісності. Попри політичний прогрес щодо членства в Альянсі, для ЗСУ впровадження натовських стандартів є пріоритетом: проводять спільні навчання з його країнами; беруть участь у миротворчих місіях; існує спільна бригада "ЛитПолУкрБриг", повністю збудована за структурою і функціоналом Альянсу. Коли термінологія, функціонал, система управління української бригади і бригади країни НАТО збігатимуться, то буде і розуміння один одного й ефективне виконання спільних завдань. А це, у свою чергу, дає змогу більше залучатися в місії та навчання, глибше інтегруватися в систему Альянсу, і як наслідок – посилити спроможності армії та загалом міжнародну кооперацію України [6]. Зазначимо, що існують три категорії стандартів НАТО, а саме:

1) до першої категорії належать технічні стандарти, що включають основи співробітництва з країнами Альянсу, які ділять частини військового обладнання;

2) друга категорія – операційна стандартизація, яка означає можливість працювати разом і передбачає підтримку спільних дій союзників та партнерів і їхніх оборонних сил;

3) третя – це адміністративні стандарти, які дають можливість спільних підходів до адміністративних процедур і технік управління [7].

Варто наголосити – ці стандарти стосуються не тільки військових і технічних вимог, також йдеться і про стандарти демократії, верховенства права, ефективного врядування, права людини, фундаментальні свободи і функціональну ринкову економіку. Вони також містять у собі прихильність цивільному контролю і демократичному нагляду за інституціями сектора безпеки й оборони, а також принципи мирного врегулювання конфліктів та можливості й бажання докладати сили до спільних операцій НАТО.

Як відомо, запровадження стандарту НАТО – це комплекс заходів, що включає вивчення та прийняття рішення про застосування у секторі безпеки і оборони положень (норм, вимог) стандарту НАТО, прийняття до прямого застосування або розроблення на основі стандарту НАТО відповідного акту законодавства чи документа з військової стандартизації (внесення відповідних змін та/чи доповнень до чинних документів), надання йому чинності в установленому порядку, застосування розробленого документа в діяльності складових сектора безпеки і оборони України.

Завдання щодо запровадження стандартів НАТО у діяльність Міністерства оборони України та ЗСУ, інших складових сил оборони визначені законодавством (Закон України "Про національну безпеку України") та стратегічними оборонними документами України (Стратегія національної безпеки України, Стратегічний оборонний бюлетень, Воєнна доктрина України тощо) [3, 4].

Відповідно до пакета Цілей партнерства, схваленого на рівні глав постійних делегацій держав-членів Альянсу 23 травня 2018 року, опрацюванню з метою прийняття рішення щодо доцільності застосування їхніх положень (норм, вимог) у діяльності Міністерства оборони України та ЗСУ, підлягають 219 стандартів та керівних документів НАТО [7]. Станом на 01.01.2021 р. опрацьовано 192 документи, із яких:

а) запроваджено 128 стандартів і керівних документів НАТО, на основі положень яких розроблено 145 національних і військових нормативно-правових актів та нормативних документів;

б) щодо 52 стандартів прийнято позитивне рішення про їхнє прийняття та запровадження в майбутньому (у 2021–2025 роках);

в) 12 стандартів не будуть запроваджені через їхнє остаточне скасування стороною НАТО або у зв'язку з тим, що таке запровадження недоцільне (дії Військово-Морських Сил в арктичних умовах) або вимоги національних нормативних документів жорсткіші, ніж вимоги стандартів НАТО (спричинені зовнішніми факторами обмеження, що впливають на працездатність льотного екіпажу);

г) у стадії опрацювання залишаються 27 стандартів НАТО [7].

Окрім того, проводились роботи із запровадження стандартів НАТО й поза межами Цілей партнерства (у межах Дорожньої карти оборонно-технічного співробітництва, за результатами науково-дослідних робіт, участі у спільних з НАТО навчаннях тощо). Наприклад, у 2020 р. запроваджено 14 стандартів і керівних документів НАТО шляхом розроблення 17-ти національних документів. Водночас протягом 2020 р. було скасовано без заміни 5 стандартів НАТО, які були запроваджені поза Цілями партнерства [7]. Запровадження стандартів і керівних документів НАТО забезпечує планомірне нарощування боєздатності військ (сил) і досягнення взаємосумісності із силами та засобами провідних країн світу, сприяє підвищенню ефективності використання державних ресурсів у сфері оборони [7].

Основним джерелом утримання ЗСУ є валовий внутрішній продукт (ВВП), який у нашій державі розподіляється згідно з цілями суспільного виробництва. У процесі планового розподілу ВВП створюються фонди накопичення і споживання. Використання виділених на оборону країни коштів являє собою процес споживання ВВП. Це стосується видатків на озброєння та бойову техніку, грошове забезпечення військовослужбовців, заробітну плату працівників і службовців, задоволення матеріально-побутових потреб особового складу, проведення заходів із забезпечення ЗСУ.

Таким чином, фонд споживання включає в себе усі видатки на поточне забезпечення військ і частину довгострокових видатків (видатки на озброєння і військову техніку, науково-дослідні роботи тощо). Другим джерелом держави з витрат на оборону є національне багатство, що являє собою сукупність матеріальних благ, у яких втілена праця людей упродовж багатьох років. У мирний час національне багатство зазвичай не використовують для покриття видатків на утримання ЗС. Держава забезпечує армію та флот за рахунок ВВП у кожному поточному році. У військовий час зі складу національного багатства застосовують насамперед ту його частину, яка прямо і безпосередньо може задовольняти потреби ЗС (запаси продовольства, майна, транспорту, будинків і споруд). Як у мирний, так і у військовий час, джерелом забезпечення потреб армії і флоту можуть бути зовнішні ресурси. Сучасна війна може прийняти коаліційний характер і вже в мирний час країни – члени коаліції або союзів здійснюють економічну і військову допомогу більш слабким і менш розвиненим в індустріальному та економічному відношенні країн [14]. Ця допомога виступає як зовнішній ресурс для тієї чи іншої країни. Направлення ресурсів ВВП і багатства на забезпечення потреб армії і флоту здійснюють за допомогою фінансової системи країни, основною частиною якої є Державний бюджет України. Державний бюджет України, у якому зосереджено централізований чистий дохід, має на меті забезпечити фондами фінансових ресурсів господарсько-організаційної та культурно-виховної діяльності держави

і виконати задачі по захисту держави від нападу із зовні та вирішити задачі всередині країни.

Таким чином, Державний бюджет виступає як основне фінансове джерело утримання ЗС. Саме з цього фінансового джерела Міністерство оборони України щорічно отримує кошти в обсязі, затвердженому Законом України про Державний бюджет на той чи інший рік. Для характеристики бюджету як фінансового джерела забезпечення ЗС важливо те, що в Державному бюджеті України немає закріплення конкретних видів доходів за визначеними видатками. Це дає можливість забезпечити із загального централізованого фонду за рахунок будь-яких надходжень найбільш важливі напрями діяльності держави, у тому числі, і утримання ЗС [14].

Найважливішими видатками, які здійснюються з державного бюджету на оборону, є:

- закупівля озброєння, літаків, кораблів, бронетанкової техніки; артилерійської зброї, мінометів, стрілецької зброї, боєприпасів, автомобільної, інженерної техніки та інших видів озброєння і технік; продовольства, пального, мастильних матеріалів, речового майна та інших матеріальних цінностей, необхідних для постійної бойової готовності військ;
- фінансування капітального будівництва і будівництва житла для військовослужбовців;
- забезпечення бойової, гуманітарної підготовки та господарсько-побутового устрою військових частин;
- виплата грошового забезпечення військовослужбовцям і заробітної плати робітникам і службовцям Міністерства оборони;
- участь у міжнародних миротворчих операціях.

Видатки на утримання ЗС взагалі фінансуються за рахунок загального фонду державного бюджету, куди надходять кошти з найбільш стабільних джерел доходів. Окрім коштів державного бюджету, у військових частинах обертаються кошти спеціального фонду, які отримують від господарської діяльності військ. Забезпечення деяких потреб ЗС здійснюється за рахунок місцевих бюджетів. Кошти місцевого бюджету спрямовуються на покриття окремих незначних видатків військових комісаріатів, у першу чергу, пов'язаних із призовом і звільненням військовослужбовців строкової військової служби. Оскільки рішення питань війни і миру, питань організації й утримання ЗС Конституцією України покладено на органи державної влади, фінансування видатків на оборону здійснюється в основному з Державного бюджету. Кошти як загального, так і спеціального фондів, мають суворо цільове призначення, тобто вони можуть витратитися тільки на ті цілі, які визначені відповідними законами. Деякі види коштів спеціального фонду, які належать військовій частині, не можуть бути використані нею. Такі суми мають перераховуватись своєчасно за належністю [14].

Таким чином, у військових частинах обертаються кошти державного бюджету, які виділяються згідно з кошторисом Міністерства оборони, кошти місцевих бюджетів і кошти спеціального фонду. Державний бюджет будується в порядку, який дає можливість встановити межі бюджетної компетенції відповідних державних органів, внести одноманітність у складання кошторисів, фінансових планів галузі господарства України, у зведенні їх в єдиний державний бюджет. Разом із тим, класифікація доходів і видатків державного бюджету робить можливим аналіз кошторисів бюджетів і контроль за цільовими витратами коштів з боку законодавчих і виконавчих ор-

ганів державної влади. Класифікацію коштів, які обертаються у військових частинах, установах та організаціях Міністерства оборони України, можна представити у такому вигляді, як на рис. 2. Такий поділ коштів необхідний

для організації фінансового планування, фінансування, обліку видатків, що здійснюються, та надання звітності з виконання кошторису Міністерства оборони України.

Рис. 2. Класифікація коштів військових частин

Примітка: сформовано за джерелом [14].

Варто зауважити, що збройний конфлікт у східних регіонах України виявив серйозні недоліки воєнно-економічної політики нашої держави, зокрема, тривале недофінансування потреб сил оборони та нераціональне використання виділених ресурсів, відсутність державної підтримки реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу. У військово-технічній сфері проблемами залишаються питання нестачі сучасних засобів збройної боротьби, неготовності ремонтної бази, несправності озброєння та військової техніки [8].

Фінансове забезпечення базується на досвіді минулого, що дозволяє відокремити основні його принципи:

- централізація фінансового забезпечення;
- єдність та узгодженість роботи фінансово-економічної служби ЗС із фінансовою системою країни;
- обов'язкова відповідність організації фінансового забезпечення особливостям діяльності ЗС, специфічним завданням військ в умовах бойової діяльності;
- науковий підхід з економічним обґрунтуванням виділення коштів на потреби оборони [14].

Відповідно до Стратегії національної безпеки [9] та Концепції розвитку сектора безпеки й оборони [10] щорічне бюджетне фінансування сектора безпеки й оборони має становити не менше 5 % від валового внутрішнього продукту (ВВП). Згідно з проектом Державного бюджету України на 2021 рік ця сума має становити 267,1291 млрд грн, що становить 5,93 % від ВВП. Однак безпосередньо через Міністерство оборони армія отримує лише 117,504 702 млрд грн. Решта піде до Міністерства внутрішніх справ (98,2837404 млрд грн), Головного управління розвідки Міноборони (3,9921932 млрд грн), Державного космічного агентства (0,5731627 млрд грн), Ради національної безпеки та оборони (0,2509887 млрд грн), СБУ (14,959 6251 млрд грн), Управління державної

охорони (1,6548110 млрд грн), Служби зовнішньої розвідки (4,0109934 млрд грн), Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації (3,9420434 млрд грн) тощо з метою фінансування заходів щодо підвищення обороноздатності і безпеки держави, матеріально-технічного забезпечення названих структур, будівництва (придбання) житла для військово-службовців, які перебувають у їхньому підпорядкуванні.

Зазначимо, що у Державному бюджеті України на 2021 р. видатки для Міністерства оборони України передбачено в сумі 117,5 млрд грн, що на 0,5 млрд грн менше проти остаточної версії оборонного бюджету 2020 р., зокрема:

- видатки за бюджетними програмами Міноборони, інших суб'єктів сектора безпеки й оборони (загальний фонд 232 989,4 млн грн, спеціальний фонд – 14 139,7 млн грн) – 247 129,1 млн грн;
  - державні гарантії – 20 000 млн грн [12].
- Згідно з пояснювальною запискою видатки по загальному фонду планується спрямувати, зокрема, на:
- грошове забезпечення та заробітну плату (із нарахуваннями) – 149 953,9 млн грн;
  - медикаменти та перев'язувальні матеріали – 749,1 млн грн;
  - продукти харчування – 5 201,3 млн грн;
  - плату комунальних послуг та енергоносіїв – 4 844,5 млн грн;
  - створення, закупівлю, модернізацію та ремонт озброєння та військової (спеціальної) техніки – 39 726,8 млн грн;
  - виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності та інші соціальні виплати – 5 956,8 млн грн;
  - будівництво (придбання) житла – 2 543,6 млн грн.

Щоправда, у початковій версії Бюджету-2020, ухваленій близько року тому з подальшими внесеними численними змінами, витрати на Міноборони становили 102 556 992,7 тис. грн. Однак коректно буде порівняти дані в чинних версіях обох документів (табл. 1). Дані

табл. 1 свідчать, що витрати на Міністерство оборони, якщо порівнювати з останньою редакцією бюджету на 2020 рік, справді зменшились – майже на ½ млрд грн (на 508,2961 млн грн).

Таблиця 1

Класифікація видатків та кредитування державного бюджету

Найменування за відомчою і програмною класифікацією видатків та кредитування державного бюджету	Остаточний бюджет на 2020 р., тис. грн	Чинний бюджет на 2021 р., тис. грн
Міністерство оборони України	118 012 998,1	117 504 702,0
Керівництво та військове управління ЗСУ	720 098,3	356 154,1
Забезпечення діяльності ЗСУ, підготовка кадрів і військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів військової служби та членів їхніх сімей, ветеранів війни	89 453 536,8	89 336 907,8
Розвиток, закупівля, модернізація та ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання	22 735 321,0	22 742 438,5
Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців ЗСУ	1 200 000,0	1 201 000,0
Утилізація боєприпасів, рідинних компонентів ракетного палива, озброєння, військової техніки та іншого військового майна, забезпечення живучості та вибухопожежобезпеки арсеналів, баз і складів ЗСУ	2 539 956,0	2 547 601,8
Забезпечення діяльності Державної спеціальної служби транспорту	1 364 086,0	1 320 599,8

Примітка: за джерелом [12].

У контексті зазначеного зауважимо, що у Бюджеті-2020 курс гривні був закладений 27,5 грн, тоді як у Бюджеті-2021 він становить 29,1 грн, тобто у доларовому еквіваленті зменшення видатків на ЗСУ будуть ще більш відчутними, особливо враховуючи те, що у 2021 р. передбачено закупку імпортової військової техніки [12]. Окрім цього, як і у попередньому році, 50 % коштів від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки, нерухомого військового майна ЗСУ буде йти на наповнення спеціального фонду Державного бюджету. Однак у бюджеті на 2021 рік до цього додалися також кошти від відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування ЗСУ [12].

Ще одна принципова відмінність бюджету на 2021 рік від бюджетів попередніх років – це відсутність окремої статті про "безперервність процесу харчування особового складу ЗСУ". Але швидше за все її просто об'єднали з іншою, більш крупною статтею. Адже не може такого бути, щоб в армії зовсім не передбачили харчування. Також у Прикінцевих положеннях передбачено в Державному бюджеті необхідні видатки: Міністерству оборони, Державній спеціальній службі транспорту (ДССТ), Головному управлінню розвідки Міністерства оборони, Національній поліції, Національній гвардії, Державній прикордонній службі, Службі зовнішньої розвідки, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України (ДССЗЗІ), Державній службі України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), які здійснюють оплату закупівлі товарів, робіт і послуг для виконання програм, пов'язаних із підвищенням обороноздатності та безпеки держави, протягом строку дії відповідних господарських договорів, включаючи щомісячну сплату відсотків за користування кредитами (позиками), залученими під держгарантії суб'єктами господарювання – резидентами України [12].

Варто зауважити, що загалом на безпеку і оборону справді передбачено більше коштів, ніж у попередні роки. Однак безпосередньо ЗСУ, які у наш час перебувають на передовій цієї безпеки та оборони, мають у наступному році отримати менше фінансування, ніж мали в 2020-му. І це є досить тривожним сигналом, адже таке зменшення відбувається вперше від початку війни на Донбасі і в умовах, коли ЗСУ й близько не забезпечені всім необхідним [12].

Перешкодами до здійснення процедур із фінансового забезпечення та планування у військових частинах можна також вважати:

- недосконалість нормотворчого процесу та перманентні зміни нормативно-правової бази порушення термінів виконання приписів нормативних актів збоку розпорядників коштів вищого рівня;
- розбіжності між приписами нормативних актів та їхнім фактичним виконанням;
- обмеження, які виявляються під час впровадження нових інформаційних технологій і процедур у процес фінансового планування;
- незацікавленість начальників служб у плануванні та надходженні коштів від господарської діяльності, особливо начальників фінансово-економічних служб, які сприймають це як додаткову непотрібну роботу;
- коригування протягом бюджетного року основних фінансово-планових документів;
- кадрові проблеми.

Згідно з міжнародними нормами бюджет розвитку національної оборони передбачає виділення на утримання особового складу не більше ніж 50 % загального обсягу фінансування. А спрямування понад 75 % витрат на утримання особового складу є критичною межею. В Україні за роки її незалежності майже 80 % бюджету Міністерства оборони України йшло на утримання ЗС. За оцінками експертів, ідеальний розподіл оборонного бюджету має бути таким: особовий склад – 40 %, експлуатація та обслуговування озброєнь і військової техніки – 30 %, фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, закупівля озброєнь і військової техніки – 30 %. Окрім того, світова практика свідчить, що в разі не проведення щорічної заміни 4-5 % парку озброєння ЗС будуть деградувати [15].

Згідно з міжнародними стандартами видатки на оборону мають становити не менше, ніж 2 % від запланованого обсягу ВВП. У випадку нижчого рівня фінансування, ніж зазначений показник, це свідчить про низький рівень військово-економічної безпеки країни. В Україні, яка перебуває у центрі збройного конфлікту, цей показник встановлено на рівні 3 % від ВВП. Слід зауважити, що за нормами НАТО видатки оборонного бюджету розподіляються таким чином: 50 % – на утримання ЗСУ, 20 % – на підготовку військ, 30 % – на розвиток озброєння та військової техніки. Також визначено

п'ять стратегічних завдань: створення системи управління збройними силами, сумісної зі стандартами НАТО; створення системи планування та управління ресурсами, що залишаються в розпорядженні Міністерства оборони; запровадження змін у наявних структурах ЗСУ із метою поліпшення їхнього бойового потенціалу та ефе-

ктивності; створення дійових систем логістики та медичного забезпечення; реалізація програм професіоналізації та будівництва резервної системи. В Україні ситуація зовсім інша, а саме: витрати на утримання ЗСУ протягом останніх років коливалися в межах 68–80 % всього оборонного бюджету (рис. 3).

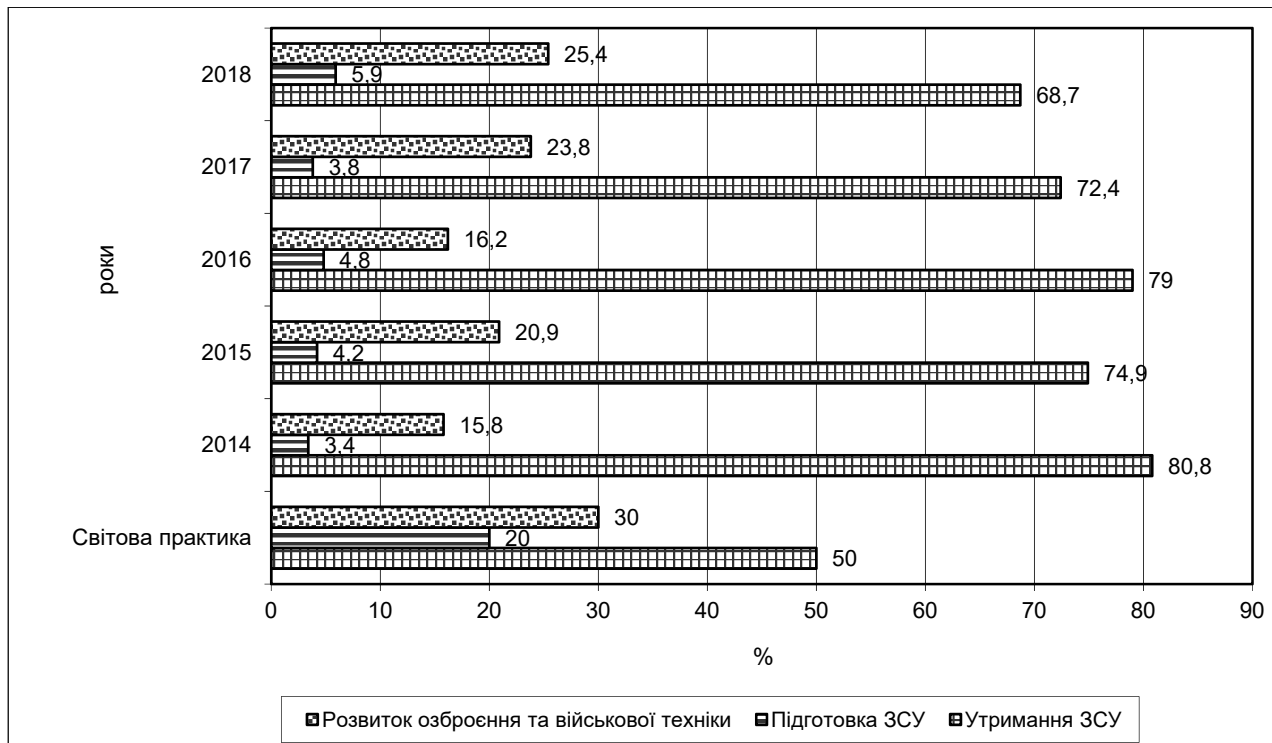

Рис. 3. Структура витрат із бюджету міністерства оборони в Україні та країнах НАТО, %

Примітка: сформовано за джерелом [17,18].

Оборонна реформа в Україні триває, і сьогодні зафіксовані суттєві зміни державної політики у сфері національної безпеки та оборони. Змінам підлягають практично всі аспекти діяльності збройних сил: структура командування, матеріальне забезпечення, озброєння, забезпечення житлом, військова медицина, автоматизація та багато іншого.

Зазначимо, що для вдосконалення механізму фінансового забезпечення ЗСУ доцільно:

- 1) покращити систему фінансового контролю;
- 2) оптимізувати організаційну структуру фінансово-економічних служб через створення єдиних контрольно-ревізійних органів;
- 3) підвищити рівень професійної компетентності фахівців шляхом навчання, обміну досвідом, активізації наукової діяльності;
- 4) змінити нормативно-правове забезпечення фінансування збройних сил, зокрема через зміну порядку формування оборонного бюджету, запровадження довгострокового планування, урахування світових тенденцій.

Висновки. Військовий конфлікт на Сході та соціально-економічний стан, що склався в Україні, суттєво змінили підходи до формування оборонного бюджету нашої країни та змусили керівництво держави переглянути свої погляди щодо подальшого розвитку сектора безпеки та оборони. Особливої актуальності за сучасних умов набули питання забезпечення економічної складової сил безпеки та оборони фінансовими ресурсами, зокрема, при переході на стандарти НАТО. У процесі реформування ЗСУ постає цілий ряд питань щодо зміни

підходів у плануванні, виявленні додаткових джерел фінансування (благодійна допомога тощо) та контролю за ефективними витратами фінансових ресурсів. Питання переходу на стандарти НАТО треба розглядати набагато ширше, адже його кінцевою метою є забезпечення всіх разом членів Альянсу необхідними силами і засобами на випадок військових дій. Таким чином, рішення щодо приведення витрат на оборону до вимог НАТО є не тільки проявом серйозного ставлення до інструкцій Альянсу, а й визнанням того факту, що в сучасному світі все ще є численні загрози і посягання на суверенітет, захист якого покладено на ЗСУ.

Запровадження стандартів НАТО дозволить ЗСУ остаточно подолати залишки радянської системи функціонування армії, відповідати на сучасні загрози та посилить їхню обороноздатність і ефективність.

Список використаної літератури

1. Левчук О.В. Фінансове забезпечення Збройних Сил України: тенденції та основні шляхи реформування / О. В. Левчук // зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського, 2020. – №2(69). URL: <http://znp-cvds.nouo.org.ua/article/view/212750> (дата звернення: 20.02.2021).
2. Бюджетний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 20.02.2021).
3. Про Збройні Сили України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 21.02.2021).
4. Про оборону України : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 21.02.2021).
5. Левчук О. В. Проблеми фінансового забезпечення розвитку Збройних Сил України. Актуальні питання готовності підприємств, установ, організацій та військових частин забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням в мирний

час та в особливий період. Проблеми та можливі шляхи їх вирішення : мат-ли наук.-практ. конф. / О. В. Левчук. – Київ, 2016. – С. 87–90.

6. Як вплине на обороноздатність України перехід на стандарти НАТО. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2019/12/21/yak-vplyne-na-oboronozdatsnist-ukraini-perehid-na-standarti-nato/> (дата звернення: 20.02.2021).

7. Впровадження стандартів та інших керівних документів НАТО. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vprovadzheniya-standartiv-ta-inshih-kerivnih-dokumentiv-nato.html> (дата звернення: 20.02.2021).

8. Основи фінансового забезпечення військової частини. Ч. I. – К. : ВІКНУ, 2006. – 380 с.

9. Стратегія національної безпеки URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 20.02.2021).

10. Концепція розвитку сектора безпеки і оборони URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> (дата звернення: 21.02.2021).

11. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про Державний бюджет України на 2021 рік". URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення: 20.02.2021).

12. Військовий бюджет-2021: Чому українська армія під час війни отримала менше грошей. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення: 21.02.2021).

13. Мунтян В. І. Оборонний бюджет і адекватне фінансування. Рада Національної безпеки і оборони України / В. І. Мунтян. – 2007. – С. 118–120. (дата звернення: 20.02.2021).

14. Фінансове забезпечення військової частини : навч. посібник. – К. : ВІКНУ, 2007. – 380 с. URL: https://mil.univ.kiev.ua/files/58_429381607.pdf (дата звернення: 21.02.2021).

15. Телюк К. Ф. Фінансування національної оборони України / К. Ф. Телюк // Вісн. ун-ту банківської справи, 2015. – № 1. – С. 96–102.

16. Романовська Ю. А. Видатки на оборону: порівняльний аналіз ситуації в Україні та країнах НАТО / Ю. А. Романовська // Причорноморські економічні студії, 2018. – Вип. 28(2). – С. 117–120.

17. Біла книга – 2018. Збройні Сили України / за ред. І. Руснак. – Київ : ФОП Москаленко, 2019. – 172 с. (дата звернення: 21.02.2021).

18. Сизов А. І. Перспективи фінансового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України / А. І. Сизов, Л. В. Цюкало // Internat. Jour. of Innovative Technologies in Economy, 2019. – 7(27). – С. 23–28.

19. Марко І. Ю., Марко Є. І., Чернишова І. М. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців / І. Ю. Марко, Є. І. Марко, І. М. Чернишова // зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняхівського, 2019. – № 2. – С. 135–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2019_2_22 (дата звернення: 20.02.2021).

References

1. Levchuk O.V. (2020) Finansove zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy: tendentsii ta osnovni shliakhy reformuvannia. Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen NUOU imeni Ivana Cherniakhivskoho. №2(69). URL: <http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/212750> (дата звернення: 20.02.2021).

2. Biudzhetni kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 20.02.2021).

3. Pro Zbroini Syly Ukrainy : Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 21.02.2021).

4. Pro oboronu Ukrainy : Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 21.02.2021).

5. Levchuk O. V. (2016) Problemy finansovoho zabezpechennia rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy. Aktualni pytannia hotovnosti pidpriemstv, ustanov, orhanizatsii ta viiskovykh chastyn zabezpechennia zhyttiedialnosti Zbroinykh Syl Ukrainy do vykonannia zavdan za pryznachenniam v myrnyi chas ta v osoblyvyi period. Problemy ta mozhyly shliakhy yikh vyrishennia: materialy nauk.-prakt. konf. Kyiv,. S. 87–90.

6. Yak vplyne na oboronozdatsnist Ukrainy perekhid na standarty NATO. URL URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2019/12/21/yak-vplyne-na-oboronozdatsnist-ukraini-perehid-na-standarti-nato/>. (дата звернення: 20.02.2021).

7. Vprovadzhenia standartiv ta inshykh kerivnykh dokumentiv NATO. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vprovadzheniya-standartiv-ta-inshih-kerivnih-dokumentiv-nato.html> (дата звернення: 20.02.2021).

8. Osnovy finansovoho zabezpechennia viiskovoi chastyny [Tekst] : Chastyna persha. K. : VIKNU, 2006. 380 s.

9. Stratehiia natsionalnoi bezpeky URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 20.02.2021).

10. Kontsepsiia rozvytku sektoru bezpeky i oborony URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> (дата звернення: 21.02.2021).

11. Poiasnivulna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy "Pro Derzhavnyi biudzhnet Ukrainy na 2021 rik" URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення: 20.02.2021).

12. Viiskovyi biudzhnet-2021: Chomu ukrainska armiiia pid chas viiny otrymala menshe hroshei URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/12/budget2021.html> (дата звернення: 21.02.2021).

13. Muntian V. I. Oboronnyi biudzhnet i adekvatne finansuvannia. Rada Natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy. 2007. S.118–120 (дата звернення: 20.02.2021).

14. Finansove zabezpechennia viiskovoi chastyny. Navchalnyi posibnyk. K. : VIKNU, 2007. 380 s. URL: https://mil.univ.kiev.ua/files/58_429381607.pdf (дата звернення: 21.02.2021).

15. Teliuk K.F. (2015) Finansuvannia natsionalnoi oborony Ukrainy. Visnyk Universytetu bankivskoi spravy,. № 1. S. 96–102.

16. Romanovska Yu.A. (2018) Vydatky na oboronu: porivniialnyi analiz situatsii v Ukraini ta krajinakh NATO. Prychornomorski ekonomichni studii. Vypusk 28-2. S. 117 – 120.

17. Bila knyha – 2018. Zbroini Syly Ukrainy. Za redaktsiieiu I.Rusnak. Kyiv. FOP Moskalenko. 2019. 172s. (дата звернення: 21.02.2021).

18. Syzov A. I., Tsiukalo L. V. (2019) Perspektyvy finansovoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy. International Journal of Innovative Technologies in Economy. 7(27). S. 23 – 28.

19. Marko I. Yu., Marko Ye. I., Chernyshova I. M. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia sotsialnykh harantii viiskovosluzhbovtiv. Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. 2019. № 2. S. 135-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpcvsd_2019_2_22 (дата звернення: 20.02.2021).

Надійшла до редколегії 23.02.21

N. Blyzniuk, Junior Researcher

bnm3158@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2579-8747,

O. Pohretska, Senior Researcher

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Avto3003@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-7889-6626

THE PROBLEMATIC ISSUES OF FINANCIAL SUPPORT OF MILITARY UNITS IN THE CONTEXT OF THE TRANSITION TO NATO STANDARDS

The article analyzes the features of financial support for the defense of military formations as the main subjects in national security and defense in the context of the transition to NATO standards. Their effective organization and functioning is one of the fundamental factors of an effective mechanism of public administration, and depends on a number of different factors. The main reasons for the transition to NATO standards and their categories are described. The funds circulating in military units, institutions, organizations of the Ministry of Defense of Ukraine are classified. Expenditures and crediting of the state budget of Ukraine for the maintenance of the Armed Forces of Ukraine are analyzed. A comparative analysis of the structure of expenditures from the budget of the Ministry of Defense in Ukraine and NATO countries is done. According to international standards, defense spending should be at least 2 % of the planned Gross Domestic Product. If the level of funding is lower than this indicator, it indicates a low level of military and economic security of the country. In Ukraine, which is at the center of an armed conflict, this figure is set at 3 % of Gross Domestic Product. It should be noted that according to NATO norms, defense budget expenditures are distributed as follows: 50 % – for the maintenance of the Armed Forces of Ukraine, 20 % – for the training of troops, 30 % – for the development of armaments and military equipment. In Ukraine, the cost of maintaining the Armed Forces of Ukraine in recent years has ranged from 68-80 % of the total defense budget. The main obstacles to the implementation of financial support and planning procedures in military units are identified. Measures to improve the mechanism of financial support of the Armed Forces of Ukraine are proposed. The transition to NATO standards needs to be considered much more broadly, as its ultimate goal is to provide all Allies with the necessary forces and means in the event of war. Thus, the decision to bring defense spending into line with NATO requirements is not only a manifestation of a serious attitude to the Alliance's instructions, but also a recognition of the fact that in today's world there are still numerous threats and encroachments on the sovereignty of the Ukrainian Armed Forces.

Keywords: financial support, Armed Forces of Ukraine, National budget, NATO countries, defense spending.

УДК 339.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.51-54>

I. Щербина, асп.
 Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, Україна
 ivan.iivanovich.123.321@gmail.com
 ORCID ID 0000-0001-8594-2213,
 В. Пахольчук, ад'юнкт
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
 vadyu.pakholchuk@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-9657-6148

ІННОВАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В МЕХАНІЗМІ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ІНОЗЕМНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Викладено загальні засади структуризації інноваційного середовища розвитку воєнно-економічного співробітництва України з іноземними державами як передумови формування у перспективі національної воєнно-інноваційної системи. Зауважено, що воєнно-економічне співробітництво України з іноземними державами є динамічним процесом, якому притаманний прогресивний розвиток. Визначено, що інноваційне середовище є складовою воєнно-економічного простору, який утворено внаслідок спільної діяльності двох або більше країн. Установлено місію інноваційного середовища, що виражається у спроможності забезпечити потреби країни у високотехнологічних зразках озброєння, задоволення попиту міжнародного мілітарного ринку та зайняття власної ніші на глобальному ринку зброї. Виявлено і розкрито системні ознаки інноваційного середовища, а також його структурні компоненти – принципи, функції, форми діяльності та методи регулювання. Обґрунтовано інституалізацію та поглиблення структуризації інноваційного середовища з метою підвищення ефективності його діяльності внаслідок синергетичного ефекту системи та подальшого формування національної воєнно-інноваційної системи. Акцентовано увагу на доцільності організаційного оформлення суб'єктів інноваційного середовища розвитку воєнно-економічного співробітництва України з іноземними державами у вигляді оборонних технопарків, технополісів, інкубаторів, асоціацій та стратегічних альянсів. Запропоновано як напрям подальших досліджень зосередити увагу на вдосконаленні інституційного забезпечення інноваційного середовища шляхом створення профільного структурного підрозділу в апараті Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України, детальне опрацювання його функцій та наділення достатніми повноваженнями з регулювання інноваційного середовища сектора безпеки та оборони.

Ключові слова: інноваційне середовище, національна воєнно-інноваційна система, воєнно-економічне співробітництво, інституалізація інноваційної діяльності, оборонний технопарк, оборонний технополіс.

Постановка проблеми. Концепція сучасного збройного конфлікту передбачає застосування передових досягнень науки і техніки з метою створення переважно автономних універсальних мобільних тактичних підрозділів, засобами ведення бойових дій яких є поєднання високоточної зброї з активним веденням інформаційно-психологічних спеціальних операцій. Практичне втілення таких ідей протягом 2015–2020 років частково відбулось у формі локальних конфліктів у Сирійській Арабській Республіці, Україні та Азербайджані. Наступним етапом протистояння прогнозується застосування зброї, заснованої на нових фізичних та хімічних властивостях. Розвиток сучасного суспільства забезпечується зростанням ваги інновацій, наявністю конкурентних переваг держави в системі міжнародного поділу праці та підвищенням рівня соціального капіталу. На сьогодні державна інноваційна політика в Україні не забезпечує належного розвитку оборонного сектора економіки, що впливає на гнучкість у реагуванні на нові виклики сучасної війни та зайняття ніші у світовому ринку перспективного озброєння та військової техніки (далі – ОВТ). Прагматичним є шлях розвитку вітчизняного ОВТ на основі застосування інноваційного потенціалу воєнно-економічного співробітництва України з іноземними державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню розвитку військово-технічної та оборонно-промислової сфери України за участю іноземних держав

присвячено роботи таких вчених і практиків, як: В. Бадрак [1], В. Бегма [2, 3], А. Величко, І. Волощук [5], В. Горбулін [4], Б. Демидов [5], І. Кириленко [6], В. Мунтіян [7], Е. Новіков [10], А. Шевцов [4], В. Шемаєв [2], В. Шеховцов [4] та ін. Однак необхідно скоригувати зазначені фундаментальні та прикладні дослідження з метою побудови сучасної ефективної структури оборонного сектора економіки України на засадах розвитку воєнно-економічного співробітництва з іноземними державами, акцентуючи головну увагу на його інноваційну складову.

Метою статті є дослідження природи, закономірностей функціонування та структурних елементів інноваційного середовища в механізмі розвитку воєнно-економічного співробітництва України з іноземними державами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Воєнно-економічне співробітництво з іноземними державами поєднує зовнішньоекономічні аспекти військово-технічного співробітництва і воєнно-технічної та оборонно-промислової політики і виражається у спільному розробленні, виробництві, модернізації, утилізації і міжнародним трансфертом товарів (технологій) військового призначення та подвійного використання [2]. При визначенні масштабів інноваційної діяльності суб'єктів оборонної промисловості доцільно висвітлити частку фінансування НДДКР у загальному обсязі видатків на створення нових і модернізованих зразків ОВТ як основоположного та найбільш вартісного етапу створення продукту (табл. 1).

Таблиця 1

Частка НДДКР у фінансуванні розвитку, закупівлі та модернізації ОВТ в Україні, млн грн

	2014		2015		2016		2017		2018	
	Обсяг	%	Обсяг	%	Обсяг	%	Обсяг	%	Обсяг	%
Загалом, у т. ч.:	9609,00	100,00	13618,60	100,00	13358,70	100,00	16364,90	100,00	25291,50	100,00
НДДКР	191,90	2,00	453,50	3,33	352,20	2,64	516,60	3,16	1453,00	5,75

Примітка: джерело складено автором на основі [8].

Показники табл. 1 демонструють позитивну тенденцію розвитку НДДКР, однак за результатами аналізу джерела [8] відомо, що залишаються невирішеними такі системні проблеми розвитку оборонної промисловості України:

1) зберігається недостатній рівень фінансування НДДКР нових зразків ОВТ (за норми 10–20 % у країнах НАТО);

2) основні фінансові ресурси підприємств оборонної промисловості спрямовані на ремонт та закупівлю ОВТ, а не на виробництво нових зразків;

3) понад 75 % НДДКР фінансуються за рахунок власних коштів підприємств оборонної промисловості.

Загалом сучасна економіка держави на 95 % базується на третьому та четвертому технологічних укладах, на які припадає майже 96 % випуску продукції, 95 % інвестицій та 90 % витрат на інновації [8]. Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України (далі – Мінстратегпром) виконуються заходи з реформування оборонного сектора економіки держави відповідно до Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 р. (кластеризація галузей, корпоративізація підприємств, впровадження середньо- та

довгострокового планування тощо) [9]. Однак на шляху всеохоплюючої модернізації власні наукові і науково-технічні здобутки оборонного сектора економіки фізично та морально вичерпуються. Виникає нагальна потреба в залученні іноземних суб'єктів до спільної військово-економічної діяльності. Потужний військово-економічний простір, утворений внаслідок спільної діяльності двох або більше країн, доцільно аналізувати в розрізі окремих середовищ [10]. У контексті цього дослідження, увагу зосереджено на ідентифікації інноваційного середовища як самостійного об'єктивно існуючого утворення, що потребує вивчення та опису його загальних засад і цільової спрямованості функціонування.

Наявність внутрішніх зав'язків між елементами інноваційного середовища та їхніми характеристиками визначає його організацію та структуру з вертикальними та горизонтальними відносинами. Останні формують ієрархію (рівні) взаємозв'язків. Як наслідок, інноваційне середовище займає місце підсистеми і є головною детермінантою в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами (суспільно-економічного явища, яке має динамічний характер прогресивного спрямування) (рис. 1).

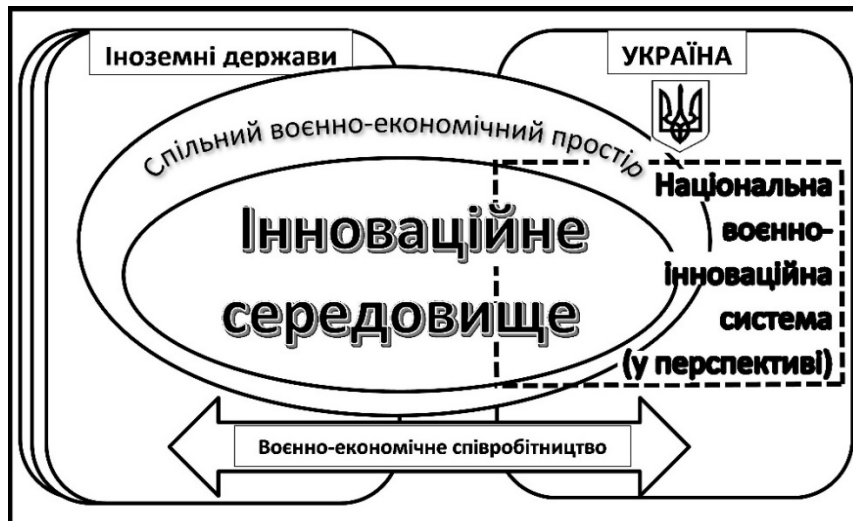

Рис. 1. Місце інноваційного середовища в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами

Примітка: джерело: складено автором на основі [11, 12].

Системні ознаки інноваційного середовища в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами виражені наявністю суб'єктів (організації (структури), діяльність яких пов'язана з виробництвом, реалізацією (комерціалізацією) наукових знань, технологій, наукоємної продукції), об'єктів (наукові знання, технології, наукоємна продукція як результат спільної військово-економічної діяльності), зв'язків між ними (відносини у сфері спільного розроблення, виробництва, модернізації, утилізації і міжнародного трансферту об'єктів інноваційного середовища), що цілісно об'єднує всі елементи. Суттєвими елементами середовища слід вважати політико-правову, демографічну, екологічну, техніко-економічну і соціально-культурну складові [13]. Місія інноваційного середовища виражається у спроможності заходів військово-економічного співробітництва України з іноземними державами виконати такі завдання:

1) забезпечити потреби національного сектора безпеки та оборони високотехнологічними зразками ОВТ на основі формування достатньої фінансової бази і використання інноваційного потенціалу держави;

2) задовольнити попит міжнародного мілітарного ринку;

3) визначити конкурентноспроможність України і зайняти власну нішу на глобальному ринку ОВТ.

Упорядкованим та узгодженим комплексом взаємопов'язаних компонентів середовища є принципи, функції, форми діяльності та методи регулювання. До загальних принципів належить:

1) цілеорієнтація (переоснащення сектора безпеки та оборони України сучасним високотехнологічним ОВТ, а також досягнення конкурентних переваг на міжнародному ринку ОВТ);

2) пріоритетність (насамперед фінансування перспективних суб'єктів та/або програм (проектів) інноваційного середовища, які потенційно здатні підвищити спроможності сектора безпеки та оборони України);

3) адаптивність і гнучкість (суб'єкти середовища мають бути конкурентноспроможними і вміти пристосовуватися до змін під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів);

4) комплексність (результат досягається шляхом залучення в процес усіх елементів інноваційного середовища);

5) диверсифікованість (недопущення монополізації іноземним суб'єктом інноваційного середовища як усередині кластера (галузі), так і загалом у секторі оборонної промисловості);

6) ефективність (оптимальний вибір інструментів інноваційного середовища серед наявних, що приведе до підвищення спроможностей сектора безпеки та оборони України і гарантуватиме конкурентні переваги вітчизняної сучасної високотехнологічної продукції на світовому ринку ОБТ);

7) комерціалізація (прибутковість проєктів інноваційного середовища на міжнародному ринку за умови пріоритетного забезпечення потреб в ОБТ сектора безпеки та оборони України).

Додатково слід виділити специфічний принцип – безризиковості, що передбачає недопущення виникнення загроз інтересам національної безпеки та оборони внаслідок функціонування інноваційного середовища в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами. Серед функцій інноваційного середовища, які здійснюються під час реалізації інноваційної політики в межах розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами, слід виділити:

1) забезпечення нормативно-правових, фінансових, соціально-культурних, патенто-захисних, логістичних, інфраструктурних, інформаційно-аналітичних, консалтингових, а також інших умов функціонування;

2) гарантування діяльності та любювання інтересів суб'єктів середовища, супроводження інноваційного продукту на всіх стадіях життєвого циклу;

3) інституційне регулювання (напр., менеджмент середовища окремим підрозділом Мінстратегпрому);

4) планування і прогнозування діяльності середовища за єдиною методологією і принципами;

5) стимулювання суб'єктів середовища до безперервного саморозвитку (проведення організаційних, грантових і впровадження освітньо-культурних заходів та програм тощо);

6) активна допомога у формуванні національної військово-інноваційної системи шляхом максимальної уніфікації, стандартизації та інтеграції елементів середовища зі сферою наукової та науково-технічної діяльності держави;

7) контроль за дотриманням балансу інтересів сектора безпеки та оборони і суб'єктів середовища.

До методів регулювання діяльності інноваційного середовища входять:

1) законодавче і нормативно-правове регулювання в межах менеджменту інституційного регулятора;

2) створення інноваційної інфраструктури та інших умов функціонування і розвитку середовища;

3) інвестування та кредитування (лізинг): державне (у т. ч., під державні гарантії), приватне, венчурне (інвестування в перспективні інноваційні ідеї без гарантованого забезпечення наявним майном або іншими активами суб'єктів військово-економічного співробітництва);

4) емісійне фінансування (емісія цінних паперів, яка буде доступна після зміни організаційно-правових форм (корпоратизації) державних унітарних організацій (структур) сектора оборонної промисловості України);

5) грантова та благодійна діяльність;

6) запровадження органами публічної влади пільгових або преференційних режимів оподаткування суб'єктів інноваційного середовища;

7) накладення санкцій інституційним регулятором на суб'єктів інноваційного середовища за порушення встановлених внутрішніх правил діяльності та окремих положень чинного законодавства;

8) змішані та інші доступні форми регулювання.

Загальні вимоги до організаційного оформлення суб'єктів інноваційного середовища в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами ідентичні цивільному сектору (технопарки, технополіси, інкубатори, асоціації, стратегічні альянси), оскільки останні вже апробовані в оборонній промисловості різних країн. Однак продукція сектора оборонної промисловості за економічним змістом має специфічну характеристику і функціональне призначення, невласливе для товарів широкого вжитку, тому органічно виокремлюються види військово-економічних інститутів типу "оборонний технопарк (технополіс)". Наприклад, оборонні технопарки "Istanbul" (Туреччина) та "KINFRA" (Індія), оборонний технополіс "EPA" (Росія) тощо. Слід зауважити, що технопарк "Istanbul" містить підрозділи 150 компаній, зокрема, провідних оборонних турецьких корпорацій "Aselsan" і "Roketsan". Остання у 2018 р. показала дохід у 281,3 млн дол. і є стратегічним партнером компанії "Baykar Makina" – виробника та постачальника до ЗСУ БПЛА Bayraktar TB2 [14].

В Україні військово-інноваційну діяльність започатковано на базі Інноваційного парку UNIT.City – платформи зі створенням інкубатора досліджень, розробок оборонних інновацій та проведення Національних оборонних хакатонів (2018-2019). Основна мета – створення впродовж 2-3 років успішних компаній, здатних самостійно функціонувати на ринку, які в подальшому переміщуються до технопарків [14, 15].

Загалом упродовж 2000–2020 років система із приблизно двох десятків технопарків України стала найефективнішою організаційною формою інтеграції науки і промисловості з-поміж усіх інших інноваційних структур. Їхнє використання дозволяє широко використовувати номенклатуру супутніх послуг – інформаційних, комунікаційних, рекламно-видавничих, лізингових, посередницьких, патентно-ліцензійних, маркетингових, консалтингових, фінансових, торгових, житлово-побутових, виставкових комплексів, мультиплікативний ефект яких забезпечить зниження постійних витрат виробництва і концентрацію фінансово-матеріальних ресурсів на головних напрямках.

Висновки. Інноваційне середовище в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами є складовою військово-економічного простору, який утворено внаслідок спільної діяльності двох або більше країн. Інноваційне середовище має ознаки підсистеми військово-економічного співробітництва України з іноземними державами, а отже, наділене специфічними принципами, функціями, формами діяльності та методами регулювання. З метою підвищення ефективності та віддачі запропоновано провести повноцінні заходи щодо інституалізації та поглиблення структуризації інноваційного середовища на шляху до формування національної військово-інноваційної системи.

Напрямами подальших наукових досліджень є деталізація функцій, визначення межі поглиблення структуризації, уточнення завдань та наділення достатніми повноваженнями щодо регулювання інноваційного середовища з метою створення профільного структурного підрозділу апарату Мінстратегпрому з урахуванням досвіду США [16, 17]. Повна завершеність інституалізації та поглиблення структуризації інноваційного середовища в механізмі розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами стане передумовою прикладних досліджень щодо формування національної військово-інноваційної системи.

Список використаної літератури

1. Бадрак В. В. Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження / В. В. Бадрак, С. Ю. Гончаров, А. В. Міхненко. – Київ : ЦІАКР, 2014. – 192 с.
2. Бегма В. М. Нормативно-правове та інституційне забезпечення міжнародного воєнно-економічного співробітництва України / В. М. Бегма, В. М. Шемаєв // Стратегічні пріоритети. Серія: Економіка, 2015. – № 4. – С. 16–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spe_2015_4_4 (дата звернення 05.02.2021).
3. Бегма В. М. Розвиток експорту військових технологій як пріоритет міжнародного воєнно-економічного співробітництва України / В. М. Бегма, В. М. Шемаєв, А. П. Онофрійчук // Стратегічні пріоритети. Серія: Економіка, 2016. – № 1. – С. 5–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spe_2016_1_3 (дата звернення 05.02.2021).
4. Горбулін В. П. Вхідження ОПК України в європейський оборонно-промисловий простір / В. П. Горбулін, В. С. Шевцов, В. С. Шеховцов // Стратегічні пріоритети, 2015. – № 1(34). – С. 5–10.
5. Демидов Б. А., Величко А. Ф., Волощук І. В. Системно-концептуальні основи діяльності в воєнно-технічній області. Кн. 2. Організаційно-методичні основи діяльності в воєнно-технічній області / Б. А. Демидов, А. Ф. Величко, І. В. Волощук; под ред. Б. А. Демидова. Київ: б.и., 2006. – 1152 с.
6. Кириленко І. В. Основи оборонної економіки: курс лекцій / І. В. Кириленко. – Київ: ВІКНУ, 2009. – 135 с.
7. Мунтіян В. І. Економіка та оборонні витрати: аналіз зарубіжних досліджень і український шлях розвитку / В. І. Мунтіян. – Київ: НДФІ, 1998. 464 с. – С. 15.
8. Толок П. О. Фінансова безпека підприємств оборонної галузі України у взаємодії із суб'єктами зовнішнього середовища: дис. ... канд. екон. наук: 21.04.02 "Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності (економічні науки)". – Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2019. – 270 с.
9. Ткачук Р. ОПК потребує прозорих і передбачуваних процедур в управлінні / Р. Ткачук. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/10/reformuvannya-opk-tryvaye-u-stylii-znamenitogo-leninskogo-tango-krok-vpered-dva-nazad-svitlana-panaitidi/> (дата звернення 05.02.2021).
10. Новіков Е. Б. Забезпечення воєнно-економічної безпеки України в умовах реалізації стратегії євроатлантичної інтеграції: дис. ... канд. екон. наук: 21.04.01. / Е. Б. Новіков. – Київ: Нац. акад. оборони України., 2006. – 182 с.; С. 156–170.
11. Куцьна Е. А. Системний підхід к исследованию инноваций в воєнно-промисловому комплексі развитих стран / Е. А. Куцьна // Вооружение и экономика, 2011. – № 15. – С. 63–72.
12. Фролов І. Э. Открытие инновации в ОПК: проблемы и возможности закупки инновационных решений / И. Э. Фролов. URL: <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2016/07/otkrytie-innovatsii-v-opk.pdf> (дата звернення 05.02.2021).
13. Буняк Н. М. Інноваційний потенціал регіону: сутність та методика оцінки / Н. М. Буняк // Економіка та держава. – К.: Ін-т підготовки кадрів 197 держ. служби зайнятості України, 2011. – № 11. – С. 38–40.
14. Щербина І. М. Передумови організації процесу ціноутворення на продукцію Оборонних технопарків. Проблеми координації воєнно-технічної та оборонно-промислової політики в Україні. Перспективи розвитку озброєння та військової техніки: тези доп. / І. М. Щербина // VII наук.-техн. конф. 09–10 жовт. 2019 р. – Київ: НУОУ, 2019. – 440 с.
15. У Києві завершився другий Національний оборонний хакатон. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/05/31/u-kievi-zavershivsya-drugij-nacjonalnij-oboronnij-hakaton/> (дата звернення 05.02.2021).
16. Kaplan F. The Pentagon's Innovation Experiment / F. Kaplan. 2016. URL: <https://www.technologyreview.com/2016/12/19/155246/the-pentagons-innovation-experiment/> (дата звернення 05.02.2021).

17. Carroll Dan. Shooting for the stars / Dan Carroll. 2019. URL: <https://engineering.cmu.edu/news-events/news/2019/07/10-holiday-maynard.html> (дата звернення 05.02.2021).

References

1. Badrak, V., Honcharov, S., Mikhnenko, A. (2014). Features of reforming the armed forces and defense-industrial complexes of Central and Eastern Europe: an analytical study, p. 192.
2. Begma, V., Shemayev, V. (2015). Normative-legal and institutional support of international military-economic cooperation of Ukraine. Strategic priorities. Series: Economics. (4), pp.16-24. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spe_2015_4_4.
3. Begma, V., Shemayev, V., Onofriyчук, A. (2016). Development of export of military technologies as a priority of international military-economic cooperation of Ukraine. Strategic priorities. Series: Economics. (1), pp. 5-15. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spe_2016_1_3.
4. Horbulin, V., Shekhovtsov, V., Shevtsov, A. (2015). Entry of the Ukrainian defense industry into the European defense-industrial space. Stratehichni priorityety. (34), pp.5–10.
5. Demidov, B., Velichko, A., Voloshchuk, I. (2006). System-conceptual bases of activity in the military-technical field. Book 2. Organizational and methodological bases of activity in the military-technical field, p. 1152.
6. Kyrylenko, I. (2009). Fundamentals of defense economics: a course of lectures, p. 135.
7. Muntian, V. (1998). Economy and defense spending: analysis of foreign research and the Ukrainian way of development, p. 464.
8. Tolok, P. (2019). Financial security of Ukrainian defense companies in cooperation with the environment. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of economic sciences on a specialty 21.04.02 Economic safety of subjects of economic activity (economic sciences). National Institute for Strategic Studies, Kyiv, p. 270.
9. The defense industry needs transparent and predictable management procedures. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2020/10/reformuvannya-opk-tryvaye-u-stylii-znamenitogo-leninskogo-tango-krok-vpered-dva-nazad-svitlana-panaitidi/>.
10. Novikov, E. (2006). Ensuring the military and economic security of Ukraine in the implementation of the strategy of Euro-Atlantic integration: PhD: 21.04.01. National Academy of Defense of Ukraine, p. 182.
11. Kutsyna, E. (2011). A systematic approach to the study of innovations in the military-industrial complex of developed countries. Armament and Economics. (15), pp. 63-72.
12. Frolov, I. (2016). Open innovation in the OПК: challenges and opportunities for the procurement of innovative solutions. Retrieved from <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2016/07/otkrytie-innovatsii-vopk.pdf>.
13. Bunyak, N. (2011). Innovative potential of the region: the essence and methods of evaluation. Economy and State. Kyiv: Institute of Personnel Training 197 of the State Employment Service of Ukraine. (11), pp. 38-40.
14. Shcherbina, I. (2019). Prerequisites for organization of the pricing process for the production of defense technoparks. coordination problems of military technical and defensive industrial policy in Ukraine. weapons and military equipment development perspectives. VII International Scientific and Practical Conference Abstracts of reports, October 09–10.
15. The second National Defense Hackathon ended in Kyiv. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/news/2019/05/31/u-kievi-zavershivsya-drugij-nacjonalnij-oboronnij-hakaton/>.
16. Kaplan, F. (2016). The Pentagon's Innovation Experiment. Retrieved from <https://www.technologyreview.com/2016/12/19/155246/the-pentagons-innovation-experiment/>.
17. Carroll, Dan. (2019). Shooting for the stars. Retrieved from <https://engineering.cmu.edu/news-events/news/2019/07/10-holiday-maynard.html>.

Надійшла до редколегії 08.02.21

I. Shcherbina, PhD Stud.
National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine
ivan.iivanovich.123.321@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-8594-2213,
V. Pakholchuk, Adjunct
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
vady.m.pakholchuk@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-9657-6148

INNOVATIVE ENVIRONMENT IN THE MECHANISM OF DEVELOPMENT OF MILITARY-ECONOMIC COOPERATION OF UKRAINE WITH FOREIGN STATES

The article outlines the general principles of structuring the innovative environment for the development of military-economic cooperation between Ukraine and foreign countries as a prerequisite for the formation of a national military-innovation system in the future. It is noted that Ukraine's military-economic cooperation with foreign countries is a dynamic process characterized by progressive development. It is determined that the innovation environment is an integral part of the military-economic space, which is formed as a result of joint activities of two or more countries. The mission of the innovation environment has been established, which is expressed in the ability to meet the country's needs in high-tech weapons, to meet the demand of the international military market and to occupy its own niche in the global arms market. The system features of the innovation environment are revealed and revealed, as well as its structural components – principles, functions, forms of activity and methods of regulation. The institutionalization and deepening of the structuring of the innovation environment in order to increase the efficiency of its activities due to the synergetic effect of the system and the further formation of the national military innovation system are substantiated. Emphasis is placed on the expediency of organizational design of the subjects of the innovative environment for the development of military-economic cooperation of Ukraine with foreign countries in the form of defense technology parks, technopolises, incubators, associations and strategic alliances. It is proposed as a direction of further research to focus on improving the institutional support of the innovation environment by creating a structural unit in the Ministry of Strategic Industries of Ukraine, detailed elaboration of its functions, giving sufficient powers to perform the tasks.

Keywords: innovation environment, national military-innovation system, military-economic cooperation, institutionalization of innovation activity, defense technopark, defense technopolis.

ПРАВО

УДК 342.9: 355.6

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.55-59>

О. Капінус, ад'юнкт каф. прав. забезп.
Національний університет оборони України ім. Івана Черняхівського, Київ, Україна
olgakapinus88@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-1137-6674

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЩОДО УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВИМ МАЙНОМ

Досліджено відносини щодо управління військовим майном як різновиду адміністративно-правових відносин. Доведено, що в ЗСУ майнові відносини, як і будь-які інші, мають адміністративно-управлінську та організаційну складову. Визначено, що відмінною ознакою майнових відносин у ЗСУ є адміністрування поведінки учасників таких відносин та перевага організаційно-субординаційних повноважень у правовому регулюванні відносин щодо військового майна. Основними критеріями відмежування адміністративних видів правовідносин від інших, які виникають у сфері управління військовим майном, є їхні особливості, які здебільшого виявлено у специфіці структурних елементів: змісті та об'єкті, а в деяких випадках – суб'єктах. Доведено, що адміністративно-правові відносини щодо військового майна можна класифікувати за критерієм їх співвідношення з адміністративно-правовим режимом військового майна. За таким критерієм виділено адміністративно-правові відносини щодо: обліку і списання військового майна у ЗСУ; інвентаризації військового майна у ЗСУ; відчуження військового майна у ЗСУ; утилізації військового майна у ЗСУ. Визначено основні проблеми, що виникають у сфері управління військовим майном, пов'язані з "людським фактором" і в загальному вигляді призводять до двох ситуацій: 1) неоднакового розподілу майна органами управління вищого рівня; 2) недостатньо якісного виконання своїх обов'язків одними посадовими особами, і більш якісними – іншими. Запропоновано вирішення подібних ситуацій шляхом перегляду процесу відбору кандидатів на посади з підвищеним рівнем матеріальної відповідальності; розробки порадників і посібників для матеріально-відповідальних службовців з періодичною організацією тренінгів з підвищення ефективності управління військовим майном, а кількісний, якісний і строковий контроль над таким майном перевести в автоматизовані системи управління.

Ключові слова: адміністративно-правові відносини, військове майно, суб'єкти, об'єкти, зміст.

Постановка проблеми. У звіті Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в ЗСУ та підриву обороноздатності держави у період від 2004 до 2017 років зазначено, що відбувалося значне скорочення озброєння і розпродаж військового майна. Тобто це є свідченням управлінських рішень, які мали на меті розкрадання військового майна, що призвело до підриву обороноздатності держави. Саме тому вважаємо ефективне управління військовим майном одним із першочергових завдань органів військового управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти відносин щодо військового майна так чи інакше були предметом наукових пошуків Ю. Кучинського, Т. Голоднової, О. Мельник, М. Романюка та інших вчених. Але питання адміністративно-правових відносин щодо управління військовим майном висвітлені дещо фрагментарно, і тому потребують ґрунтовного наукового аналізу.

Мета статті. Дослідити адміністративно-правові відносини щодо управління військовим майном, урахувавши адміністрування поведінки учасників таких відносин та перевагу організаційно-субординаційних повноважень у правовому регулюванні відносин щодо військового майна.

Виклад основного матеріалу дослідження. За загальним правилом майнові відносини мають цивілістичну природу, але в ЗСУ майнові відносини, як і будь-які інші, мають адміністративно-управлінську та організаційну складову. На нашу думку, характеристику адміністративно-правових відносин щодо управління військовим майном слід починати з відповіді на запитання: "Як співвідносяться між собою поняття адміністративно-правові відносини та адміністративно-правовий режим"? Із цього приводу слід навести думку Ю. Кучинського, який у своїй статті "Структура механізму адміністративно-правового регулювання режиму військового майна в Україні" виділяє такі структурні елементи механізму: 1) акти адміністративно-правового регулювання, організаційні акти та акти реалізації; 2) принципи, цілі та

завдання адміністративно-правового режиму військового майна в Україні; 3) адміністративно-правові та інші правовідносини, що виникають у сфері використання військового майна в Україні; 4) адміністративна відповідальність за порушення режиму військового майна в Україні [1, с. 92]. Звідси логічним є висновок про те, що адміністративно-правові відносини є елементом адміністративно-правового режиму як більш широкого поняття. У свою чергу, адміністративно-правові відносини також можна досліджувати у вузькому та широкому розумінні, з їхньою прив'язкою до цієї сфери, де вони виникають. Ми вважаємо, що правовий режим військового майна можна визначити як обсяг прав і обов'язків органів військового управління та підпорядкованих підрозділів стосовно майна, закріпленого за ними, а також порядок його придбання, використання і відчуження [2, с. 61].

Узявши за основу положення Закону України "Про правовий режим військового майна у Збройних Силах України", пропонуємо класифікувати адміністративно-правові відносини щодо військового майна за критерієм їхнього співвідношення з адміністративно-правовим режимом військового майна. За таким критерієм ми виділили адміністративно-правові відносини щодо: обліку і списання військового майна у ЗСУ; інвентаризації військового майна у ЗСУ; відчуження військового майна у ЗСУ; утилізації військового майна у ЗСУ. Окрім цього в науковій літературі досліджується інститут управління військовим майном, а тому безперечним є існування адміністративно-правових відносин з приводу управління військовим майном. На користь цієї думки можна навести точку зору В.І. Кіселя, який акцентує увагу на тому, що практичне значення інституту управління військовим майном полягає в тому, що зазначене речове право визначає співвідношення майнових прав військових формувань в Україні з правами держави, встановлення меж самостійності у майнових відносинах [3, с. 110].

На важливість правового регулювання інституту управління військовим майном звертає увагу О. Мельник у своїй праці "Правове регулювання управління військо-

вим майном як складова частина адміністративно-правової охорони та захисту такого майна", де, зокрема, зазначає, що діяльність Міністерства оборони України та ЗСУ у сфері управління майном регулюється не лише чинним законодавством, але й відомчими нормативно-правовими актами, більшість яких дублюються або суперечать один одному. Продовжуючи свою думку, авторка зазначає, що чинними нормативно-правовими актами регулюються питання, пов'язані з організацією та веденням господарської діяльності у військових формуваннях, але проблемні питання правового регулювання, як у практичних, так і теоретичних аспектах управління майном військових формувань України залишаються невирішеними [4, с. 126].

Згідно з поставленою метою статті, використовуючи метод дедукції, необхідно проаналізувати такі загальні поняття, як "правові відносини" та "адміністративно-правові відносини", а потім дослідити конкретне поняття "адміністративно-правові відносини щодо управління військовим майном". Зокрема, у науковій літературі правові відносини визначаються як суспільні відносини, урегульовані нормою права, учасники яких мають суб'єктивні юридичні права та обов'язки. При цьому традиційним є підхід, згідно з яким правовідносини мають складну структуру і включають у себе такі елементи: суб'єкти; об'єкти; зміст правовідносин [5, с. 145]. Найбільш лаконічним нам видається визначення, яке запропонував класик теорії держави і права О. Скакун, яке вказує, що, правовідносини – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою [6, с. 345].

Існує безліч точок зору з приводу розуміння адміністративно-правових відносин. Наведемо деякі з них. Адміністративно-правові відносини у вузькому розумінні – це суспільні відносини, урегульовані нормами адміністративного права. Водночас адміністративно-правові відносини у широкому розумінні – це форма соціальної взаємодії публічної адміністрації та об'єктів публічного управління, що виникає на підставі адміністративно-правих норм з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина, нормального функціонування громадянського суспільства і держави, учасники якої мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки [7].

Професор І. Голосніченко зазначає, що адміністративно-правові відносини є системою прав та обов'язків органів державної виконавчої влади, посадових осіб і службовців, громадян та інших суб'єктів [8, с. 9]. Колектив авторів-дослідників адміністративного права визначають адміністративно-правові відносини як різновид юридичних відносин, які виникають на основі адміністративно-правових норм, формально закріплених у правових актах, вони виявляють себе переважно у вигляді відносин праворегулятивних і правоохоронних, мають організаційний і виконавчо-розпорядчий характер, захищені державним примусом [9, с. 18].

Як бачимо, наведені авторські розуміння адміністративно-правових відносин ґрунтуються на характерних ознаках та особливостях, які і відрізняють адміністративно-правові відносини від інших видів правовідносин. Із цього приводу Е. Шевченко виділяє такі ознаки адміністративно-правових відносин: 1) виникнення у сфері публічного управління; 2) однією зі сторін обов'язково є орган влади; 3) урегульовані адміністративно-правовими нормами; 4) їхні учасники виступають носіями прав і обов'язків у сфері державного управління; 5) є стосунками владо-підпорядкування і визначаються юридичною нерівністю сторін; 6) порушення стороною своїх

обов'язків зумовлює її відповідальність перед державою; 7) для органів управління їхні права є одночасно й обов'язками [10, с. 1118].

Адміністративно-правові відносини характеризуються такими особливостями: 1) вони нерозривно пов'язані з адміністративно-правовими нормами, виникають і здійснюються на їхній основі; 2) основою їхньої метою є забезпечення прав і свобод людини та громадянина, нормальне функціонування громадянського суспільства та держави; 3) вони врегульовують широке коло суспільних відносин між публічною адміністрацією та об'єктами публічного управління; 4) провідною рисою адміністративно-правових відносин є їхня публічна природа, вони виникають з ініціативи будь-якої сторони, при цьому згода іншої сторони звычайно не обов'язкова; 5) адміністративно-правові відносини є переважно виконавчо-розпорядчими: у вузькому розумінні суб'єкти публічного управління наділені владною компетенцією, а об'єкти зобов'язані виконувати їхні законні вимоги; поряд із цим за широкого підходу сторони адміністративно-правових відносин завжди мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які взаємопов'язані між собою: кожному суб'єктивному праву однієї сторони відповідає юридичний обов'язок іншої, і навпаки; 6) вони мають свідомо-вольовий характер, адже держава через видання відповідних адміністративно-правових норм виражає свою волю народу України, учасники цих відносин здійснюють своє волевиявлення, усвідомлюють значення своїх дій та можуть нести за них відповідальність; 7) адміністративно-правові відносини охороняються державою, яка сприяє здійсненню суб'єктивних публічних прав та юридичних обов'язків, а в разі правопорушення притягує винну особу до адміністративної чи іншої юридичної відповідальності; 8) не належать до адміністративно-правових відносин між публічною адміністрацією та об'єктами публічного управління, якщо вони не засновані на праві [7].

Щодо предмета нашого дослідження, то слід звернути увагу на наукову статтю Ю. Кучинського "Адміністративні правовідносини в сфері використання військового майна: поняття, види, особливості", де він визначає адміністративні правовідносини, що виникають у сфері використання військового майна, як регламентовані нормами адміністративного законодавства суспільні правовідносини, зміст яких становлять права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин щодо здійснення управління і створення організаційно-правових умов для забезпечення належного використання військового майна, а також цільового та функціонального використання такого майна [11, с. 78]. Ураховуючи предметну особливість адміністративних правовідносин, що виникають у сфері використання військового майна, автор пропонує розділити їх на: правовідносини щодо здійснення управління використанням військового майна; правовідносини щодо організації безпосереднього використання військового майна; правовідносини щодо застосування юридичної відповідальності за порушення режиму використання військового майна [11, с. 79].

Серед сучасних дослідників-адміністративістів також виділяємо працю Т. Голоднової "Контроль як гарантія законності управління майном військових формувань України: адміністративно-правові засади", де авторка сформулювала поняття управління майном військових формувань України як комплекс цілеспрямованих адміністративно-правових та організаційних заходів державних органів, які в межах встановлених законодавством повноважень приймають рішення виконавчо-розпорядчого

характеру щодо об'єктів військового майна з метою виконання конституційних завдань щодо реалізації інтересів держави у сфері безпеки та оборони [12, с. 5].

Вважаємо, що необхідно дослідити суб'єкти, об'єкт і зміст адміністративних правовідносин у сфері управління військовим майном, що дозволить сформулювати власне визначення адміністративно-правових відносин щодо управління військовим майном. Насамперед зазначимо, що відмінною ознакою майнових відносин у ЗСУ є адміністрування поведінки учасників таких відносин та перевага організаційно-субординаційних повноважень у правовому регулюванні відносин з приводу військового майна.

Із приводу суб'єктів адміністративно-правових відносин щодо управління військовим майном зазначимо, що у статті 2 Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" органами, які здійснюють управління військовим майном, визначено Кабінет Міністрів України та Міністерство оборони України [13]. Разом з тим, слід зазначити, що адміністративне керівництво ЗСУ здійснює Міністерство оборони України, діяльність якого спрямована на всебічне забезпечення життєдіяльності ЗС України, їхнє функціонування та розвиток у межах виконання основних завдань державної політики у сфері оборони [14]. Генеральний штаб здійснює заходи щодо розвитку ЗСУ, їхнього технічного оснащення, підготовки та всебічного забезпечення, визначення основ їхнього застосування [15].

Пунктом 7 Постанови КМУ "Про затвердження Порядку логістичного забезпечення сил оборони під час виконання завдань з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності" від 27 грудня 2018 р. № 1208 визначено, що загальне управління системою логістичного забезпечення сил оборони під час їх застосування здійснюється Генеральним штабом Збройних Сил, який відповідно до наданих законодавством повноважень здійснює безпосереднє військово-керівництво силами оборони. Безпосереднє управління логістичним забезпеченням сил оборони під час їхнього застосування відповідно до наданих законодавством повноважень здійснюється відповідним органом військового управління ЗС, до повноважень якого належать питання організації логістичного забезпечення, командувачами відповідних угруповань сил оборони, а також керівниками відповідних центральних органів виконавчої влади, органів військового управління (органів управління), сили і засоби яких виконують специфічні завдання в інтересах створених угруповань сил оборони, але не ввійшли до їх складу [16].

Отже, формування системи логістичного забезпечення наразі триває за такими напрямками: формування нових органів управління логістичним забезпеченням; розширення можливостей сил і засобів логістичного забезпечення; підготовка фахівців у галузі військової логістики; автоматизація управління логістичним забезпеченням; створення нової нормативної бази з урахуванням та впровадженням стандартів НАТО. Також планується розгорнути окремі бригади логістики оперативних командувань, до складу яких увійдуть існуючі автомобільні батальйони, батальйони матеріального забезпечення та ремонтні частини оперативних командувань [17].

Доходимо висновку, що формування системи суб'єктів управління військовим майном триває, а тому говорити про вичерпний перелік таких суб'єктів неможливо. Така наша точка зору базується ще і на тому, що управлінські повноваження щодо військового майна також можна досліджувати у широкому і вузькому розумінні. А це, звичайно, дозволить включити до системи суб'єктів управління військовим майном, окрім Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України та Генерального

штабу ЗСУ, ще і Верховну Раду України, начальників та командирів відповідних військових формувань ЗСУ, а також окремих військовослужбовців та підприємства, установи й організації, які здійснюють господарську діяльність у ЗСУ та у сфері оборони в цілому.

Щодо другого елемента адміністративно-правових відносин з управління військовим майном, а саме об'єкта, то зазначимо, що в загальному вигляді об'єктом правовідносин є те, з приводу чого виникають та на що спрямовані правовідносини. З огляду на таке тлумачення загальним об'єктом адміністративно-правових відносин щодо військового майна буде військове майно (у значенні військового майна – це державне майно, закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями ЗСУ [13] та військове майно непорушних запасів – військово-майно, яке призначене для використання в особливий період і перебуває у мирний час на довгостроковому зберіганні у військових частинах [18]).

У випадку дослідження структурних елементів саме адміністративно-правових відносин щодо управління військовим майном об'єкт буде деталізованим – дії та поведінка уповноважених суб'єктів з приводу управління військовим майном. Так само буде визначатися об'єкт у адміністративно-правових відносинах з приводу обліку та списання військового майна у ЗСУ; інвентаризації військового майна в ЗСУ; з приводу відчуження військового майна у ЗСУ; з приводу утилізації військового майна у ЗСУ. У свою чергу, і такий структурний елемент адміністративно-правових відносин як зміст, необхідно розглядати з позиції аналізу повноважень (прав та обов'язків) відповідних суб'єктів у сфері управління військовим майном. В адміністративній літературі управлінські повноваження часто ототожнюються із владними повноваженнями, оскільки відносини влади-підпорядкування є визначальними для адміністративно-правових відносин. З цього приводу доречною є думка Ю. Кучинського, який вважає, що на рівні військової частини суб'єктами управлінських правовідносин щодо використання військового майна виступають командири, які делегують свої повноваження заступникам та керівникам служб [11, с. 79]. Т. Голоднова зазначає, що для ефективнішого використання наявного військового майна, воно обліковується у кількісних, якісних, обліково-номерних та вартісних показниках і враховується по відповідних службах – продовольчій, речовій, квартирно-експлуатаційній, паливно-мастильних матеріалів тощо [19].

Виходячи з вищевикладеного, зазначимо, що серед проблем, які виникають у сфері управління військовим майном слід виокремити питання "людського фактору". Кожну із згаданих служб очолює відповідний начальник і дійсно, дуже багато залежить саме від того, як він здійснює управління майном служби, за якою воно враховується (напр., кількість майна в тій чи іншій службі залежить від поданих вчасно та за необхідності повторно заявок). Часто виникають ситуації, коли різні начальники служб скаржаться на відсутність або недостатню кількість того чи іншого майна, у той час, коли у такій самій службі іншої військової частини, майна предостаточно. Тобто маємо два висновки з цієї ситуації: 1) неоднаковий розподіл майна органами управління вищого рівня; 2) недостатньо якісне виконання своїх обов'язків одними посадовими особами, та якісніше – іншими. Ми пропонуємо мінімізувати виникнення подібних ситуацій шляхом перегляду процесу відбору кандидатів на посади з підвищеним рівнем матеріальної відповідальності; розробки порадників та посібників для матеріально-відповідальних службовців, періодичної організації для них тренінгів з підвищення ефективності управління військовим майном, а кількісний, якісний та строковий контроль над таким майном перевести в автоматизовані системи управління.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що адміністративні правовідносини є обов'язковою складовою діяльності ЗСУ щодо управління військовим майном, у той час як інші можуть виникати, але не є обов'язковими (господарські, міжнародні тощо). Основними критеріями відмежування адміністративних від інших видів правовідносин, які виникають у сфері управління військовим майном, є їхніми особливості, які найбільшою мірою виявляються у специфіці структурних елементів: змісті та об'єкті, а в деяких випадках – суб'єктах.

Напрями подальших наукових пошуків будуть спрямовані на аналіз та класифікацію управлінських повноважень компетентних органів у системі Міністерства оборони України та ЗСУ щодо військового майна, зокрема, поділ таких повноважень за структурно-функціональним критерієм.

Список використаної літератури

1. Кучинський Ю. Д. Структура механізму адміністративно-правового регулювання режиму військового майна в Україні. *Право.ua*. № 1, 2017 С. 90–94.
2. Капінус О. Ю. Теоретико-правова характеристика правового режиму військового майна / О. Ю. Капінус // Галузь військового права у сучасних умовах державотворення: тези доп. учасників панел. диск. (Київ–Харків, 11 груд. 2020 р.). – С. 56–61. URL: https://library.pp-ss.pro/inex.php/ndippsn_20201211/article/view/kapinus (Дата звернення: 23.02.2021).
3. Кісель В. Й. Статус військових частин Збройних Сил України як суб'єктів цивільних правовідносин / В. Й. Кісель // Університетські наук. записки, 2005. – № 3(15). – С. 107–110.
4. Мельник О. Г. Правове регулювання управління військовим майном як складова частина адміністративно-правової охорони та захисту такого майна / О. Г. Мельник // Право і суспільство, 2018. – № 5. Ч. 2. С. 122–127.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / відп. ред. О.В. Петришин. – Київ : Загальна теорія права, 2017. – Т. 3. – 545 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консул, 2001. – 656 с.
7. Адміністративно-правові відносини. URL: http://sipl.com.ua/?page_id=1510 (Дата звернення: 23.02.2021).
8. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) / І. П. Голосніченко. Київ : МАУП, 1998. 52 с.
9. Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова, А. П. Кулін. – Київ : Центр учбової літ-ри, 2011. – 216 с.
10. Шевченко Е. О. Визначення поняття адміністративно-правових відносин з урахуванням пріоритетного значення та ролі в них суб'єкта адміністративного права (на прикладі адміністративного суду) / Е. О. Шевченко // Форум права, 2011. – № 1. – С. 1116–1122.
11. Кучинський Ю. Д. Адміністративні правовідносини в сфері використання військового майна: поняття, види, особливості / Ю. Д. Кучинський // Юрид. вісн., 2017. – № 2(43). – С. 77–81.
12. Голоднова Т. С. Контроль як гарантія законності управління майном військових формувань України: адміністративно-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07 / Т. С. Голоднова Ірпінь : Ун-т держ. фіскальної служби України, 2019. – 24 с.
13. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21 вер. 1999 р. № 1075-XIV. Дата оновлення: 12.06.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1075-14> (Дата звернення 20.02.2021).
14. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лист. 2014 р. № 671. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/671-2014> (Дата звернення 20.02.2021).
15. Про Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України: Указ Президента України : Положення від 30 січ. 2019 р. № 23/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/23/2019> (Дата звернення 20.02.2021).
16. Про затвердження Порядку логістичного забезпечення сил оборони під час виконання завдань з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності": Постанова КМУ від 27 грудня 2018 р. № 1208 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1208-2018> (Дата звернення 20.02.2021).
17. До кінця 2020 року сплановано створення Командування Сил логістики, як єдиної військово-організаційної структури відповідно до стандартів НАТО. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/03/26/do-kinczya-2020-roku-splanovano-stvorennya-komanduvannya-sil-logistiki-yak-edinoi-vijskovo-organizacijnoi-strukturi-vidpovidno-do-standartiv-nato/> (дата звернення: 23.02.2021).

2020-roku-splanovano-stvorennya-komanduvannya-sil-logistiki-yak-edinoi-vijskovo-organizacijnoi-strukturi-vidpovidno-do-standartiv-nato/ (дата звернення: 23.02.2021).

18. Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах : Постанова КМУ від 4 серпня 2000 р. №1225. Дата оновлення: 27.06.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000> (Дата звернення 20.02.2021).

19. Голоднова Т. С. Деякі питання правового регулювання управління майном у військових формуваннях в Україні / Голоднова Т. С. // Наше право, 2015. – № 5. – С. 47–53.

References

1. Kuchynskyi, Yu.D. (2017) The structure of the mechanism of administrative and legal regulation of the military property regime in Ukraine. *Pravo.ua*, № 1, 90-94 [in Ukrainian].
2. Kapinus, O.Iu. (2020) Theoretical and legal characteristics of the legal regime of military property. *Haluz viiskovoho prava u suchasnykh umovakh derzhavotvorennia: tezy dop. uchasykiv panel. dysk.* (pp. 56-61). Kyiv – Kharkiv, Retrieved from: https://library.pp-ss.pro/inex.php/ndippsn_20201211/article/view/kapinus [in Ukrainian].
3. Kysel, V. Y. (2005) Status of military units of the Armed Forces of Ukraine as subjects of civil legal relations. *Universytetski naukovy zapysky*. № 3(15), 107-110. [in Ukrainian].
4. Melnyk, O.H. (2018) Legal regulation of military property management as an integral part of administrative and legal protection and defense of such property. *Pravo i suspilstvo*. №5. Part 2.,122-127 [in Ukrainian].
5. Petryshyn, O.V. (Ed.), (2017) *Big Ukrainian legal encyclopedia* (Vol. 3). Kyiv: Zahalna teoriia prava [in Ukrainian].
6. Skakun, O.F. (2001) *Theory of state and law*. Kharkiv: Konsul [in Ukrainian].
7. Administrative and legal relations. Retrieved from: http://sipl.com.ua/?page_id=1510 [in Ukrainian].
8. Holosnichenko, I.P. (1998) *Administrative law of Ukraine (main categories and concepts)*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
9. Alforov, S.M., Vashchenko, S.V. & Kupin A.P. (2011) *Administrative law. The general part*. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury [in Ukrainian].
10. Shevchenko, E.O. (2011) Defining the concept of administrative-legal relations taking into account the priority and the role of the subject of administrative law (on the example of an administrative court). *Forum prava*. № 1.,1116-1122 [in Ukrainian].
11. Kuchynskyi, Yu.D. (2017) Administrative legal relations in the field of use of military property: concepts, types, features. *Yurydychnyi visnyk*. №2(43), 77-81 [in Ukrainian].
12. Holodnova, T.S. (2019) *Control as a guarantee of legality of property management of military formations of Ukraine: administrative and legal bases*. Extended abstract of candidate's thesis. Irpin. [in Ukrainian].
13. On the Legal Regime for Property in the Armed Forces of Ukraine. № 1075-XIV. (1999, September, 21) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1075-14> [in Ukrainian].
14. On approval of the Regulations on the Ministry of Defense of Ukraine. № 671 (2014, November, 26) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/671-2014> [in Ukrainian].
15. On Regulations on the General Staff of the Armed Forces of Ukraine. № 23/2019. (2019, January, 30) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/23/2019> [in Ukrainian].
16. On approval of the Procedure for logistical support of the defense forces during the performance of tasks related to the defense of the state, protection of its sovereignty, territorial integrity and inviolability. № 1208 (2018, December, 27) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1208-2018> [in Ukrainian].
17. By the end of 2020, it is planned to establish the Logistics Forces Command as a single military-organizational structure in accordance with NATO standards. Retrieved from: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/03/26/do-kinczya-2020-roku-splanovano-stvorennya-komanduvannya-sil-logistiki-yak-edinoi-vijskovo-organizacijnoi-strukturi-vidpovidno-do-standartiv-nato/> [in Ukrainian].
18. On approval of the Regulations on the procedure for registration, storage, write-off and use of military property in the Armed Forces. №1225. (2000, August, 4) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000> [in Ukrainian].
19. Holodnova, T.S. (2015) Some issues of legal regulation of property management in military formations in Ukraine. *Nashe pravo*. № 5., 47-53 [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 26.02.21

O. Kapinus, Adjunct of the Legal Support Department
Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ADMINISTRATIVE AND LEGAL RELATIONS OF MILITARY PROPERTY MANAGEMENT

The article deals with the study of relations concerning the military property management as a kind of administrative and legal relations. It is proved that in the Armed Forces of Ukraine property relations, as well as any other relations have an administrative and organizational component. It is determined that the distinguishing feature of property relations in the Armed Forces of Ukraine is the administration of the participants behavior in such relations and the predominance of organizational and subordinate powers in the legal regulation of military property relations. The main distinguishing criteria of administrative from other types of legal relations that arise in the field of military property management are their features, which are most evident in the specifics of structural elements: content and object, and in some cases – subjects. It is proved that administrative and

legal relations concerning military property can be classified based on the criteria of their relation to the administrative and legal regime of military property. According to this criterion, the following types are distinguished: administrative and legal relations concerning the registration and write-off of military property in the Armed Forces of Ukraine; administrative and legal relations concerning the military property inventory in the Armed Forces of Ukraine; administrative and legal relations regarding the alienation of military property in the Armed Forces of Ukraine; administrative and legal relations regarding the utilization of military property in the Armed Forces of Ukraine. The main difficulties that arise in the field of military property management, which are related to the "human factor" and in general lead to two scenarios: 1) unequal distribution of property by higher-level governing bodies; 2) insufficient quality of performance of their duties by some officials, and better – by others. It is proposed to resolve such difficulties by reviewing the process of selecting candidates for positions with a high level of liability; development of advisers and manuals for materially responsible officers, periodic organization of trainings for them to improve the efficiency of military property management, and transfer quantitative, qualitative and timely control over such property into automated management systems.

Keywords: administrative and legal relations, military property, subjects, objects, content.

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.59-62>

Р. Копач, офіцер юрид. служби,
Повітряне командування "Схід" ПС ЗС України, Дніпро, Україна
kopachroman@i.ua
ORCID ID 0000-0001-5892-6293,
І. Остапенко, канд. юрид. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
innessa_ostapenko@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1162-5754

ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ ВИПЛАТИ СЕРЕДЬНОГО РОЗМІРУ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ НА ПІДСТАВІ РІШЕННЯ СУДУ

Проаналізовано проблемні питання щодо виплати грошового забезпечення військовослужбовцям при порушенні строку обов'язкових соціальних виплат при звільненні. Визначено, що протягом 2018–2020 років спостерігається практика застосування норм трудового законодавства України щодо стягнення з військових частин ЗСУ середнього розміру грошового забезпечення за час затримки повного розрахунку військовослужбовця при звільненні з військової служби. Зауважено, що такий стан справ чинить надмірний фінансовий тиск на оборонний бюджет держави, а тому необхідно уточнити правомірності застосування норми трудового законодавства на військовослужбовців у частині виплати середнього розміру грошового забезпечення за час затримки розрахунку при звільненні з військової служби. Обґрунтовано, що норми спеціального законодавства мають виключну перевагу над нормами трудового законодавства у питаннях вирішення спорів щодо повного розрахунку військовослужбовців при звільненні з військової служби. Акцентовано увагу на тому, що практика Європейського суду з прав людини стосовно виплати середнього заробітку окремим громадянам України за час затримки розрахунку при звільненні неоднозначна. Виявлено, що на нормативно-правовому рівні відсутній порядок розрахунку середнього розміру грошового забезпечення. Зазначено, що застосування аналогії порядку обчислення середнього заробітку працівникам технічно неможлива з огляду на те, що структура грошового забезпечення військовослужбовців та його економічна сутність відмінна від структури і природи заробітної плати працівників. Запропоновано як напрям подальших наукових досліджень опрацювати компромісний механізм у системі спеціального законодавства щодо посилення відповідальності посадових осіб військових частин ЗСУ за несвоєчасний і неповний розрахунок військовослужбовців при звільненні з військової служби.

Ключові слова: середньомісячне грошове забезпечення, середній заробіток, розрахунок при звільненні, законність виплати, відшкодування за час затримки розрахунку при звільненні, норми трудового та спеціального законодавства.

Постановка проблеми. Судова практика 2018–2020 рр. стосовно порушення прав громадян України, пов'язаних з проходженням військової служби, зокрема, не виплата під час проходження військової служби індексації та грошової компенсації за невикористані дні щорічної додаткової відпустки учасникам бойових дій свідчить про системний характер цієї проблеми. Неврегульованість прогалин у чинному законодавстві у сфері соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей спричиняє велике навантаження на Державний бюджет України. Актуальність теми дослідження полягає в законодавчій неврегульованості механізму захисту військовослужбовцями своїх прав у зв'язку із несвоєчасним розрахунком при звільненні з військової служби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання захисту військовослужбовцями своїх прав у судовому порядку були в центрі уваги багатьох практиків та дослідників. Зокрема, Б. Шамрай [1] акцентує увагу на створенні військового суду як дієвого органу гарантування прав і свобод військовослужбовців. О. Скиба [2] висвітлив законодавчу неврегульованість механізму грошової компенсації за невикористані дні додаткової відпустки військовослужбовцями-учасниками бойових дій, що змушує останніх звертатися після звільнення з військової служби за реалізацією своїх прав до суду. Однак за-

лишається не дослідженим аспект правомірності застосування трудового законодавства щодо виплати середнього розміру грошового забезпечення за час затримки розрахунку при звільненні військовослужбовців ЗСУ та порядку реалізації цієї норми.

Метою статті є визначення правомірності застосування трудового законодавства щодо виплати середнього розміру грошового забезпечення за час затримки розрахунку при звільненні військовослужбовцям ЗСУ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно із частиною другою статті 19 Конституції України [3] органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відповідно до статті 1 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" від 20 грудня 1991 року №2011-XII (далі – Закон №2011-XII) [4], соціальний захист військовослужбовців – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі.

Згідно із частинами 2, 3 статті 9 Закону №2011-ХІІ до складу грошового забезпечення входять посадовий оклад, оклад за військовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення та індексація грошового забезпечення.

Указом Президента України від 10 грудня 2008 року №1153/2008 затверджено Положення про проходження громадянами України військової служби у ЗСУ [5], яким визначається порядок проходження громадянами України військової служби у ЗСУ та регулюються питання, пов'язані з проходженням такої служби під час виконання громадянами військового обов'язку в запасі. У силу приписів пункту 242 зазначеного Положення після надходження до військової частини письмового повідомлення про звільнення військовослужбовця з військової служби або після видання наказу командира (начальника) військової частини про звільнення військовослужбовця повинен здати в установлені строки посаду та підлягає розрахунку, виключенню зі списків особового складу військової частини і направленню на військовий облік до районного (міського) військового комісаріату за вибраним місцем проживання. Особи, звільнені з військової служби, зобов'язані у п'ятиденний строк прибути до районних (міських) військових комісаріатів для взяття на військовий облік. Особа, звільнена з військової служби, на день виключення зі списків особового складу військової частини має бути повністю забезпечена грошовим, продовольчим і речовим забезпеченням. Військовослужбовець до проведення з ним усіх необхідних розрахунків не виключається без його згоди зі списків особового складу військової частини.

Слід зазначити, що вказаним Положенням №1153/2008 не врегульовано порядок відшкодування за час затримки розрахунку при звільненні військовослужбовця. Відповідно до статті 116 Кодексу законів про працю України [6] при звільненні працівника виплата всіх сум, що належать йому від підприємства, установи, організації, провадиться в день звільнення. Якщо працівник в день звільнення не працював, то зазначені суми мають бути виплачені не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про розрахунок.

Про нараховані суми, належні працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган повинен письмово повідомити працівника перед виплатою зазначених сум. У разі спору про розмір сум, належних працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган в усякому випадку повинен у зазначений у цій статті строк виплатити не оспорювану ним суму.

Відповідно до статті 117 Кодексу законів про працю України в разі невиклати з вини власника або уповноваженого ним органу належних звільненому працівникові сум у строки, зазначені в статті 116 Кодексу законів про працю України, за відсутності спору про їхній розмір підприємство, установа, організація мають виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку. За наявності спору про розміри належних звільненому працівникові сум власник або уповноважений ним орган повинен сплатити зазначене в цій статті відшкодування в тому разі, коли спір вирішено на користь працівника. Якщо спір вирішено на користь працівника частково, то розмір відшкодування за час затримки визначає орган, який виносить рішення по суті спору.

Як вбачається з вищенаведених правових норм, необхідними складовими частинами настання відповідальності за затримку розрахунку при звільненні є наявність

належних звільненому працівникові сум при звільненні та вина роботодавця за невиклату (несвоєчасну виплату) працівникові цих сум. Тобто для застосування до роботодавця відповідальності, передбаченої статтями 116-117 Кодексу законів про працю України, необхідним є встановлення обставин невиклати працівникові на час звільнення всіх належних сум.

Верховний Суд України в постанові від 15 вересня 2015 року по справі № 21-1765а15 [7] вказав на те, що обов'язок роботодавця щодо виплати середнього заробітку на час затримки розрахунку при звільненні настає за умови невиклати з його вини належних звільненому працівникові сум у строки, зазначені у статті 116 Кодексу законів про працю України. Тобто підставою відповідальності власника або уповноваженого ним органу є склад правопорушення, який включає два юридичні факти – порушення строків розрахунку при звільненні та вина власника чи уповноваженого ним органу.

Проте обов'язково слід звертати увагу, що у випадку, коли звільнення з військової служби відбулося без будь-яких зауважень з боку військовослужбовця, то і спорів щодо сум та вимога військовослужбовця про виплату середнього заробітку є необґрунтованою, адже загальним правилом пріоритетними є норми спеціального законодавства, а трудове законодавство підлягає застосуванню у випадках, якщо нормами спеціального законодавства не врегульовано спірні правовідносини, або, коли про це йдеться у спеціальному законі. Окрім того, вказані висновки узгоджуються з позицією Верховного Суду у постанові від 27.12.2019 у справі №524/5365/16-а [8].

Також відповідно до практики Європейського суду з прав людини у справі "Меньшакова проти України" (заява № 377/02) [9] Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 08 квітня 2010 року зазначив, що, незважаючи на відмінності в результатах проваджень проти СМЗ та СМСК, виявляється, що доводи заявниці не було прийнято судами. Зокрема, рішення суду від 15 червня 1999 року та 26 листопада 2003 року щодо відмови в задоволенні позовних вимог заявниці ґрунтувалися на тому, що компенсація за затримку виплати заробітної плати відповідно до статті 117 Кодексу законів про працю могла вимагатись заявницею лише за період до присудження заборгованості із заробітної плати рішенням від 8 липня 1997 року та 25 травня 1998 року, та тримісячний строк для вчинення процесуальних дій розпочався з цих дат. Із прийняттям цих рішень статті 116 та 117 Кодексу законів про працю України більше не застосовуються у справі заявниці, а зобов'язання колишніх роботодавців виплатити заборгованість із заробітної плати та компенсацію було замінено на зобов'язання виконати судові рішення на користь заявниці, що не регулюється матеріальними нормами трудового права.

У зв'язку з вищенаведеним застосування процесуальних обмежень у справі заявниці значною мірою залежало від тлумачень матеріальних норм Кодексу законів про працю України. У зв'язку з цим відповідно до статті 117 Кодексу законів про працю України, за відсутності спору щодо суми заборгованості із заробітної плати, звільнені працівники мають право на компенсацію за несвоєчасну виплату такої заборгованості за період фактичного розрахунку (Ч. I; Ст. 117), а за наявності спору про розміри сум заборгованості із заробітної плати компенсація мала б бути виплачена, якщо спір вирішено на користь працівника (Ч. II; Ст. 117).

Особливу увагу слід звернути на те, що частина друга статті 117 Кодексу законів про працю України, яка встановлює право на отримання компенсації у випадку постановлення судом рішення щодо суми такої заборгованості та застосовна у справі заявниці, не передбачає

виплати компенсації за період до фактичного розрахунку по заборгованості, на відміну від частини першої статті 117 Кодексу законів про працю України. Таким чином, немає обґрунтованих підстав стверджувати, що ці положення передбачають право на отримання компенсації за затримку виплати заробітної плати, що спостерігається після того, як її сума була встановлена судом. З огляду на тлумачення судами відповідного національного законодавства у справі заявниці, Суд вважає, що вимоги заявниці щодо компенсації за період з 8 липня 1997 по 18 березня 1999 року не мають жодного правового підґрунтя. Зокрема, стаття 117 Кодексу законів про працю України не могла бути розтлумачена як така, що встановлює право на отримання компенсації за затримку виплати заробітної плати, що відбулося після того, як вона була присуджена заявниці за рішенням суду. Таким чином, і Європейський суд з прав людини підтвердив аналогічну позицію.

У свою чергу, технічно не врегульовано порядок реалізації виплати середнього розміру грошового забезпечення за час затримки розрахунку при звільненні військовослужбовцям Збройних Сил України. Зокрема, у діючій постанові Кабінету Міністрів України №100 [10] міститься структура заробітку працівника для обчислення середнього розміру, яка не відповідає структурі грошового забезпечення, визначеної законодавством.

Висновки. Виходячи із вищевикладеного, слід зробити висновок, що за умови відсутності спору військовослужбовця з військовою частиною на момент звільнення у несвоєчасному розрахунку, у подальшому позовні вимоги будуть вважатись безпідставними та необґрунтованими, адже норми спеціального законодавства мають виключну перевагу над нормами трудового законодавства у питаннях вирішення спорів щодо повного розрахунку військовослужбовців при звільненні з військової служби. У свою чергу, на нормативно-правовому рівні відсутній порядок розрахунку середнього розміру грошового забезпечення, а тому застосування аналогії порядку обчислення середнього заробітку працівникам технічно неможлива з огляду на те, що структура грошового забезпечення військовослужбовців та його економічна сутність відмінна від структури і природи заробітної плати працівників. На нашу думку, застосування трудового законодавства щодо виплати середнього розміру грошового забезпечення за час затримки розрахунку при звільненні військовослужбовцям Збройних Сил України є неправомірним з огляду на відсутність дієвого інструментарію щодо гарантування своєчасності і повноти розрахунку військовослужбовців при звільненні з військової служби у нормах профільного Закону №2011-XII і нормативно-правової регламентації механізму обчислення середнього розміру грошового забезпечення.

Перспективи подальших наукових досліджень. У подальшому слід опрацювати компромісний механізм у системі спеціального законодавства щодо посилення відповідальності посадових осіб військових частин Збройних Сил України за несвоєчасний і неповний розрахунок військовослужбовців при звільненні з військової служби. Питання щодо виплати середнього розміру грошового забезпечення військовослужбовцям за порушення їхніх прав при звільненні слід унормувати в законодавстві про соціальний і правовий захист військовослужбовців та розробити детальний механізм його розрахунку.

Список використаної літератури

1. Шамрай Б. М. Роль судових органів у гарантуванні прав і свобод військовослужбовців та підтриманні правопорядку в Збройних силах та інших військових формуваннях України : тези доп. / Б. М. Шамрай // XV Міжнар. наук.-практ. конф. "Військова освіта і наука: сьогоднішня та майбутня". – Київ : ВІКНУ, 2019. – С. 87–91.
2. Скиба О. С. Проблема правового регулювання надання додаткової відпустки із збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів учасникам бойових дій : тези доп. / О. С. Скиба // XIV Міжнар. наук.-практ. конф. "Військова освіта і наука: сьогоднішня та майбутня". – Київ : ВІКНУ, 2018. – С. 353-354.
3. Конституція України : Закон України від 28 чер. 1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 05.02.2021).
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII. Дата оновлення 17.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2011-12> (дата звернення 05.02.2021).
5. Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10 груд. 2008 р. № 1153/2008. Дата оновлення 03.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text> (дата звернення 05.02.2021).
6. Кодекс законів про працю України : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. Дата оновлення 03.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 05.02.2021).
7. Постанова Верховного Суду України від 15 вер. 2015 р. у справі № 21-1765а15. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS150926.html (дата звернення 05.02.2021).
8. Практика Європейського суду з прав людини у справі "Меньшкова проти України" (заява № 377/02) : Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 08 квіт. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text (дата звернення 05.02.2021).
9. Постанова Верховного Суду України від 27 груд. 2019 р. у справі № 524/5365/16-а. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=10000328541e7ae79286c3b2f4d2e3ec758976&d=5> (дата звернення 05.02.2021).
10. Порядок обчислення середньої заробітної плати : постанова Кабінету Міністрів України від 8 лют. 1995 р. № 100. Дата оновлення 09.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text> (дата звернення 05.02.2021).

References

1. Shamrai B. (2019). The role of judicial bodies in guaranteeing the rights and freedoms of servicemen and maintaining law and order in the Armed Forces and other military formations of Ukraine. Abstracts of the XV International Scientific and Practical Conference "Military Education and Science: Present and Future". pp. 87-91.
2. Skiba O. (2018). The problem of legal regulation of granting additional leave with the preservation of wages for 14 calendar days to combatants. Abstracts of the XIV International Scientific and Practical Conference "Military Education and Science: Present and Future". pp. 353-354.
3. Constitution of Ukraine. Law of Ukraine № 254k/96-BP (1996, June 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. On social and legal protection of servicemen and members of their families. Law of Ukraine № 2011-XII (1991, December 20). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2011-12>.
5. Regulations on citizens of Ukraine serving in the Armed Forces of Ukraine. Decree of the President of Ukraine № 1153/2008 (2008, December 10). Retrieved <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>.
6. Labor Code of Ukraine. Law of Ukraine № 322-VIII (1971, December 10). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
7. The Decree of the Supreme Court in the case № 21-1765a15 (2015, September 15). Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS150926.html.
8. The case law of the European Court of Human Rights in Menshikova v. Ukraine (application no. 377/02). The European Court of Human Rights in its judgment (2010). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text.
9. The Decree of the Supreme Court in the case № 524/5365/16-a (2019, December 27). Retrieved from <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=10000328541e7ae79286c3b2f4d2e3ec758976&d=5>.
10. Procedure for calculating the average salary. The Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 100 (1995, February 8). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text>.

Надійшла до редколегії 08.02.21

R. Kopach, Legal Service Officer
Air command "East", Air Force, Armed Forces of Ukraine, Dnipro, Ukraine
kopachroman@i.ua
ORCID ID 0000-0001-5892-6293,
I. Ostapenko, PhD of Judicial Sci.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
innessa_ostapenko@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-1162-5754

LEGAL ASPECT OF PAYMENT OF THE AVERAGE AMOUNT OF CASH SUPPLY TO MILITARY SERVANTS ON THE BASIS OF A COURT DECISION

The article analyzes the problematic issues regarding the payment of cash benefits to servicemen in case of violation of the term of obligatory social benefits upon dismissal. It is determined that during 2018–2020 there is a practice of applying the norms of labor legislation of Ukraine to recover from the military units of the Armed Forces of Ukraine the average amount of cash during the delay of full payment of a serviceman upon discharge from military service. It is noted that this state of affairs puts excessive financial pressure on the state defense budget, and therefore it is necessary to clarify the legitimacy of the application of labor legislation to servicemen in terms of payment of the average amount of cash for the delay in discharge from military service. It is substantiated that the norms of special legislation have an exclusive advantage over the norms of labor legislation in resolving disputes concerning the full calculation of servicemen upon discharge from military service. Emphasis is placed on the fact that the practice of the European Court of Human Rights regarding the payment of average earnings to individual citizens of Ukraine during the delay in payment upon dismissal is ambiguous. It was found that at the regulatory level there is no procedure for calculating the average amount of cash collateral. It is noted that the application of the analogy of the procedure for calculating the average salary of employees is technically impossible given that the structure of monetary support of servicemen and its economic essence is different from the structure and nature of wages. It is proposed as a direction of further research to develop a compromise mechanism in the system of special legislation to strengthen the responsibility of officials of military units of the Armed Forces of Ukraine for late and incomplete payment of servicemen upon discharge from military service.

Keywords: average monthly cash security, average earnings, settlement upon dismissal, legality of payment, compensation for delay in settlement upon dismissal, norms of labor and special legislation.

УДК 342.951: 343.2/.7

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.62-66>

Д. Севост'яненко, ад'юнкту наук.-організац. від-ня Військового інституту
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
sevostianenko@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-5443-4179

АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЧОРНОГО ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ ВІЙСЬКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПОДВІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Здійснено науково-правове дослідження деяких аспектів правового регулювання чорного експорту товарів військового призначення та подвійного використання, а також чинного законодавства у відповідній сфері, на підставі аналізу сучасних поглядів вчених щодо визначення понять: "тіньовий ринок товарів військового призначення та подвійного використання", "чорний експорт товарів військового призначення та подвійного використання", "сірий експорт товарів військового призначення та подвійного використання". Встановлено, що процес контрабанди не є тотальним процесом чорного експорту товарів військового призначення та подвійного використання, оскільки перелік її предметів, що визначений диспозицією статті 201 Кримінального кодексу України, значно менший від досліджуваного переліку об'єктів та переліку, передбаченого Порядком здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення, затвердженом Постановою Кабінету міністрів України від 20 листопада 2003 р. № 1807, а також Порядком здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, затвердженом Постановою Кабінету міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86. Наведено статті Кримінального кодексу України, за якими можуть бути кваліфіковані діянні під час здійснення досліджуваного процесу, а також запропоновано шляхи вдосконалення існуючого законодавства через внесення змін до статті 333 Кримінального кодексу України, що дозволить посилити покарання за вчинені діянні досліджуваного процесу в умовах особливого періоду та воєнного стану. Обґрунтовано необхідність подальших наукових розвідок у сфері правового регулювання тіньових ринків товарів військового призначення та подвійного використання. Варто зосередити увагу на питаннях сірого експорту, що дозволить сформувати цілісну картину щодо тіньових ринків товарів військового призначення та подвійного використання і сформувати єдину концепцію їхнього викоринення.

Ключові слова: військово-технічне співробітництво, товари військового призначення та подвійного використання, чорний експорт, контрабанда, експортний контроль.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших факторів міжнародного миру та безпеки є унормування та обмеження імпорту та експорту товарів військового призначення та подвійного використання заради недопущення отримання зазначеної продукції міжнародними терористичними та злочинними організаціями, квазідержавними утвореннями, а також державами, що є об'єктами певних міжнародних санкцій. Проте, незважаючи на існуючі обмеження, зазначені кінцеві споживачі такої продукції знаходять шляхи її отримання завдяки існуванню так званого чорного експорту. Зважаючи на це, а також на необхідність покращення іміджу України у світі, варто дослідити аспекти вітчизняного правового регулювання такої діяльності, а також запропонувати шляхи його вдосконалення.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження ґрунтувалось на праці авторів І. Чепкова, В. Зубарева,

В. Смірнова, А. Гупало, В. Бегми, О. Свергунова та О. Зубарева "Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення воєнної безпеки держави", які звернули увагу на існуючу проблему чорного експорту. Під час опрацювання статті було досліджено діюче законодавство, а також повідомлення засобів масової інформації, що дозволило сформувати уявлення про існуючу проблематику.

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні вітчизняного правового регулювання чорного експорту товарів військового призначення та подвійного використання і формуванні пропозицій вдосконалення такого регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геополітична структура світу першої чверті XXI ст. характеризується помірною усталеністю відносин між держа-

вами, відносною збалансованістю сил, а також тенденцією до поглиблення взаємовигідних комунікацій між суб'єктами міжнародного права, що інтенсифікується об'єктивним процесом глобалізації. Така сучасна модель світоустрою стала можливою внаслідок визначальних подій ХХ ст., а саме, створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), розпаду СРСР, Югославії та Чехословаччини, утворення Держави Ізраїль, деколонізації країн Африки та Азії, а також інших глобальних політичних процесів у багатьох регіонах Землі.

Проте, незважаючи на суб'єктивне сприйняття людиною геополітичної дійсності як загалом узвичаєної системи сьогодення, варто зауважити, що події сучасності формують постійно зростаючу тенденцію до загострення відносин між суб'єктами міжнародного права, що може призвести до деяких змін у політичному світоустрої. Наприклад, зухвала анексія Кримського півострова Російською Федерацією у 2014 р. свідчить про те, що досягнення зовнішньополітичних цілей шляхом збройного експансіонізму не сприймається сучасним вищим військово-політичним керівництвом цієї держави як аномальна поведінка суб'єкта міжнародного права, що беззаперечно призводить до зростаючої напруги у світі та підриває авторитет ООН, яка є гарантом міжнародного миру та безпеки. Особливу небезпеку створює той факт, що зазначена держава входить до так званого "Ядерного клубу", а також є постійним членом Ради Безпеки ООН, що дає їй змогу впливати на певні міжнародно-правові процеси сучасності.

Загалом зазначена подія, а також збройний конфлікт на сході України, свідчить про панування у свідомості вищого військово-політичного керівництва Російської Федерації правового нігілізму, оскільки такими міжнародно-правовими актами, як Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [1] та Статут ООН [2] на цю державу покладені обов'язки щодо забезпечення територіальної цілісності та політичної незалежності України, а також відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Водночас заяви новообраного президента Сполучених Штатів Америки Джо Байдена щодо готовності стримувати прояви зовнішньої агресії Російської Федерації (кібератаки, втручання у внутрішньополітичні процеси інших країн, отруєння громадян тощо) є логічним політичним контрзаходом на її міжнародний тиск [3].

До речі, свідченням готовності до здійснення рішучих зовнішньополітичних заходів є той факт, що відповідно до заяви Джо Байдена, Сполучені Штати Америки припинять підтримку офіційного Ер-Ріяду та його союзників у здійсненні ними інтервенції у Ємен, а також призупинять продаж озброєння за укладеними зовнішньоекономічними контрактами з Саудівською Аравією [4], яка, між іншим, займає перше місце серед інших держав за обсягами імпортованого американського озброєння [5], що фактично вказує на готовність США зазнавати певних економічних збитків заради досягнення своїх цілей.

Отже, зростаюча напруга у відносинах між такими державами, як Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка та Російська Федерація, а також існування великої кількості локальних конфліктів та невирішених територіальних спорів у багатьох регіонах Землі, зобов'язує ці та інші держави підтримувати озброєння та військову техніку власних збройних сил, правоохоронних органів, а також інших військових формувань відповідно до технологічних вимог сучасності, що беззаперечно збільшить оборонний потенціал держави як організаційно-політичного формування, що несе відповідальність за

безпечне існування власного населення, недоторканність кордонів та забезпечення власного суверенітету. Досягнення цієї мети для будь-якої держави уможливується забезпеченням зазначених потреб силами власного оборонно-промислового комплексу, а також процесами військово-технічного співробітництва.

Варто звернути увагу, що військово-технічне співробітництво, як і багато інших притаманних людству економіко-політичних процесів, унормоване міжнародно-договірними актами та внутрішньодержавним законодавством багатьох країн, що й дозволяє імпортерам та експортерам товарів військового призначення та подвійного використання (фактично – учасникам міжнародного військово-технічного ринку) здійснювати власну зовнішньоекономічну діяльність у зазначеній сфері. Водночас законодавче регулювання означеного процесу здійснюється з метою встановлення деяких обмежень щодо розповсюдження певних товарів військового призначення та подвійного використання серед певних учасників ринку з таких причин:

- недопущення отримання означених товарів терористичними організаціями, міжнародними злочинними організаціями та державами, що є об'єктами певних міжнародних санкцій та як наслідок підтримання безпеки у певних регіонах та світі;
- регулювання розповсюдженням товарів, що можуть бути використані для виготовлення зброї масового ураження;
- збереження в таємниці деяких відомостей про досягнення за результатами науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт, що можуть бути використані для виготовлення або вдосконалення озброєння та військової техніки;
- дотримання заходів щодо захисту інтелектуальної власності у військово-технічній сфері;
- дотримання учасниками міжнародного військово-технічного ринку правил торгівлі тощо.

Звичайно, існуючі обмеження, а також бажання деяких держав їх обійти, призвели до появи тіньових ринків товарів військового призначення та подвійного використання. У колективній праці "Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення воєнної безпеки держави" за авторством І. Чепкова, В. Зубарева, В. Смірнова, А. Гупало, В. Бегми, О. Свергунова та О. Зубарева зазначено, що під тіньовим продажем можна розуміти сукупність чорних і сірих поставок озброєнь. Чорний експорт здійснюється переважно фізичними особами або групою осіб, які іноді створюють з цією метою спеціальну фірму. Організаторами чорного експорту можуть бути також суб'єкти господарювання і військові частини. Суттєвою відмінністю чорних поставок є їхня мотивація. Вони реалізуються винятково для збагачення приватних осіб. Усіляка суспільна мотивація при цьому відсутня. Фактично поняття чорного експорту і контрабанди тотожні. При виконанні чорних поставок порушується насамперед національне законодавство країни-експортера. Її міжнародні зобов'язання можуть при цьому порушуватися або ні. [6, с. 30-31]. Зважаючи на обґрунтованість такого положення варто погодитися з думкою зазначених авторів та взяти її за основу для подальшого дослідження, проте з певними застереженнями. Зокрема, автори зазначають, що об'єктом тіньового (відповідно і чорного) експорту є саме озброєння, а також вказують на те, що чорний експорт і контрабанда є ідентичними процесами, хоча, на нашу думку, ототожнювати їх не варто,

оскільки частиною першою статті 201 Кримінального кодексу України встановлюється, що контрабандою є переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнотоксичних, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї або боеприпасів (окрім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частин вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації [7]. Фактично зазначена норма встановлює дефініцію поняття "контрабанда", а також встановлює вичерпний перелік її предметів. Водночас Законом України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання" встановлено, що міжнародними передачами товарів є, у тому числі, імпорт та експорт товарів військового призначення та подвійного використання [8], які фактично є одними з об'єктів військово-технічного співробітництва та відповідно об'єктами притаманних йому деструктивних процесів (чорний і сірий експорт).

Відповідно до норм зазначеного вище Закону України передбачено, що товарами військового призначення в сукупності чи окремо є вироби військового призначення (озброєння, боеприпаси, військова та спеціальна техніка, спеціальні комплектуючі вироби для їхнього виробництва, вибухові речовини, а також матеріали та обладнання, спеціально призначені для розроблення, виробництва або використання зазначених виробів), а також технології військового призначення. А товарами подвійного використання є окремі види виробів, обладнання, матеріалів, програмного забезпечення і технологій, спеціально не призначені для військового використання, а також послуги (технічна допомога), пов'язані з ними, які, окрім цивільного призначення, можуть бути використані у військових або терористичних цілях чи для розроблення, виробництва, використання товарів військового призначення, зброї масового знищення, засобів доставки зазначеної зброї чи ядерних вибухових пристроїв, у тому числі, окремі види ядерних матеріалів, хімічних речовин, бактеріологічних, біологічних та токсичних препаратів.

Зважаючи на вищевикладене, доходимо висновку, що об'єктом чорного експорту може бути не тільки озброєння, яке належить до товарів військового призначення, а й інші такі товари та товари подвійного використання, перелік яких значно більший, аніж перелік предметів контрабанди, передбачений Кримінальним кодексом України. Тим паче, що такі злочини доволі поширені в Україні [9, 10], а їхня диспозиція, у разі, якщо об'єктом чорного експорту не є предмети контрабанди, передбачена статтею 333 Кримінального кодексу України, санкція якої передбачає відповідальність за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають експортному контролю.

Окрім вищевказаного, варто зауважити, що, як вже було зазначено, серед товарів військового призначення та подвійного використання окремою категорією виділені технології, які також можуть бути об'єктом чорного експорту. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений Наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 року № 383, передбачає перелік відомостей про технології військового призначення та подвійного використання, які становлять державну таємницю, а саме:

- відомості про нові технології створення (модернізації) зразків озброєння (військової техніки) для пот-

реб оборони, що спрямовані на поліпшення їхніх бойових можливостей або конструктивних (експлуатаційних) характеристик;

- відомості про рецептуру або технологію виробництва матеріалів військового призначення;

- відомості за окремими показниками про повний рецептурний склад, особливості технології виготовлення піроксилінових (балістичних, сферичних чи інших) порохів (боеприпасів), що виготовляються для військового озброєння;

- відомості про технології подвійного призначення, що мають перевагу порівняно з кращими зарубіжними аналогами, якщо вони дають змогу відтворення цих технологій або розкривають їхні характеристики за призначенням;

- відомості за сукупністю всіх показників про виробничі потужності, обсяги, технологію виробництва матеріалів, які передбачено використовувати для виготовлення озброєння (боеприпасів, військової техніки, спеціальних комплектувальних виробів до них);

- відомості за окремими показниками про результати наукових, науково-дослідних (дослідно-конструкторських) та проектних робіт у галузі дослідження (використання) космічного простору, на базі яких можуть бути створені прогресивні технології, нові види виробництва, продукції та технологічних процесів, що мають важливе оборонне чи економічне значення або суттєво впливають на зовнішньоекономічну діяльність та національну безпеку України;

- відомості за окремими показниками про результати наукових, науково-дослідних, дослідно-конструкторських, проектних робіт зі створення високоенергетичних матеріалів, зарядів, боеприпасів, ракетних двигунів на основі твердого ракетного палива, створення технологій та потужностей у галузі виробництва та утилізації ракетної техніки, її складових частин, високоенергетичних матеріалів та виробів, боеприпасів, витік яких створює загрозу національним інтересам і безпеці;

- відомості за окремими показниками про результати наукових, науково-дослідних (дослідно-конструкторських) або проектних робіт у галузі створення чи забезпечення функціонування в умовах завад апаратури користувачів супутникових систем координатно-часового та навігаційного забезпечення, на базі яких можуть бути створені нові види продукції чи прогресивні технології, що мають важливе оборонне чи економічне значення або суттєво впливають на зовнішньоекономічну діяльність та національну безпеку України;

- відомості за окремими показниками про наукові відкриття, зовнішній вигляд, винаходи, зміст, результати науково-дослідних (дослідно-конструкторських) робіт, тактико-технічні характеристики, організацію, технологію розробки (виробництва), модернізацію спеціальних технічних засобів (зброї), що розкривають організацію, методіку, тактику їх негласного застосування під час вирішення завдань оперативно-розшукової, контррозвідувальної чи розвідувальної діяльності, володіння якими дає змогу зацікавленій стороні впливати на їхні результати, що створює загрозу національним інтересам і безпеці [11].

Отже, дії осіб, які здійснили несанкціоновану транскордонну передачу вищевказаних технологій, що передбачені Списком товарів військового-призначення, міжнародні передачі яких підлягають державному контролю, що встановлений Порядком здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового

призначення, затвердженим Постановою Кабінету міністрів України від 20 листопада 2003 р. № 1807 [12], а також технологій, які передбачені Єдиними списком товарів подвійного використання, що встановлений Порядком здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, затвердженим Постановою Кабінету міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86 [13], мають бути кваліфіковані відповідно до статті 33 Кримінального кодексу України. Тобто, окрім статті 333 Кримінального кодексу України, суб'єкту злочину необхідно інкримінувати кримінальне правопорушення, передбачене статтею 328 Кримінального кодексу України, санкція якої передбачає відповідальність за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Також залежно від статусу суб'єкта кримінального правопорушення, його дії можуть бути кваліфіковані за статтею 422 Кримінального кодексу України (у разі, якщо суб'єкт є військовослужбовцем або військовозобов'язаним під час проходження зборів); статтею 111 Кримінального кодексу України (у разі, якщо суб'єкт є громадянином України, що досяг 16 років і якому відомості, що становлять державну таємницю стали відомі не у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків), а також статтею 114 Кримінального кодексу України (у разі, якщо суб'єкт є іноземцем або особою без громадянства).

Підсумовуючи, зауважимо, що за інформацією засобів масової інформації [14] у 2018 р. співробітники Служби безпеки України викрили зловмисників, які здійснювали експорт окремих товарів військового призначення та подвійного використання до Російської Федерації, які використовувалися для виготовлення озброєння та військової техніки, що в подальшому передавалися незаконним збройним формуванням, які діють на території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Фактично такі дії чорних експортерів завдають шкоди державній безпеці України, проте вони не можуть бути кваліфіковані за статтею 111 Кримінального кодексу України, адже диспозиція цієї статті передбачає саме умисне діяння, вчинене громадянином України, проте факт виготовлення озброєння та військової техніки з експортованих товарів на території Російської Федерації, а також факт подальшої їхньої передачі незаконним збройним формуванням, суб'єктам злочину міг бути невідомий, що виключає кваліфікацію їхніх дій як надання іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам допомоги в проведенні підприїмної діяльності проти України.

Зважаючи на цей випадок, а також припускаючи, що він непоодинокий, вважаємо необхідним доповнити статтю 333 Кримінального кодексу України частиною третьою, санкція якої буде передбачати кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю в умовах особливого періоду, окрім воєнного стану, а також частиною четвертою, санкція якої буде передбачати кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю в умовах воєнного стану.

Висновки. У результаті вивчення наукових праць з метою формування уявлення про тіньовий ринок товарів військового призначення та подвійного використання, та керуючись особливими принципами його диференціації

на чорний і сірий експорт, проведено теоретичне дослідження аспектів правового регулювання чорного експорту товарів військового призначення та подвійного використання в Україні. У результаті аналізу статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які кваліфікують діяння, що мають ознаки чорного експорту, запропоновано внести зміни до чинного законодавства з метою посилення покарання за вчинених вказаних кримінальних правопорушень.

Список використаної літератури

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : Міжнар. док. від 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 17.02.2021).
2. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : Міжнар. док. від 26.06.1945. Дата оновлення: 16.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 17.02.2021).
3. Байден: Дні, коли США відступали перед агресією Росії, минули. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-55946359> (дата звернення: 18.02.2021).
4. Байден: "Ету войну нужно остановить!". URL: <https://www.golosameriki.com/a/world-us-yemen/5767029.html> (дата звернення: 18.02.2021).
5. Saudi Arabia buys the most weapons from the US government. See what other countries top list. URL: <https://www.usatoday.com/story/money/2019/03/26/us-arms-sales-these-countries-buy-most-weapons-government/39208809/> (дата звернення: 18.02.2021).
6. Теорія озброєння. Науково-технічні проблеми та завдання : монографія. Т. 2. Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення воєнної безпеки держави / І. Б. Чепков, В. В. Зубарев, В. О. Смирнов та ін. – Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2015. – 404 с.
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. // Відомості Верховної Ради України, 2001. – № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата 23.02.2021).
8. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання : Закон України від 20.02.2003. № 549-IV. Дата оновлення: 24.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text> (дата звернення: 23.02.2021).
9. СБУ припинила вивіз товарів військового призначення з України. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4115821-sbu-pryynnyla-vyviz-tovariv-viiskovoho-pryznachennia-z-ukrainy> (дата звернення: 23.02.2021).
10. У киянина вилучили деталі для систем ППО. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4204931-u-kyianyina-vyluchyly-detali-dlia-system-ppo> (дата звернення 24.02.2021).
11. Звід відомостей, що становлять державну таємницю : затв. наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23.12.2020. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#n7> (дата звернення: 25.02.2021).
12. Порядок здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.11.2003. № 1807. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.02.2021).
13. Порядок здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2004. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.02.2021).
14. СБУ перекрыла канал постачання комплектувальних військової техніки. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4013955-sbu-perekryla-kanal-postachannia-komplektuvalnykh-viiskovoi-tekhniky> (дата звернення: 25.02.2021).

References

1. Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994, December 05) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text [in Ukrainian].
2. The Charter of the United Nations (1945, June 26) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 [in Ukrainian].
3. Biden: Gone are the days when the United States retreated before Russia's aggression. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-55946359> [in Ukrainian].
4. Biden: "This war must be stopped!". URL: <https://www.golosameriki.com/a/world-us-yemen/5767029.html> [in Ukrainian].
5. Saudi Arabia buys the most weapons from the US government. See what other countries top list. URL: <https://www.usatoday.com/story/money/2019/03/26/us-arms-sales-these-countries-buy-most-weapons-government/39208809/>
6. Chepkov, I. B., Zubarev, V. V., & Smirnov, V. O. et al. (2015). *Weapon theory. Scientific and technical problems and tasks: monograph: V. 2. Military-technical cooperation in the system of ensuring the military security of the state*. KYIV: Dmytro Burago publishing house [in Ukrainian].

7. Criminal Code of Ukraine (2001, April 05) Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].

8. Law of Ukraine about state control over international transfers of military and dual-use goods № 549-IV (2003, February 20). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text> [in Ukrainian].

9. SSU stopped the export of military goods from Ukraine. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4115821-sbu-prypnyla-vyviz-tovariv-viiskovoho-pryznachennia-z-ukrainy> [in Ukrainian].

10. Details for the air defense system were confiscated from a Kyivan. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4204931-u-kyianyyna-vyluchyly-detali-dlia-system-ppo> [in Ukrainian].

11. Code of information constituting a state secret: Decree of the SSU № 383 (2020, December 23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#n7> [in Ukrainian].

12. Procedure for state control over international transfers of military goods: Decree of the Cabinet of Ministers № 1807 (2003, November 20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-2003-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

13. The procedure for state control over international transfers of dual-use goods: Decree of the Cabinet of Ministers № 86 (2004, January 28). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

14. SSU blocked the supply channel for military equipment. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4013955-sbu-perekryla-kanal-postachannia-komplektuvalnykh-viiskovoi-tehniky> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 26.02.21

D. Sevostianenko, Postgraduate Stud.
Scientific and Organizational Department of the Military Institute
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
sevastianenko@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-5443-4179

ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF MILITARY AND DUAL-USE GOODS BLACK EXPORT

The research on some aspects of legal regulation of military and dual-use goods black exports is carried out in the article. It is based on the analysis of modern views of scientists on the definition of "shadow market of military and dual-use goods", "black export of military and dual-use goods", "gray export of military and dual-use goods", as well as current legislation in relevant field. It is established that the smuggling process is not identical to the process of black export of military and dual-use goods, as the list of its items, as defined by Article 201 of the Criminal Code of Ukraine, is much smaller than the list of objects within the process investigated in the article and the inventory of which is stipulated by the state control over international transfers of military goods, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 20, 2003 № 1807, as well as the Procedure for state control over international transfers of dual-use goods approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 28, 2004 № 86. The articles of the Criminal Code of Ukraine according to which actions within the process under consideration can be qualified are given, as well as the ways of improvement of the existing legislation, through modification of article 333 of the Criminal code of Ukraine that will allow to strengthen punishments for the made actions of the investigated process in the conditions of the special period state. The need for further research in the field of legal regulation of shadow markets for military and dual-use goods should be focused on gray exports, which will form a holistic picture of shadow markets for military and dual-use goods and form a single concept of their eradication.

Keywords: military-technical cooperation, military and dual-use goods, black export, smuggling, export control.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 550.34.06

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.67-70>

А. Лукіячук, наук. співроб.

LukiianchukA@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5757-6196,

О. Сторубльов, канд. техн. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

storublyov@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2025-6041

ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ МОНІТОРИНГУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ЗА ДОПОМОГОЮ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Зростаючі можливості використання сучасних геоінформаційних технологій у військовій сфері змушують переглянути традиційні підходи до використання засобів і методів для аналізу наявних інформаційно-аналітичних матеріалів щодо підвищення ефективності виконання інформаційних заходів відповідно до компетенції МОУ та ЗСУ. Зростаюча інтенсивність динаміки мирного часу та ведення збройної боротьби (конфліктів) передбачає наявність і циркуляцію великого обсягу інформації, яка потребує обробки, зберігання, передачі споживачам, що призводить унеможливлення людини-оператора (аналітика) за заданий час здійснити прийняття зваженого рішення. Тому необхідне застосування сучасних геоінформаційних систем (ГІС), направлених на підтримку прийняття рішення в умовах обмеженості, часових і просторових параметрів. Зміни у змісті пасивної розвідки пов'язані саме з використанням ГІС, які поєднують можливості збору, обробки інформації про місцевість із гідрометеорологією, оперативно-тактичною, розвідувальною та іншою інформацією, що забезпечує можливість проведення якісного аналізу та моделювання найбільш раціональних рішень в інтересах ведення збройної боротьби. Постійне збільшення обсягу потрібної інформації та зменшення часу на прийняття рішення обумовлює актуальність задачі, для вирішення якої необхідно розробляти ГІС і використовувати їх при плануванні та управлінні бойовими діями частин і підрозділів ЗСУ. Одним із завдань ведення пасивної дистанційної розвідки є виявлення координат противника, які необхідно представити у зручному для користувача вигляді. Це досягається шляхом створення військових інформаційних систем різного призначення, важливою складовою яких є засоби обробки цифрової інформації про місцевість у взаємодії з різноманітними даними про противника та свої війська. Вирішити такі завдання можна, використавши системи пасивної дистанційної розвідки на основі розвідувально-сигналізаційних приладів (РСП). З аналізу існуючих РСП для ефективного вирішення таких завдань одним із можливих варіантів є використання сейсмоакустичних систем. В основі роботи сейсмоакустичних систем лежить виявлення в середовищі (у поверхневому шарі землі) поширення сейсмічних хвиль, які виникають під час руху порушника в зоні спостереження за допомогою сейсмічних датчиків та (у повітрі, рідині або твердому середовищі) акустичних хвиль за допомогою акустичних датчиків. Використання системи пасивної дистанційної розвідки на основі сейсмоакустичного моніторингу разом із ГІС дозволить виключити людський фактор (помилки), зменшити людські і часові затрати на обробку даних, а також зберегти отриману інформацію в ГІС-базах даних, що актуально щодо цієї теми. Використання ГІС дозволить виключити втрати особового складу.

Ключові слова: моніторинг, геоінформаційна система, розвідка, координати, сейсмоакустика, методики моніторингу.

Постановка проблеми. Сьогодні стан забезпечення ЗСУ інформацією про місцевість та об'єкти, розташовані на ній, характеризується недостатнім використанням величезних можливостей інформаційних технологій у процесі створення та обробки геопросторової інформації. Розвідка є найважливішим видом забезпечення бойових дій військ, вона є сукупністю заходів усіх командирів і штабів щодо своєчасного отримання інформації про противника, місцевість, кліматичні і погодні умови в районі майбутніх бойових дій з метою найбільш ефективного застосування своїх сил і засобів для ураження противника. Багаточисельні приклади свідчать про те, що ті частини та з'єднання, які мали добре організовану розвідку, виконували поставлені бойові завдання з мінімальними втратами. На сьогодні значно виріс обсяг завдань, які вирішує розвідка. Разом з тим терміни їхнього виконання істотно скоротились. Підвищилися вимоги щодо часу передачі даних і точності визначення координат об'єктів (цілей) противника. Застосування противником нових далекобійних, високоточних, всепогодних засобів ураження, висока рухомість військ, їхні мобільні і рішучі дії під час бою ставлять до розвідки підвищені вимоги, фактично розширюючи фазу активної дії розвідки до цілодобової. Тепер недостатньо тільки виявити противника. На перший план все гостріше висувається фактор часу, тобто крайнє скорочення циклу "виявлення – доповідь". При цьому необхідна така точність визначення місцеположення противника, яка б дозволяла одразу наносити по ньому ураження. Іншими словами, розвідка має визначати координати цілей зі стрілецькою

точністю. Одночасно і сам процес виявлення противника зазнав змін унаслідок застосування ним різноманітних засобів, як пасивних – приховування своїх дій, так і активних – проведення контррозвідувальних заходів. Усе це вимагає широкого впровадження у війська нових технічних засобів розвідки. А складність вирішення розвідувальних завдань, необхідність ефективного використання технічних засобів розвідки, у свою чергу, – високопрофесійної майстерності розвідників. Зростання обсягу завдань розвідки, з одного боку, і скорочення часу на їхнє виконання, з іншого, вимагають постійного вдосконалення способів розвідки.

Аналіз останніх досліджень. Досвід зарубіжних держав свідчить, що застосування геоінформаційних систем дозволяє більш точно й оперативно вирішувати більшість завдань як повсякденної діяльності військ, так і планування та ведення бойових дій. Ефективність сучасних збройних сил значною мірою залежить від рівня їхньої інформатизації – насиченості на всіх рівнях управління комп'ютерами і засобами комунікації, базами даних і електронними носіями інформації, а також уміння всіх військовослужбовців ефективно використовувати всі ці засоби.

Питанням сейсмічного моніторингу присвячено ряд робіт, як фундаментальних, так і дослідницьких [1–9]. Однак більшість запропонованих підходів спрямовані на вирішення окремих проблем, вимагають значних обчислювальних витрат та використовуються у постоперативному режимі часу.

Метою статті є вдосконалення методики моніторингу інформаційного простору у військовій сфері за допомогою геоінформаційних систем відповідно до компетенції МОУ та ЗС України.

Виклад основного матеріалу. *Моніторинг* – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень. Вирішення завдань сейсмічного моніторингу складається з таких етапів: виявлення сейсмічного сигналу, ідентифікація складових сейсмічного запису (встановлення типів сейсмічних хвиль), локація осередку сейсмічної події, оцінка параметрів сейсмічного джерела. При однопозиційних спостереженнях останні два етапи вирішуються за умови впевненого вирішення задачі виявлення та визначення основних складових сейсмічного запису. Тому, аналізуючи існуючі методи виявлення й обробки сейсмічних даних основну увагу приділено саме можливості вирішення цих задач [14, 15]. Необхідно прискорити процес впровадження ГІС як складової військових інформаційних систем нового покоління, що призначені для вирішення завдань дистанційної пасивної розвідки.

Програмний продукт ArcGIS використовує координати X, Y, що описують розташування об'єкта на земній поверхні [13]. За наявності координати Z, наприклад висоти об'єкта, можна додавати об'єкт у 3D-форматі. Для того, щоб додати координати X, Y на карту, необхідно скласти таблицю, у якій мають міститися два поля: одне для координат X, інше для координат Y. Значення в цих полях можуть бути в будь-якій системі координат і одиницях вимірювання, наприклад, це можуть бути широта і довгота, або метри. Поле для Z-координат, що відображають тривимірні вимірювання, є додатковим. Поля мають бути числовими. Якщо поля мають не числовий формат значень, наприклад, координати записуються в градусах, хвилинах і секундах (напр., 120° 13' 58"), необхідно конвертувати і відобразити ці координати в десяткових градусах. Удосконалена методика моніторингу інформаційного простору у військовій сфері за допомогою геоінформаційних систем складається із декількох етапів, розглянемо їх.

Етап 1. Отримання комплексного сейсмоакустичного сигналу. За допомогою сейсмоакустичних датчиків було отримано комплексну групу записів сейсмічного та акустичного сигналів, що дало змогу використати їх для аналізу властивостей корисного сигналу. Прилади потребують прив'язки до точок, для того, щоб інформація була прив'язана до карти, щоб у подальшому мати можливість обробляти отриману інформацію в ГІС. За допомогою використання сейсмоакустичних приладів було створено базу даних координат об'єктів, які в подальшому буде представлено у зручному для користувача вигляді для прийняття подальшого рішення [10, 11].

Етап 2. Моніторинг зони дослідження за допомогою програмного забезпечення ArcGis Pro. При розміщенні військових підрозділів на місцях, вони потребують детального розуміння ландшафту, щоб провести успішні дії. Ідеальний варіант – це наявність актуальної цифрової карти по всьому світу, проте не завжди відповідна інформація є. При підготовці карт задіяні надзвичайно дорогі процеси: збір географічної просторової інформації, проектування, рисування, зберігання, друк і розподіл. Військове картографічне виробництво – величезна і складна робота [12].

Раніше процеси виробництва були повністю ручними, вимагаючи істотної кількості висококваліфікованого штату. Тепер акцент перемістився в бік підходу до створення карти, заснованому на центральній базі просторових даних. При цьому підході головною частиною роботи стає створення й оновлення просторової бази даних, яка потім використовується, щоб створити картографічну продукцію, необхідну військовим організаціям. Для цього необхідна розробка спеціалізованих додатків, які забезпечують доступ і можливість маніпулювання різнорідними просторовими даними. Такі додатки мають використовувати загальні інформаційні ресурси – формати, стандарти, класифікатори. Сучасні ГІС дозволяють створювати і вести архівні банки даних цифрової картографічної інформації, проводити обробку запитів, забезпечувати електронними картами, астрономо-геодезичними і гравіметричними даними військові частини і підрозділи.

Кожне рішення командира будь-якого рівня пов'язане з просторовим розташуванням. Карти з оперативною обстановкою є одним з основних інструментів роботи командирів підрозділів у збройних силах. Потреба розуміти місцевість завжди була суттєвою для військових командирів. Історично такі рішення, як на стратегічному, так і на тактичному рівнях, підтримувалися паперовими картами. Однак зараз ситуація суттєво змінилася. Бурхливий розвиток інформаційних технологій і їхнє використання у військах викликає необхідність підготовки спеціальних програмних засобів з автоматизованого пошуку та обробки оперативної інформації для нанесення на цифрові карти. Цифрове, або електронне, поле бою – новий термін, який з'явився останнім часом, охоплює цифрову картографічну інформацію безпосередньо по полю бою і засоби її експлуатації у вигляді власне самої ГІС. Електронне поле бою – серйозний якісний стрибок у частині застосування ГІС для тактичних операцій. Однак не можна говорити, що відбувається повна заміна паперових карт на цифрову інформацію, ідеться лише про спільне використання їх та доповнення. Паперові карти будуть затребувані протягом досяжного майбутнього, але як командири нижньої і середньої ланки, так і органи управління, будуть розташовувати додаткові джерела просторової підтримки прийняття рішення, раніше доступні тільки командувачам і стратегічним напрямкам.

Етап 3. Формування бази даних координат та підключення їх до Arcgis Pro. Можна використовувати інструменти ArcGIS for Desktop для завантаження даних з інших джерел у вашу базу геоданих. Після отримання комплексного сейсмоакустичного запису та первинної обробки даних створюємо базу даних координат об'єктів за допомогою програмного продукту Arcgis For Desktop [12, 13].

Опції переміщення даних включають три методи:

- копіювання таблиць з вихідної бази даних і вставка в базу даних призначення;
- перетягування таблиць з одного підключення бази даних в інше;
- створення таблиці або створення класу об'єктів бази даних і використання інструменту геообробки.

Після включення нових геоданих бази таблиць і класів об'єктів, доданих через ArcGIS, все автоматично реєструється в базі геоданих. Також можна зареєструвати існуючі таблиці бази даних у базі геоданих, або залишити їх незареєстрованими та продовжувати працювати з ними в ArcGIS for Desktop. Типи даних у таблиці бази даних мають відповідати підтримуваним ArcGIS для забезпечення можливості роботи з ними в ArcGIS.

Якщо в таблиці є стовпці з типом даних, яка не підтримується в ArcGIS, дані таких стовпців не показуються в ArcGIS. При переміщенні таблиць між базами даних або між базами даних і базами геоданих з використанням ArcGIS типи даних, що не підтримуються, не будуть включені в цільову базу даних.

У базі даних можна виконувати різні операції аналізу за допомогою інструментів геообробки. Але, якщо інструмент додає записи в існуючу таблицю, вона має містити унікальний ідентифікатор, підтримуваний базою даних. При виконанні просторового аналізу великих класів об'єктів більш ефективним може виявитися написання запитів, що використовують вихідні функції баз даних SQL в інтерфейсі шару запиту. Ці запити обробляються в базі даних. Після чого можна створити адміністратора бази геоданих, щоб включити базу геоданих у тих базах, у яких вони підтримуються. Таким чином, будуть створені системні таблиці, типи, процедури і функції, необхідні для використання бази геоданих.

Етап 4. Візуалізація координат на растрі. Растрові дані можна отримати з багатьох джерел, це можуть бути супутникові знімки, аерофотознімки і скановані карти. Сучасні супутникові знімки та аерофотознімки зазвичай містять відносно точну інформацію про місцезнаходження, але можуть потребувати незначною коригування за допомогою фотограмметрії, щоб відповідати іншим даними ГІС. Скановані карти та історичні дані зазвичай не містять інформацію про просторову прив'язку, і в таких випадках, коли фотограмметрію використовувати не можна, для вирівнювання зображень у системі координат карти використовують інструменти просторової прив'язки. При просторовій прив'язці зображення задають місце розташування зображення за допомогою координат карти, що дає можливість переглядати, запитувати та аналізувати зображення поряд з іншими географічними даними [12, 14, 15].

Використовувати файл прив'язки для визначення координат растра дозволяє файл прив'язки для читання географічних координат. За замовчуванням ArcGIS бере інформацію про просторову прив'язку із файлу заголовка, з допоміжного файлу або безпосередньо із файлу растра (як GeoTIFF). Якщо інформація про просторову прив'язку відсутня, використовується файл прив'язки, після чого отримуємо візуалізацію координат на растрі. Візуалізація – процес генерації даних на екрані. Як саме відбувається візуалізація набору растрових даних залежить від типу використовуваних даних. Деякі растри мають раніше задану колірну схему (колірну карту), яку ArcMap автоматично використовує для відображення. Якщо колірної схеми немає, ArcMap сам вибере відповідну, а потім за необхідності її можна налаштувати.

Етап 5. Збереження отриманих даних і передача кінцевому користувачу. У Arcgis можна виконувати експорт даних шару в інше місце розташування або формат, або виконувати експорт даних як піднабір об'єктів вихідного джерела даних. Нові дані можна записувати як у шейп-файл, так і в базу геоданих. У ці дані можуть входити всі вихідні дані, вибрані об'єкти або тільки об'єкти, що видимі в поточному екстенсі карти. Arcgis також може зберігати дані із застосуванням системи координат фрейму даних або системи координат набору класів у базі геоданих. При експорті дані можуть містити не тільки вибрані об'єкти, але й об'єкти, ідентифіковані запитом. Якщо шар – це шар вибірки, то може бути використано також визначення цієї вибірки [17].

При експорті даних із Arcgis можна вибрати створення нового класу об'єктів із застосуванням до

нього різних систем координат: вихідних даних, фрейму даних або набору класів об'єктів, куди експортуються дані. Якщо експорт виконується в набір класів об'єктів у базі геоданих, то буде використана система координат набору класів просторових об'єктів. Якщо дані експортуються як незалежний клас об'єктів або джерело даних на основі файлу, то їм призначена система координат вихідних даних. Використовуючи інструмент геообробки "проектувати" (Project), можна зробити копію даних, змінити їхню систему координат і перетворити форму даних, щоб використовувати їх у новій системі координат. Інструмент геообробки "проектувати" (Project) можна використовувати як частину моделі або за потреби при роботі в ArcMap чи ArcCatalog.

Якщо в географічній системі координат даних застосовується датум, відмінний від датум нового класу об'єктів, можливо, що дані запишуться з просторовою неточністю. Замість безпосереднього запису в новий клас об'єктів, слід зробити копію вихідного класу об'єктів і застосувати інструмент геообробки "проектувати" (Project), щоб перепроєціювати клас об'єктів у бажану систему координат. При роботі з інструментом геообробки "проектувати" (Project) можна встановити перетворення датум. Коли копія спроектована, можна скопіювати її в нову робочу ділянку і видалити першу копію. Це застосовують у будь-якій робочій ділянці в ArcMap або інструменті геообробки, який може записувати нові дані.

Висновки. Розвідка є найважливішим видом забезпечення бойових дій військ, вона є сукупністю заходів усіх командирів і штабів із метою своєчасного отримання інформації про противника, місцевість, кліматичні і погодні умови в районі майбутніх бойових дій, щоб найефективніше застосувати свої сили і засоби для ураження противника. Разом із тим терміни виконання цих дій істотно скорочуються. Підвищилися вимоги щодо часу передачі даних і точності визначення координат об'єктів (цілей) противника. Застосування противником нових далекобійних, високоточних, всепогодних засобів ураження, висока рухомість військ, мобільні та рішучі їхні дії під час бою ставлять перед розвідкою підвищені вимоги, фактично розширюючи фазу активної дії розвідки до цілодобової. На сьогодні недостатньо тільки виявити противника, необхідно мати повну картину ситуації на місцевості в сукупності з координатами противника. У сьогоденні існує ряд методів виявлення координат джерела збудження сигналу (штучного або ж природного). Усі вони зводяться до математичного розрахунку, після якого отримуємо певні значення (координати). Проте подальше використання цих координат і сам механізм їхнього представлення і досі не зовсім зручним для кінцевого користувача. Як варіант вирішення цієї проблеми є використання геоінформаційних систем. Це дозволить відстежувати зміни координат об'єкта на цифровій карті в режимі реального часу.

Список використаної літератури

1. Лященко А. А. Онтологія та особливості компонентів геоінформаційного моніторингу за технологією баз геопросторових даних : зб. наук. пр. / А. А. Лященко, І. М. Патракеєв // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. – Львів, 2015. – № 1 (29). – С. 174–177.
2. Ожерельєва Т. А. Структурний аналіз систем управління / Т. А. Ожерельєва // Москов. гос. ун-т геодезии и картографии. Гос. совет, 2015. – № 1. – С. 40–44.
3. Tsvetkov V. Ya. Cognitive information models / V. Ya. Tsvetkov // Life Science Jour. Electronics and Automation MGTU. – Moscow : Moscow State Technical University of Radio Engineering, 2014. – №. 4. – P. 468–471.
4. Цветков В. Я. Информационное соответствие / В. Я. Цветков // Междунар. журн. прикладных и фундаментальных исследований. Филологические науки. – Москва, 2016. – № 1. – С. 454–455.

5. Майоров А. А. Геоинформатика как важнейшее направление развития информатики / А. А. Майоров, В. Я. Цветков // Теор. и научно-прикладный журн. Информац. технологии. – Москва, 2013. – № 11. – С. 2–7.
6. Омельченко А. С. Геоданные как инновационный ресурс / А. С. Омельченко // Качество, инновации, образование. – Москва, 2006. – № 1. – С. 12–14.
7. Цветков В. Я. Модель геоданных для управления транспортом / В. Я. Цветков // Успехи современного естествознания. – Москва, 2009. – № 4. С. 50–51.
8. Цветков В. Я. Информационные модели и геоинформационные модели / В. Я. Цветков // Междунар. журн. прикладных и фундаментальных исследований. – Москва, 2016. – № 3. – С. 114–120.
9. Карпінський Ю. О. Стратегія формування національної інфраструктури геопросторових даних в Україні / Ю. О. Карпінський, А. А. Карпінський // Вісн. ГІК. Н.-д. ін-т геодезії і картографії. – Київ, 2006. – С. 108–120.
10. Пастушенко М. С. Совершенствование методов определения местоположения сейсмического источника / М. С. Пастушенко, И. А. Таран, А. И. Солонец // Системы обработки информации. – Харьков, 2004. – № 10. – С. 150–155.
11. Про особливості забезпечення єдності вимірювань у сфері оборони України : Пост. КМ України від 23 грудня 2015 р. № 1152. Дата оновлення: № 661 від 29.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1152-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 27.01.2021).
12. Павленко Л. А. Геоінформаційні системи : навч. посіб. / Л. А. Павленко. – Харків : Харків. нац. екон. ун-т., 2013. – С. 260–265.
13. Биченок М. М., Іванюта С. П., Метельська О. С. Проблеми моніторингу комп'ютерно-телекомунікаційних загроз : наук. зб. / М. М. Биченок, С. П. Іванюта, О. С. Метельська // Нац. безпека: укр. вимір. – Київ, 2009. – № 5. – С. 51–59.
14. Семенов А. Захист національного інформаційного простору Великої Британії / А. Семенов // Політична прaxeологія: безпека, технології, комунікації : мат-ли міжн. конф., Київ, 13 трав. 2016. – Київ, 2016. – С. 91–93.
15. Классификация геоинформационных систем. URL: <http://econf.rae.ru/pdf/2014/05/3386.pdf> (дата звернення 27.01.2021).
16. Винниченко О. Б., Качалін І. Г. Практичні підходи до реалізації методики аналізу сейсмічного ризику потенційно небезпечних об'єктів. Сейсмічний моніторинг / О. Б. Винниченко, І. Г. Качалін // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – № 34-35. – С. 86–90.
17. Методика розпізнавання джерел збурень в ближній зоні при використанні акустичної системи геофізичного моніторингу / О. І. Рибачук, В. А. Кирилюк, В. В. Стрінада та ін. // Системи обробки інформації. – Харків, 2008. – № 1. – С. 73–77.

References

1. Lyaschenko A.A. & Patrakev I.M. (2015). *Ontologiya ta osoblivostl komponentlv geolnformatslynogo monltoringu za tehnologleyu baz geoprostorovih danih*. Zblnrnk naukovih prats: Suchasnl dosyagnennya geodezichnoyi nauki ta virobnitstva.

A. Lukiyanchuk, Researcher

LukiyanchukA@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5757-6196,

O. Storubliov, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

storublyov@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2025-6041

IMPROVING THE METHODOLOGY OF MONITORING THE INFORMATION SPACE USING GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS

Growing opportunities for the use of modern geographic information technologies in the military sphere force us to reconsider traditional approaches to the use of tools and methods for analyzing existing information and analytical materials to improve the efficiency of information activities in accordance with the competence of the MOU and the Armed Forces. At the same time, the growing intensity of the dynamics of peacetime and armed struggle (conflicts) implies the presence and circulation of a large amount of information that requires processing, storage, transmission to consumers, which makes it impossible for human operator (analyst) to make an informed decision. Under these circumstances, there is a need to use modern geographic information systems aimed at supporting decision-making in conditions of limited, temporal and spatial parameters. Changes in the content of passive intelligence are associated with the use of geographic information systems (GIS), which combine the collection, processing of information about the area with hydrometeorological, operational and tactical, intelligence and other information, which provides qualitative analysis and modeling of the most rational solutions. in the interests of armed struggle. The constant increase in the amount of information required and the reduction of decision-making time determine the urgency of the problem, to solve which it is necessary to develop geographic information systems and use them in planning and managing combat operations of units of the Armed Forces of Ukraine. One of the tasks of passive remote reconnaissance is to identify the coordinates of the enemy. In the future, these coordinates must be presented in a user-friendly form. This is achieved through the creation of military information systems for various purposes, an important component of which are the means of processing digital information about the area in conjunction with various data about the enemy and their troops. It is possible to solve such problems with the use of passive remote reconnaissance systems based on reconnaissance and signaling devices. Based on the analysis of existing RSPs for the effective solution of such problems, one of the possible options is the use of seismic acoustic systems. The operation of seismic systems is based on the detection of the presence in the environment of propagation (surface layer of the earth) of seismic waves that occur during the movement of the intruder in the observation area using seismic sensors and (air, liquids or solids) acoustic waves using acoustic sensors. The use of passive remote reconnaissance based on seismic monitoring together with geographic information systems will eliminate the human factor (errors), reduce human costs, reduce time costs for data processing, and store the information in GIS databases, which is relevant to this topic. The use of geographic information systems will eliminate personnel losses.

Keywords: monitoring, geographic information system, exploration, coordinates, seismic acoustics, monitoring methods.

2. Ozhereleva T.A. (2015). *Strukturnyiy analiz sistem upravleniya*. Moskovskiy gosudarstvennyiy universitet geodezii i kartografi. Gosudarstvennyiy sovetni.

3. Tsvetkov V.Ya. (2014) *Cognitive information models*. Moscow State Technical University of Radio Engineering, Life Science Journal Electronics and Automation MGТУ.

4. Tsvetkov V.Ya. (2016). *Informatsionnoe sootvetstvie*. Mezhdunarodnyiy zhurnal prikladnyih i fundamentalnyih issledovaniy. Filologicheskie nauki. Moskva.

5. Mayorov A.A. & Tsvetkov V.Ya. (2013) *Geoinformatika kak vazhneyshee napravlenie razvitiya Informatiki*. Teoreticheskiy i nauchno-prikladnoy zhurnal: Informatsionnyie tehnologii.

6. Omelchenko A.S. (2006). *Geodannyye kak innovatsionnyiy resurs*. Kachestvo, innovatsii, obrazovanie.

7. Tsvetkov V.Ya. (2009). *Model geodannyih dlya upravleniya transportom*. Uspеhi sovremennogo estestvoznaniya.

8. Tsvetkov V.Ya. (2016). *Informatsionnyie modeli i geoinformatsionnyie modeli*. Mezhdunarodnyiy zhurnal prikladnyih i fundamentalnyih issledovaniy.

9. Karplnskiy Yu.O. & Lyaschenko A.A. (2006). *Strategiya formuvannya natsionalnoyi Infrastrukturi geoprostorovih danih v UkraYinl*. Vlsnik GIK. Naukovo-doslidniy Institut geodezlyi i kartograflyi.

10. Pastushenko M.S., et al. (2006). *Sovershenstvovanie metodov opredeleniya mestopolozheniya seysmicheskogo istochnika*. Sistemi obrobki Informatslyi.

11. *Pro osoblivostl zabezpechennya ednosti vimlyruvan u sferl oboroni Ukrayini*. (27.01.2021). Postanova Kabinetu Mlnlstrlv UkraYini vld 23 grudnya 2015 r. N 1152. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1152-2015-p#Text>

12. Pavlenko L. A. (2013). *Geolnformatslynl sistemi: navchalnyy poslbnik*. Harklvskiy natslonalniy ekonolmchniy unlvrsitet.

13. Bichenok M. M. et al. (2009) Problemi monltoringu komp'yuterno-telekomunlkatslynih zagroz. Naukoviy zblnrnk: Natslonalna bezpeka: ukrayinskiy vimlr.

14. Semenov A. (2016) Zahist natslonalnogo Informatslynogo prostoru Velikoyi Britanlyi. Polltichna praxeologlya: bezpeka, tehnologlyi, komunlkatslyi: materlali mlzharodnoyi konferentslyi.

15. Klassifikatsiya geoinformatsionnyih sistem. (27.01.2021) URL: <http://econf.rae.ru/pdf/2014/05/3386.pdf>.

16. Vinnichenko O.B. & Kachalln I.G. (2005). Praktichnl pldhodi do reallzatslyi metodiki analizu seysmichnogo riziku potentslyno nebezpechnih ob'Ektlv. Seysmichniy monltoring. Vlsnik Klyivskogo Natslonalnogo unlvrsitetu Imenl Tarasa Shevchenka.

17. Ribachuk O.I. et al. (2008). Metodika rozplnavannya dzherel zburen v blizhnly zonl pri vikoristannl akustichnoyi sistemi geoflzichnogo monltoringu. Sistemi obrobki Informatslyi.

Надійшла до редколегії 11.02.21

УДК. 528.064.630

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.71-74>

П. Савков, канд. техн. наук, доц.
savkovpa@meta.ua
ORCID ID 0000-0002-0197-0610,
Н. Левінськова, доц.
levinskova@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2532-2925,
Г. Бондарчук, курсант
hopeless.m4r1o@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4717-908X,
Н. Постарниченко, курсант
npostarnichenko323@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-0176-4451

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕОІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ В МОНІТОРИНГУ ЛІСОВИХ РЕСУРСІВ

Загальна площа лісового фонду України становить 10,4 млн га, із яких 9,6 млн га вкриті лісовою рослинністю. Загалом 15,9 % площі країни вкриті лісами. Цей показник зростає: за 50 років площа лісів зростає на 21 %, майже втричі зріс запас деревини – його оцінюють у межах 2102 млн кубометрів, але цього недостатньо. Сьогодні існує ряд проблем, пов'язаних із лісовим господарством, наприклад: масове знищення лісів, відсутність стратегії розвитку лісів, невисокий рівень використання лісових ресурсів, відсутність достовірної інформації щодо стану біомаси, лісові пожежі. За даними Державного агентства лісових ресурсів України обсяги самовільних рубок упродовж 2005–2010 рр. зменшувались, проте вже в 2011 р. становили 25,1 тис. кубометрів, що на 2,2 тис. більше від попереднього, але ця статистика здійснювалась в основному місцевим населенням, і тому відображає дуже малі обсяги. Найбільшу кількість браконьєрських рубок лісів зафіксовано у Львівській області, наприклад, у 2018 р. самовільно винищено 12047 кубометрів деревини, і показники зростають. Така ситуація з часом може призвести до погіршення стану довкілля, посилення водної та вітрової ерозії, деградації сільськогосподарських угідь. Лісгосподарська галузь одна з перспективних галузей України, для якої доцільно використовувати інструменти геоінформаційних систем, які дають можливість отримати детальну та необхідну інформацію, яка значно спрощує роботу при проведенні досліджень, аналізу та прогнозуванню динаміки розвитку лісового фонду України. За допомогою інструментів геопросторового аналізу відкриваються нові горизонти розвитку та організації лісгосподарського виробництва, контролю та управління лісами на всіх рівнях, а тому впровадження геоінформаційних технологій може не лише заощадити кошти, а й врятувати великі площі лісового фонду та сотні прилежних сіл, селищ і міст. Проблема лісових пожеж – невід'ємний елемент сьогодення, а події квітня 2020 р. вкотре показали, що відсутність активного моніторингу осередків горіння має болючі наслідки. Вогонь знищив майже 40 будинків у відселених селах Острови, Личмани, Середня Рудня, Нижня Рудня та Верхня Рудня, врятовано 45 будівель, постраждало близько 5 % території заповідної території, 11,5 тис. га у південно-західній частині Чорнобильського заповідника. Ці села на Житомирщині відселили після Чорнобилью. У гасінні осередків взяли участь понад 2000 людей і 120 одиниць техніки.

Ключові слова: геоінформаційні технології, ліс, лісовий фонд, лісові пожежі, ГІС.

Постановка проблеми. У сучасному світі використання геоінформаційних систем (ГІС) є необхідністю при вирішенні завдань моніторингу лісових ресурсів. Одним із головних завдань лісовпорядкування є підтримання в актуальному стані інформації про лісовий фонд, саме тому сьогодні в Україні впроваджуються інформаційні бази лісового фонду та ресурсів. Загальну ГІС використовують при зборі, збереженні, обробці, відображенні та поширенні просторово-координованих даних. На сьогодні в Україні існують в актуалізованому стані дві бази даних лісового фонду, а саме: повидільна і геопросторова, які створюються та підтримуються за матеріалами базового і безперервного лісовпорядкування. Зауважимо, що впровадження сучасних ГІС відкриває нові горизонти в оцінці лісового фонду через створення різноманітних тематичних карт, збору довідкової інформації, прогнозування динаміки лісового фонду відповідно до різних сценаріїв розвитку та організації управління лісгосподарського виробництва, контроль та стале управління лісами на всіх рівнях.

Узявши до уваги досвід країн світу, бачимо, що за допомогою ГІС вирішення ряду проблем можливе, а саме:

- виявлення суцільних рубок;
- визначення загального обсягу біомаси та віку дерев;
- контроль лісових пожеж;
- встановлення порушень лісових екосистем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розробки новітніх технологій, у тому числі, застосування дистанційного зондування (ДЗ) присвячено чисельні роботи таких науковців, як: В.І. Зацерковний, І. Тішаєв, В. Демидов, Я.К. Підлісецький, А.В. Білоуськ, В.Г. Бурачек, О.О. Железняк, А.О. Терещенко та ін. Не-

зважаючи на велику кількість публікацій, питання підвищення ефективності управління лісовими ресурсами ще далекі від свого розв'язання, вони залишаються і досі актуальними та потребують подальших досліджень.

Мета статті – аналіз технологій геоінформаційних систем (ГІС), аналіз особливостей виконання моніторингу лісових пожеж у програмному забезпеченні ArcMap з даних радіометрів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна площа лісових ділянок України становить 10,4 млн га, за призначенням і розміщенням вони виконують переважно екологічні (водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі тощо) функції та мають обмежене експлуатаційне значення. Лісистість України становить 15,9 %. Більшість сконцентрована переважно в Поліссі та в українських Карпатах. Лісистість у різних природних зонах має значні відмінності і не досягає оптимального рівня, при якому найефективніше використовуються земельні ресурси, формується екологічно стабільне середовище та найповніше проявляється весь комплекс корисних властивостей лісу.

Для розв'язання комплексного завдання реєстрації, відображення і прогнозування можливих напрямів і обсягів займання лісових угідь необхідно сформувати стратегію комплексного моніторингу із застосуванням матеріалів дистанційного зондування. Необхідність здійснення регулярного моніторингу стану лісів зумовлена їхньою безперервною динамікою внаслідок впливу природних і антропогенних чинників (пожежі, вирубки, техногенні забруднення), масштаби, прояв яких істотно варіюється залежно від регіону. Зокрема, ліси навколо мегаполісів потерпають від сильного антропогенного

впливу, зумовленого близькістю до мегаполісів. Це виявляється через високий рівень забруднення атмосфери та ґрунтового покриву, зміни гідрологічного режиму при будівництві доріг і прокладенні комунікацій, вирубки лісів для подальшої забудови території та незаконної вирубки для наживи, підвищеного рекреаційного навантаження, що найчастіше призводить до пожеж.

Для України актуальність питань моніторингу лісів не потребує доказів. Хаотичні вирубки лісових насаджень у Західній Україні вже призвели до постійних паводків. Негативні гідрологічні процеси підсилюються при суцільних вирубках за рахунок збільшення поверхневого схилового стоку, розвитку ерозійних і зсувних процесів. Суцільними вирубками, переважно в ялинових лісах, вирубується 60–70 %, у мішаних хвойних, букових і ялицевих лісах поступовими і вибірковими рубається 30–40 % лісосічного фонду. Вирубки, будучи одним із найбільш потужних антропогенних чинників впливу на ліси, спричиняють безліч наслідків екологічного характеру, що проявляються в зміні порідно-вікової структури лісів, характеристиках циклу вуглецю, альбедо поверхні, гідрологічного режиму території, умов мешкання лісової фауни, а також біологічного розмаїття наземних екосистем.

Важливою умовою підвищення ефективності управління лісовими ресурсами, ведення лісового господарства і лісокористування, боротьби з несанкціонованими вирубками, екологічними порушеннями є наявність достовірної інформації про лісовий фонд. Наразі Держлісагенство впроваджує пілотні проекти, як от: онлайн карта вирубок, перегляд виданих сертифікатів на вирубку деревини, електронний реєстр лісорубних квитків, інтерактивна карта розміщення об'єктів переробки деревини, аукціонні торги, система електронного обліку деревини, перевірка походження деревини за номером бирки, номером автомобіля, додаток на смартфон для перевірки законності зрубки новорічних дерев. Усі ці проекти зав'язані переважно на використанні ГІС та її інструментів, що суттєво дозволяє упростити задачу управління та контролю лісового фонду.

Попри всі нововведення та пілотні проекти проблема лісових пожеж є невід'ємним елементом сьогодення. Події, які відбувались у квітні 2020 р., показали, що відсутність активного моніторингу осередків горіння має бо-

лючі наслідки. Надання інформації про гарячі точки, виявлені приладами на борту супутників Землі майже в режимі реального часу, – це можливість, яка доступна вже не одне десятиліття саме за допомогою інформації NASA про пожежі для системи управління ресурсами Fire Information for Resource Management System (далі – FIRMS). FIRMS надає активні дані про пожежу (включаючи приблизне розташування виявленої точки доступу) від приладів спектрорадіометра NASA з помірною роздільною здатністю (MODIS) і видимого інфрачервоного випромінювання радіометрів (VIIRS) протягом 3 год після супутникового спостереження, а зображення доступні протягом 4-5 год. Глобальні активні виявлення вогню можна переглядати в інтерактивному режимі за допомогою програми FIRMS Fire Map, а дані про активну пожежу за останні 24 год, 48 год або тижднів можна завантажувати у форматах форм-файлу, KML або текстових файлів (дані старші семи днів) можна отримати за допомогою інструмента завантаження архіву FIRMS. Користувачі FIRMS можуть підписатись на отримання оповіщень на електронну пошту про пожежі в конкретних областях. Завдяки цій безкоштовній службі сповіщення можна отримувати майже в режимі реального часу або як щоденні, або щотижневі підсумки. Кожен тиждень приблизно 15 000 повідомлень про FIRMS (включаючи щоденні сповіщення, швидкі сповіщення та щотижневі сповіщення) надсилаються користувачам у понад 160 країн, повідомляє команда FIRMS.

Сухе деревне паливо запалюється при досягненні температури близько 290 °С (за умови наявності достатньої кількості кисню), а встановлена пожежа горить за температури, що може перевищувати 800 °С. Це тепло є маяком для орбітальних датчиків, таких як MODIS та VIIRS, які виявляють випромінювану енергію [25]. Продукт пожежно-теплових аномалій MODIS є основою продукції FIRMS. Коли MODIS виявляє теплову аномалію, яка могла б означати пожежу або будь-яке значне джерело тепла, комп'ютерний алгоритм визначає центр 1 км² області, у якій виявлена аномалія. Це місце розміщене й доступне для працівників екіпажів і диких земель (і будь-кого, хто має доступ до пожежної карти FIRMS) та забезпечує приблизне розташування потенційної пожежі чи гарячої точки (рис. 1).

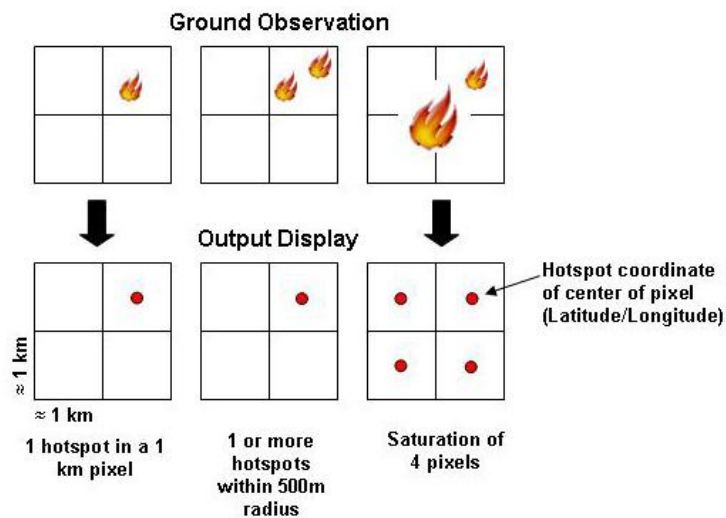

Рис. 1. Схема визначення гарячої точки

Зауважимо, що геолокація виявленої точки доступу базується на прогнозованій, а не на остаточній інформації про супутникову орбіту. Це означає, що можуть бути

невеликі відмінності (зазвичай менше 100 м) між вказаною гарячою точкою та її фактичним розташуванням на землі. У деяких випадках, наприклад, під час маневрів космічних кораблів або космічних погодних явищ, різниця

між вказаною гарячою точкою та її фактичним розташуванням може зрости на кілька кілометрів.

Для того, щоб використати дані з радіометрів MODIS та VIIRS 750, 375 необхідно:

- 1) перейти на сайт: <https://firms.modaps.eosdis.nasa.gov/>
- 2) для завантаження даних за 24 год, 48 год та 7 днів необхідно перейти до вкладки Active Fire Data, в іншому випадку – Archive Download;
- 3) завантажені дані, доступні у форматах Shape File, Google Earth KML і в текстовому форматі, а також з розподілом за датою доступності даних: 24 год, 48 год та 7 днів. Окрім цього, вся земна куля поділена на 13 областей: Канада, Аляска, США, Центральна Америка, Південна Америка, Європа, Північна та Центральна Африка, Південна Африка, Росія та Азія, Південна Азія, Південно-Східна Азія, Австралія та Нова Зеландія;

4) після завантаження певного архіву можна використовувати дані в доступному програмному забезпеченні для роботи з геопросторовими даними. У нашому випадку це буде ArcMap 10.5.

Після завантаження архівів з даними за останні 24 год з регіону "Росія та Азія" поміщаємо їх на окремі шари, тоді можна візуально проглянути активні гарячі точки, включаючи атрибутивні дані до кожної з них. Наприклад, на 25 травня 2020 р. біля міста Дніпро було зафіксовано 8 гарячих точок, а також у Дніпровській області 24 осередки пожеж. Використовуючи атрибутивну таблицю кожного шару, можна дізнатись: час спостереження, яскравість, дату спостереження, довготу та широту точки, а також дані, пов'язані з налаштуванням радіометра (рис. 2).

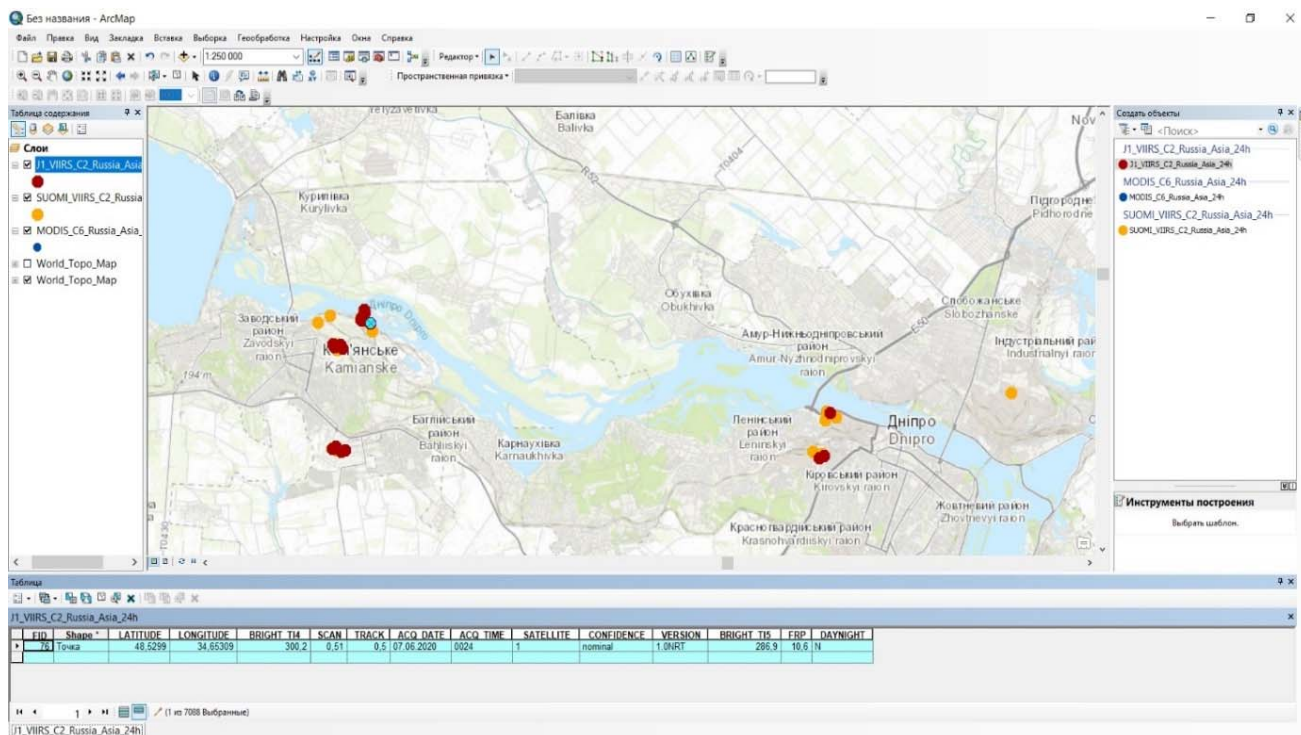

Рис. 2. Відображення гарячих точок у Дніпропетровській області (20.05.20)

Окрім цього, впровадження API до інтерфейсів прикладних програм або сайтів, як от до проекту "Ліс у смартфоні", і впровадження системи моніторингу в урядову структуру може врятувати десятки гектарів лісу та дати можливість Державній службі України з надзвичайних ситуацій необхідний ресурс – дані про місцезнаходження пожеж, що, у свою чергу, надасть значну перевагу в боротьбі з вогнем. Яскравим прикладом впровадження цих даних є сервіс Global Forest Watch Fires, де за допомогою зручного інтерфейсу можна за лічені хвилини вибрати країну, дату спостереження, радіометр з якого ми бажаємо проглянути дані, інформацію про потенціальні місця пожеж, напрямок вітру, історію пожеж, актуальні знімки зі супутників. Усю цю інформацію можна сортувати за країною, регіоном спостереження або довільною областю. Також можна сформувати звіт про всі пожежі, які були зафіксовані на визначеній території за певний період. У звіті доступна інформація по областях, районах, пожежна історія по роках та порівняльна характеристика травня 2019 та 2020 років.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки: перспективним напрямом для розвитку системи моніторингу лісових ресурсів в Україні є

відстеження пожежної активності на території України засобами Fire Information for Resource Management System (FIRMS). Завдяки даним MODIS та VIIRS, які надає NASA у повністю доступному та відкритому вигляді, можливе реагування та усунення негативних наслідків впливу неконтрольованих пожеж зростає вдвічі швидше, а тому актуальні дані в боротьбі з лісовими пожежами – критичний ресурс. Яскравим прикладом використання цих даних є GFW Fires. Пілотні проекти, що були запущені Держлісагентством, у своїй перспективі можуть принести потужні інструменти для управління лісовими ресурсами.

Список використаної літератури

1. Геоінформаційні системи в лісовій галузі. URL: <https://ekoinform.com.ua/?p=5664> (дата звернення: 12.04.2020).
2. Mapping Farmland Abandonment and Recultivation across Europe Using MODIS NDVI Time Series / S. Estel, T. Kuemmerle, C. Alcantara et al. // Remote Sensing of Environment, 2015. – N 163. – P. 312–325.
3. Fire Information for Resource Management System (FIRMS). URL: <https://earthdata.nasa.gov/earth-observation-data/near-real-time/firms> (дата звернення: 23.11.2020).
4. Зацерковний В. І. Геоінформаційні системи і бази даних: монографія / В.Г. Бурачек, О.О. Железняк, А.О. Терещенко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 492 с.

References

1. Geographic information systems in the forest industry. URL: <https://ekoinform.com.ua/?p=5664>
2. Estel S., Kuemmerle T., Alcantara C., Levers C., Prishchepov A., Hostert P. Mapping Farmland Abandonment and Recultivation across Europe Using MODIS NDMI Time Series // Remote Sensing of Environment 2015. No. 163. P. 312–325.

3. Fire Information for Resource Management System (FIRMS). URL: <https://earthdata.nasa.gov/earth-observation-data/near-real-time/firms>
4. Zatserkovny VI, Geoinformation systems and databases: monograph / W. G. Burachek, O.O. Zeleznyak, A.O. Tereshchenko. Nizhyn: NDU. M. Gogol, 2014. 492 p.

Надійшла до редколегії 01.03.21

P. Savkov, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.
 savkovpa@meta.ua
 ORCID ID 0000-0002-0197-0610,
 N. Levinskova, Ass. Prof.
 levinskova@ukr.net
 ORCID ID 0000-0002-2532-2925,
 G. Bondarchuk, cadet
 hopeless.m4r1o@gmail.com
 ORCID ID 0000-0003-4717-908X,
 N. Postarnichenko, cadet
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
 npostarnichenko323@gmail.com
 ORCID ID 0000-0003-0176-4451

GEOINFORMATION SYSTEMS IN FOREST RESOURCES MONITORING

The total area of the forest fund of Ukraine is 10400000 hectares, of which 9600000 hectares are covered with forest vegetation. In total, 15.9 % of the country's area is covered by forests. This figure is growing: in 50 years the area of forests increased by 21 %, almost three times increased stock of wood – it is estimated within 2102 million cubic meters. But this is not enough. Today there are a number of problems connected with forestry, for example: mass destruction of forests, lack of forest development strategy, low level of forest resources use, lack of reliable information about the biomass condition, forest fires. According to the State Agency of Forest Resources of Ukraine, the volume of unauthorized felling has been steadily decreasing for a long time, during 2005-2010. However, already in 2011 it was 25,100 cubic meters, which is 2.2 thousand more than in the previous year, 2007. However, this statistic, too, is mostly about illegal logging by local people, so it reflects very small volumes. The largest number of poached logging is recorded in the Lviv region. For example, in 2018 in the region 12,047 cubic meters of wood were illegally cut, and the figures do not stand still. As a consequence, this situation over time can lead to environmental degradation, increased water and wind erosion, degradation of agricultural land. The forest industry is one of the promising industries in Ukraine, for which it is advisable to use the tools of geographic information systems that provide detailed and necessary information, which greatly simplifies the work in research, analysis and prediction of the dynamics of the forestry fund of Ukraine. With the help of geospatial analysis tools we open up new horizons in the development and organization of forestry production, control and management of forests at all levels. This is why in today's conditions the introduction of geoinformation technologies can not only save money, but also save large areas of the forest fund and hundreds of diligent villages, settlements and cities. The events that took place in April 2020 showed that the lack of active monitoring of burning areas has painful consequences. The fire destroyed almost 40 houses in the resettled villages, Lichmans Srednyaya Rudnya, Nizhnyaya Rudnya and Verkhnyaya Rudnya, 45 buildings were saved, about 5 % of the protected area, 11500 hectares in the southwestern part of the Chernobyl Reserve were affected. These villages in Zhytomyr region were resettled after Chernobyl. More than 2000 people and 120 units of equipment were involved in extinguishing the fire.

Keywords: geographic information system, forest, forest fund, forest fires, GIS.

УДК 528

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.45.74-78>

P. Сосса, д-р географ. наук
 Національний університет "Львівська політехніка", Львів, Україна
 sossaua@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-0335-6067

РОЗВИТОК ТОПОГРАФІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНИ

Розглянуто основні засади і сучасний стан топографічного картографування території України. До проголошення незалежності України її територія була покрита топографічними картами у масштабах від 1:10 000 до 1:1 000 000, що створені підрозділами Головного управління геодезії та картографії при Раді Міністрів СРСР і Військово-топографічної служби Збройних сил СРСР. Висвітлено взаємодію цих відомств при топографічному картографуванні. Докладно проаналізовано топографічну вивченість території України станом на 1991 р. Сьогодні зміст більшості топографічних карт масштабів від 1:10 000 до 1:200 000 характеризується "старінням" інформації та не відповідає сучасному стану місцевості. Незадовільний стан топографічної вивченості території призвів до незатребуваності топографічних карт зі значно застарілою інформацією для споживачів, а військовим дуже ускладнив виконання бойових задач. Потреби сучасних користувачів топографічної інформації вимагають суттєвого покращення змісту топографічних карт. Визначального значення для забезпечення просторовою інформацією держави та суспільства з середини 1990-х років набуло створення національних інфраструктур геопросторових даних. Основні засади і загальні вимоги до створення та оновлення державних топографічних карт визначено "Порядком загальнодержавного топографічного і тематичного картографування" (2013). Прийняття Закону України "Про національну інфраструктуру геопросторових даних", надаючи потужний імпульс топографічному картографуванню, ставить відповідальне завдання про організаційне та нормативно-технічне забезпечення цього процесу. Питання отримання топографічних карт з бази топографічних даних потребує наукового та технічного опрацювання, розроблення відповідних нормативно-технічних документів (порадники, основні положення, інструкції, умовні знаки тощо).

Ключові слова: топографічні карти, топографічне картографування, картографічне забезпечення, геопросторова інформація, системи координат і висот.

Постановка проблеми. Важливе значення в забезпеченості обороноздатності та розвитку продуктивних сил країни має наявність актуальної геопросторової інформації. Традиційно таку інформацію містили топографічні карти, основними властивостями яких є точність, достовірність, наочність, відображення сучасного стану місцевості. Топографічне картографування у більшості

країн світу має державний статус і провадиться державними картографо-геодезичними службами, зазвичай цифровою картографо-геодезичною службою та топографічною службою збройних сил. Розвиток науки, техніки та технологій постійно спонукає до вдосконалення системи картографічного забезпечення потреб держави та суспільства. Із середини 1990-х років пріоритетного розвитку в забезпеченні просторовою інформацією набуло

створення національних інфраструктур геопросторових даних. Всебічне впровадження геоінформаційних технологій створення та використання карт вимагає нових підходів в організації збору просторової інформації, її змістовного наповнення. Система топографічного картографування України, що історично сформувалася в радянські часи, потребує суттєвого перегляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку, стану та проблемам топографічного картографування в Україні присвячені численні публікації [1, 6, 8, 15, 16]. Основні засади і загальні вимоги до створення та оновлення державних топографічних карт визначає "Порядок загальнодержавного топографічного і тематичного картографування", затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 4 вересня 2013 р. № 661 [13]. Стратегічний напрям розвитку топографо-геодезичної та картографічної діяльності визначає Закон України "Про національну інфраструктуру геопросторових даних" [2]. Дослідження основних принципів реформування топографічного картографування в умовах розвитку національної інфраструктури геопросторових даних, розроблення архітектури основної державної топографічної карти в Україні, створення і розвитку постійно діючої системи топографічного моніторингу проводять у Науково-дослідному інституті геодезії і картографії та в Київському національному університеті будівництва і архітектури Ю. Карпінський, А. Лященко, Н. Лазоренко-Гевель [3–5, 7]. Питання практичної реалізації створення нової системи топографічних карт, питання взаємодії при цьому цивільної картографо-геодезичної служби та топографічної служби Збройних сил досліджені недостатньо.

Мета статті. На основі вивчення досвіду топографічного картографування території України визначити основні шляхи організаційного забезпечення створення нової системи топографічних карт.

Викладення основного матеріалу дослідження. Покриття території України сучасними високоточними топографічними картами з актуальним станом місцевості є відповідальним прикладним завданням державної картографо-геодезичної служби, що має важливе значення для забезпечення обороноздатності та розвитку продуктивних сил країни. На кінець 1991 р. територія України була покрита топографічними картами у масштабах від 1:10 000 до 1:1 000 000, що створювались раніше підрозділами Головного управління геодезії та картографії (ГУГК) при Раді Міністрів СРСР і Військово-топографічної служби (ВТС) Збройних сил СРСР. З кінця 1960-х років у СРСР було налагоджено тісну взаємодію з питань картографування країни між ГУГК і ВТС. Суттєве значення для розвитку цивільної служби мало входження її до складу військово-промислового комплексу СРСР, що крім фінансових преференцій сприяло узгодженню перспективному та річному плануванню з ВТС виконання загальнодержавних топографо-геодезичних і картографічних робіт і спільній підготовці єдиних для всіх відомств нормативно-технічних документів. У результаті такої співпраці держава була забезпечена топографічними картами всіх масштабів і топографічними планами міст, які регулярно оновлювалися.

Топографічні карти створювали у строгій послідовності від карт більшого масштабу до карт меншого масштабу – 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 і т. д. Після Другої світової війни топографічні карти в СРСР уклали в системі координат 1942 р. (СК-42) та в Балтійській системі висот 1946, 1977 рр. У 1963 р. в умовах "холодної війни" між СРСР і США було розроблено спеціально спотворену умовну систему координат 1963 року, у якій почали уклали великомасштабні карти. Топографічні карти в масштабах 1:10 000, 1:25 000 і 1:100 000 у системі координат СК-63 створювали підприємства ГУГК. Топографічні карти масштабів 1:50 000, 1:100 000,

1:200 000, 1:500 000 і 1:1 000 000 створювали підрозділи ВТС виключно в системі координат СК-42. З огляду на великі обсяги робіт ВТС з топографічного картографування зарубіжних територій до цих робіт постійно залучалися цивільні топографи та картографи. На територію України близько 60 % (в окремі роки до 80 %) номенклатурних аркушів топографічної карти масштабу 1:50 000 оновлювало, укладало та готувало до видання Підприємство № 13 (з 1989 р. – Південно-Західне, з 1991 р. – Українське аерогеодезичне підприємство). Відтоді на територію України почали видавати топографічні карти масштабів 1:10 000, 1:25 000 і 1:100 000 у СК-63. У 1987 р. було відмінено умовну систему координат 1963 року і карти цих масштабів знову почали укладати в системі координат СК-42.

Нами було досліджено загальний стан великомасштабної топографічної вивченості території України [16], який станом на 1 січня 1992 р. характеризувався таким чином. Майже вся територія України була покрита топографічними картами масштабу 1:10 000 у СК-63 і СК-42. Залишились не знятими і відповідно не покриті картами незначні ділянки в Карпатах і в прикордонній смузі в Львівській та Чернівецькій областях, що було зумовлено технічною складністю виконання аерознімальних робіт у гірській місцевості та складнощами в досягненні домовленостей щодо розворотів аерознімальних літаків над територією сусідніх держав.

Топографічною картою масштабу 1:10 000 у СК-63 було покрито 82,3 % території України, було видано 24 162 номенклатурних аркушів із 29 358. Карти загалом відзначалися актуальним станом місцевості. Видані карти на 33,0 % території України мали відповідність стану місцевості від 5 до 10 років, а на 31,8 % території – від 10 до 15 років. Ще до офіційної відміни СК-63 у березні 1987 р. відновлено випуск топографічних карт масштабу 1:10 000 у СК-42, який був призупинений після 1964 р. Хоча у 1990-1991 рр. щорічно видавали майже по 2 500 аркушів карти, проте станом на 1 січня 1992 р. топографічна карта масштабу 1:10 000 у СК-42 покривала лише 53,0 % території України (видано 15 586 номенклатурних аркушів із 29 395). 28,5 % території були забезпечені картами зі станом місцевості більше 30-річної давності, а лише 16,4 % території – до 5 років.

До кінця 1991 р. на 94,6 % території України були видані топографічні карти масштабу 1:25 000 у СК-63. Оновленню цих карт не приділялось стільки уваги, як карті масштабу 1:10 000 у СК-63. Карти з понад 30-річним станом місцевості покривали 37,7 % території. Якісна оцінка стану покриття (99,7 %) топографічною картою масштабу 1:25 000 у СК-42 свідчить про ще гіршу ситуацію з актуальністю стану місцевості на наявних станом на 1 січня 1992 р. картах; 68,3 % виданих карт мали стан місцевості понад 30 років.

Майже вся територія України (99,6 %) до кінця 1987 р. була покрита топографічною картою масштабу 1:100 000 у СК-63 для народногосподарських цілей. Більшість аркушів карт було перевидано з оновленою інформацією у 1985–1987 рр. Було видано 530 номенклатурних аркушів із 532, що покривають територію України; 51,5 % виданих карт містили інформацію давністю від 10 до 15 років, а 36,5 % карт – від 15 до 20 років.

Основною військовою картою була топографічна карта масштабу 1:50 000, що повністю покривала територію України. Карта характеризується доброю актуальністю стану місцевості. Станом на 1 січня 1992 р. 39,5 % виданих карт масштабу 1:50 000 мали відповідність стану місцевості до 5 років, ще 39,5 % карт – від 5 до 10 років. Стан покриття території України топографічною картою масштабу 1:100 000 у СК-42 (528 арк.) також був добрим. Стан відповідності місцевості на карті до 5 років містять 23,1 % виданих карт на 1 січня 1992 р., від 5 до

10 років – 48,5 %, а понад 15 років – 10,2 %. Старішою була інформація на топографічній карті масштабу 1:200 000 (156 арк.). Лише 9,0 % виданих карт цього масштабу мали актуальність стану місцевості до 5 років, 51,9 % – від 5 до 10 років. Територія України була покрита також топографічними картами масштабів 1:500 000 (26 арк.) і 1:1 000 000 (9 арк.), проте випуск оновлених версій цих карт поступово зменшувався.

Як відомо, 1 листопада 199 р. для топографо-геодезичного та картографічного забезпечення потреб держави було створено Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України (Укргеодезкартографія), структурними підрозділами якого стали вісім підприємств та організації колишнього Комітету геодезії та картографії СРСР, що діяли на території України. Після проголошення 1 грудня 1991 р. незалежності України відбувається формування Топографічної служби (ТС) ЗСУ. У перші роки незалежності топографічні карти в Україні створювали відповідно до вимог попередніх радянських інструкцій у системах координат 1942 р. і в Балтійській системі висот 1977 р. [11]. Із 2000 р. загальні вимоги до геодезичної основи, точності та змісту загальнодержавних топографічних карт усіх масштабів в Україні встановлюють нові нормативно-технічні документи, які з незначними змінами загалом повторюють попередні радянські інструкції [10]. Тип топографічних карт, який раніше історично склався в СРСР, а також використовувані тоді системи координат і висот, умовні знаки було залишено без змін.

У 1993 р. прийнято рішення про видання топографічних карт державною українською мовою. З кінця 1990-х років відбувається поступовий перехід від аналогових технологій створення топографічних карт до цифрових. Сьогодні державні топографічні плани і карти створюються та оновлюються з використанням сучасних геоінформаційних технологій. Для користувачів такі плани і карти надаються в цифровій, електронній та в традиційній графічній формі. Цифрові карти створюють у системі класифікації та кодування топографічної інформації відповідно до правил цифрового описування топографічних об'єктів та прийнятого формату зберігання [9]. Цифрові топографічні карти створюються та оновлюються державними підприємствам картографо-геодезичної галузі та підрозділами Військово-топографічної служби.

Діюча система відліку (система координат 1942 р. та Балтійська система висот 1977 р.) не забезпечувала необхідного для потреб науки і практики рівня точності визначення координат пунктів Державної геодезичної мережі. Пріоритетного розвитку набувають загальноземні системи відліку та геодезичні референтні системи координат, побудовані на їхній основі. У зв'язку з цим із 2003 р. розпочалися роботи з модернізації геодезичної мережі. Рішенням українського уряду з 1 січня 2007 р. упроваджена Державна геодезична референтна система координат УСК-2000 [14]. Зараз завершуються роботи з удосконалення національної системи висот.

Із початку 1990-х років в умовах різкого скорочення обсягів бюджетного фінансування державної картографо-геодезичної служби на виконання топографо-геодезичних робіт істотно було зменшено обсяги топографічних знімачів, обсяги оновлення та друкування топографічних карт. Особливо різке зменшення обсягів робіт відбувається після 1997 р. Рекомендовані інструкціями терміни оновлення топографічних карт не витримувалися. Тому зміст більшості топографічних карт масштабів від 1:10 000 до 1:200 000 характеризувався "старінням" інформації та не відповідав сучасному стану місцевості.

У першій половині та в середині 1990-х років основним пріоритетом у створенні топографічних карт масштабів 1:10 000 і 1:25 000 було покрити ними території, на які були відсутні ці карти, оскільки упродовж 1963–1987 років їх укладали лише в СК-63. Станом на 1 січня 2013 р. видано 22 433 (із 29 395) номенклатурних аркушів топографічної карти масштабу 1:10 000 у СК-42, що покривають 62,3 % території України. Однак більша частина виданих карт масштабу 1:10 000 застарілі, зображений на 65,5 % карт стан місцевості має понад 20-річну давність, серед яких 18,4 % карт з давністю інформації понад 40 років. Лише 2,0 % карт цього масштабу мають актуальність стану місцевості від 5 до 10 років.

Практично на всю територію України видано топографічну карту масштабу 1:25 000 в СК-42 (7544 номенклатурних аркушів із 7554). Наявні карти містять здебільшого застарілу інформацію. Стан відповідності місцевості до 20 років передають 16,1 %, від 20 до 30 років – 59,5 %, а понад 30 років – 24,2 % виданих карт масштабу 1:25 000. Кращою є ситуація зі станом актуальності топографічної карти масштабу 1:50 000: до 5 років – 3,4 %, від 5 до 10 років – 29,1 % виданих карт, від 10 до 15 років – 62,8 %, понад 15 років – 4,7 % карт. Найкритичнішим є стан відповідності місцевості на топографічній карті масштабу 1:100 000, де 90,1 % номенклатурних аркушів карти містять інформацію більш як 20-річної давності. Щоправда, зазначимо, що 116 аркушів карти масштабу 1:100 000 зі станом місцевості на 1990-ті та 2000-ті роки було підготовлено до видання та не віддруковано у зв'язку з недостатнім фінансуванням. Аналогічним є стан актуальності топографічної карти масштабу 1:200 000, де лише 21,7 % виданих номенклатурних аркушів мають термін давності до 20 років.

Виходячи з європейських устремлень України та в межах програми співпраці України з Північноатлантичним альянсом "Партнерство заради миру" ТС ЗС України вивчила досвід картографічного забезпечення блоку НАТО. Картографічні підрозділи ТС видали окремі аркуші топографічних карт у стандартах НАТО – карт полігонів у масштабах 1:25 000 і 1:50 000, карти масштабу 1:100 000. На всю територію України укладено карту спільних дій (JOG) масштабу 1:250 000, з яких видано лише 10 аркушів. Карти підготовлені українською і англійською мовами. Загальний катастрофічний стан відповідності топографічних карт масштабів 1:10 000 – 1:200 000 сучасному стану місцевості на 1 січня 2013 р. наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Відповідність змісту топографічних карт
Масштабів 1:10 000 – 1:200 000 стану місцевості (станом на 01.01.2013), арк.

Роки	Масштаб					Кількість карт	
	1 : 10 000	1 : 25 000	1 : 50 000	1 : 100 000	1 : 200 000	аркушів	%
2003–2012	443	21	67	1	1	533	1,63
1993–2002	7298	1196	575	52	33	9154	28,04
1983–1992	10 562	4496	1240	417	99	16 814	51,50
1973–1982	23	173	89	65	22	372	1,14
До 1973	4108	1658	4	1	2	5773	17,68
Разом	22 434	7544	1975	536	157	32 646	100,00

Наявна топографічна вивченість території України стала логічним результатом частих реорганізацій та перепідпорядкувань Укргеодезкартографії, відсутністю належного державного підходу до сфери топографо-геодезичної та картографічної діяльності. Зауважимо, що у перші роки розбудови держави було налагоджено співпрацю між цивільним і військовим картографо-геодезичними відомствами, спрямовану на забезпечення потреб держави у топографо-геодезичній і картографічній інформації [12]. Проте вже в 1995 р. конфлікт щодо секретності проведення українсько-німецьких GPS-вимірювань для створення в Україні фундаментальної мережі GPS-пунктів призвів до суттєвого погіршення взаємодії Укргеодезкартографії та ТС ЗС України.

Окупація Криму російськими військами, а особливо воєнні дії на Донбасі, засвідчили серйозні недоліки у сфері забезпечення топографічною інформацією сектора безпеки та оборони держави, адже Збройні сили – основний споживач топографічних карт. До того ж застарілість інформації карт і їхній до недавніх пір закритий характер призвів до незатребуваності таких топографічних карт. Розвиток геоінформаційних технологій зумовив потребу геопросторової інформації в електронному вигляді та викликав дискусію взагалі щодо необхідності топографічних карт у паперовому вигляді. Однак ведення бойових дій на Донбасі підтвердило потребу паперових топографічних карт.

Потреби сучасних користувачів топографічної інформації в Україні вимагають суттєвого покращення змісту топографічних карт. Створення національної інфраструктури геопросторових даних ставить нові виклики перед топографічним картографуванням. Сьогодні опрацьовано здебільшого техніко-технологічні аспекти топографічного картографування в національній інфраструктурі геопросторових даних. Визнання того, що база топографічних даних є ядром топографічного картографування, а всі цифрові карти створюються в результаті запиту до бази топографічних даних, недостатньо для створення сучасних топографічних карт. Змістовне наповнення топографічних карт різних масштабів досі належним чином не досліджено.

Основні засади і загальні вимоги до створення та оновлення державних топографічних карт визначено "Порядком загальнодержавного топографічного і тематичного картографування" (2013), згідно з яким основними державними топографічними картами є топографічні карти масштабів 1:10 000, 1:50 000, 1:100 000 і 1:250 000. Проте відповідні нормативно-технічні документи (порадники, основні положення, інструкції, умовні знаки), що мають бути створені на основі цього Порядку, ще не підготовлені.

Державною базовою топографічною картою є топографічна карта масштабу 1:10 000. Минуло уже 7 років після прийняття Порядку, але жодних робіт зі створення базової карти не проводиться. Тому важливо на державному рівні опрацювати організаційне, фінансове та нормативно-технічне забезпечення топографічного картографування.

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших досліджень. Стан топографічного покриття території України визнано незадовільним. Значна застарілість інформації топографічних карт призвела до їх незатребуваності серед потенційних цивільних споживачів. Російська агресія в Криму та на Донбасі показала низький рівень забезпечення топографічними картами ЗСУ. Потребі сучасних користувачів топографічної інформації вимагають суттєвого покращення змісту топографічних карт. Прийняття Закону України "Про національну інфра-

структуру геопросторових даних", надаючи потужний імпульс топографічному картографуванню, ставить відповідальне завдання про організаційне та нормативно-технічне забезпечення цього процесу.

Список використаної літератури

1. Стан та основні напрями розвитку топографо-геодезичної і картографічної діяльності в Україні / О. Дишлик та ін. // Геодезія, картографія, кадастр; за заг. ред. Р. Сосси. – Київ: НДГК, 2006. – С. 15-16.
2. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13.04.2020 р. № 554-IX. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення 01.02.2021).
3. Карпінський Ю. Лазоренко-Гевель Н. Архітектура основної державної топографічної карти. Картографічне моделювання та географічні інформаційні системи: зб. мат-лів / Карпінський Ю. Лазоренко-Гевель Н. // Всеукр. наук.-практ. конф., 3–5 жовтня 2019 р. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2019. – С. 11–14.
4. Карпінський Ю. О. Концептуальні засади створення системи державного геопросторового моніторингу місцевості / Ю. О. Карпінський, А. А. Лященко, Т. М. Квартич // Вісн. геодезії та картографії. – Київ, 2011. – № 3. – С. 27–31.
5. Карпінський Ю., Лазоренко-Гевель Н. Методи збирання геопросторових даних для топографічного картографування. Сучасні досягнення геодезичної науки і виробництва: зб. наук. пр. / Ю. Карпінський, Н. Лазоренко-Гевель. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2018. – Вип. І(35). – С. 204–211.
6. Карпінський Ю. О. Стратегія формування національної інфраструктури геопросторових даних в Україні / Ю. О. Карпінський, А. А. Лященко // Геодезія, картографія, кадастр. – Київ: НДГК, 2006. – 108 с.
7. Карпінський Ю. О., Лященко А. А. Топографічне картографування в національній інфраструктурі геопросторових даних: зб. наук. пр. / Ю. О. Карпінський, А. А. Лященко // Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. – Київ: ДНВП "Картографія", 2010. – Вип. 4. – С. 52–60.
8. Топографічне картографування. Державна картографо-геодезична служба України (1991–2006) / І. М. Катренко, Б. Д. Лепетюк, М. О. Трюхан, П. М. Шевчук; за ред. Р. І. Сосси. – Київ: НДГК, 2006. – С. 97–114.
9. Класифікатор інформації, яка відображається на топографічних картах масштабів 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000 / Топографо-геодезична та картографічна діяльність: законодавчі та нормативні акти в 2 ч. – Вінниця: Антекс, 2000. – Ч. 1. – С. 189–221.
10. Основні положення створення та оновлення топографічних карт масштабів 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000 / Топографо-геодезична та картографічна діяльність: законодавчі та нормативні акти в 2 ч. – Вінниця: Антекс, 2000. Ч. 1. – С. 171–188.
11. Основные положения по созданию и обновлению топографических карт масштабов 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000 и 1:1 000 000. – Москва: РИО ВТС, 1984. – 51 с.
12. Положення по взаємодії Головного управління геодезії, картографії і кадастра при Кабінеті Міністрів України і Топографічного управління Головного штаба Вооружённых Сил Украины при планировании и выполнении топографо-геодезических работ на территории Украины. – Киев, 1993. – 12 с.
13. Про затвердження Порядку загальнодержавного топографічного і тематичного картографування: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 вер. 2013 р. № 661. Дата оновлення: 17.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.02.2021).
14. Деякі питання застосування геодезичної системи координат: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 р. № 1259 // Вісн. геодезії та картографії. – Київ, 2004. – № 3. С. 3.
15. Сосса Р. Сучасні виклики до топогеодезичного та картографічного забезпечення сектора безпеки та оборони держави / Р. Сосса, Ю. Голубінка // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – Київ, 2017. – № 36(1). – С. 20–23.
16. Сосса Р. І. Топографічне картографування України (1917–2012): монографія / Р. І. Сосса. – Київ: Наук. думка, 2014. – 384 с., 96 іл.

References

1. Dyshlyk, O., Karpinskyi, Yu., Kucher, O., Lepetiuk, B., Lypskyi, V., Markov, S. ... Yashchuk, V. (Ed.). (2006). Stan ta osnovni napriamy rozvytku topohrafo-geodezychnoi i kartohrafichnoi diialnosti v Ukraini [Status and main directions of development of topographic, geodetic and cartographic activities in Ukraine]. Za zah. red. R. Sossy. Kyiv: NDIHK. S. 15-16. (Ser. "Heodeziia, kartohrafiia, kadastr") (in Ukrainian).
2. Pro natsionalnu infrastrukturu heoprostorovykh danykh: Zakon Ukrainy vid 13.04.2020 r. № 554-IX. [About the national infrastructure of geospatial data: Law of Ukraine of 13.04.2020 № 554-IX]. Data novlennia: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (data zvernennia 01.02.2021) (in Ukrainian).
3. Karpinskyi, Yu., Lazorenko-Hevel, N. (2019). Arkhitektura osnovnoi derzhavnoi topohrafichnoi karty [Architecture of the main state topographic map]. Kartohrafichne modeliuвання ta heohrafichni informatsiini systemy: zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 3–5 zhovtnia 2019 roku. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. S. 11-14 (in Ukrainian).

4. Karpinskyi, Yu. O., Liashchenko, A.A., Kvartych, T.M. (2011). Kontseptualni zasady stvorennia systemy derzhavnogo topografichnogo monitoryngu mistsevosti [Conceptual principles of creating a system of state topographic monitoring of the area]. Kyiv. Visnyk heodezii ta kartohrafi. № 3. S. 27-31 (in Ukrainian).

5. Karpinskyi, Yu., Lazorenko-Hevel, N. (2018). Metody zbyrannia heoprosorovykh danykh dlia topografichnogo kartohrafuvannia [Methods of collecting geospatial data for topographic mapping]. Suchasni dosiahnennia heodezychnoi nauky i vyrobnytstva: zbirnyk naukovykh prats. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. Vyp. 1 (35). S. 204-211 (in Ukrainian).

6. Karpinskyi, Yu. O., Liashchenko, A. A. (2006). Stratehiia formuvannia natsionalnoi infrastruktury heoprosorovykh danykh v Ukraini [Strategy for the formation of the national infrastructure of geospatial data in Ukraine]. Kyiv: NDIHK. 108 s.: il. (Ser. "Heodeziia, kartohrafiia, kadastr") (in Ukrainian).

7. Karpinskyi, Yu. O., Liashchenko, A. A. (2010). Topografichne kartohrafuvannia v Natsionalnii infrastrukturi heoprosorovykh danykh [Topographic mapping in the National Infrastructure of Geospatial Data]. Natsionalne kartohrafuvannia: stan, problemy ta perspektyvy rozvytku: zb. nauk. pr. Kyiv: DNVP "Kartohrafiia". Vyp. 4. S. 52-60 (in Ukrainian).

8. Katrenko, I.M., Lepetiuk, B.D., Triukhan, M.O., Shevchuk, P.M. (2006). Topografichne kartohrafuvannia [Topographic mapping]. Derzhavna kartohrafo-heodezychna sluzhba Ukrainy (1991-2006). za red. R.I. Sossy. Kyiv: NDIHK. S. 97-114 (in Ukrainian).

9. Klasyfikator informatsii, yaka vidobrazhaetsia na topografichnykh kartakh mashtabiv 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000 [Classifier of information displayed on topographic maps at scales of 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1: 100 000, 1: 200 000, 1: 500 000, 1: 1 000 000] (2000). Topografo-heodezychna ta kartohrafichna diialnist: zakonodavchi ta normatyvni akty v 2-kh chast. Vinnytsia: Anteks. Ch. 1. – S.189–221 (in Ukrainian).

10. Osnovni polozhennia stvorennia ta onovlennia topografichnykh kart mashtabiv 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000 [Basic provisions for creating and updating topographic maps at scales of 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1: 100 000, 1: 200 000, 1: 500 000, 1: 1 000 000]. (2000). Topografo-heodezychna ta kartohrafichna diialnist: Zakonodavchi ta normatyvni akty. V 2-kh chast. Vinnytsia: Anteks. Ch. 1. – S.171–188 (in Ukrainian).

11. Osnovnyie polozheniia po sozdaniyu i obnovleniyu topograficheskikh kart mashtabov 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000 i 1:1 000 000. [Basic provisions for the creation and updating of topographic maps of scales 1: 10,000, 1: 25,000, 1: 50,000, 1: 100,000, 1: 200,000, 1: 500,000 and 1: 1,000,000] (1984). Moskva: RYO VTS. 51 s (in Russian).

12. Polozhenie po vzaimodeystviyu Glavnogo upravleniya geodezii, kartografii i kadastra pri Kabinete Ministrov Ukrainy i Topograficheskogo upravleniya Glavnogo shtaba VooruzhYonnyih Sil Ukrainy pri planirovanii i vyipolnenii topografo-geodezicheskikh rabot na territorii Ukrainy [Regulations on the interaction of the Main Directorate of Geodesy, Cartography and Cadastre under the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Topographic Directorate of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine in the planning and implementation of topographic and geodetic works on the territory of Ukraine] (1993). Kyiv. 12 s (in Russian).

13. Pro zatverdzhennia Poriadku zahalnoderzhavnogo topografichnogo i tematychnogo kartohrafuvannia: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 4 veresnia 2013 r. № 661 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "About the statement of the Order of national topographic and thematic mapping" of september 4, 2013 № 661]. (2013). Data onovlennia: 17.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-2013-%D0%BF#Text> (data zvernennia 02.02.2021). (in Ukrainian).

14. Deiaki pytannia zastosuvannia heodezychnoi systemy koordynat: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 veresnia 2004 r. № 1259. [Some questions of application of geodetic coordinate system:Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 22, 2004 № 1259]. (2004). Visnyk heodezii ta kartohrafi. Kyiv. № 3. S. 3 (in Ukrainian).

15. Sossa, R., Holubinka, Yu. (2017). Suchasni vyklyky do topoheodezychnoho ta kartohrafichnogo zabezpechennia sektoru bezpeky ta oborony derzhavy [Modern challenges to topographic and cartographic support of the security and defense sector of the state]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (Viiskovo-spetsialni nauky). Kyiv. № 36 (1). S. 20-23 (in Ukrainian).

16. Sossa, R.I. (2014). Topografichne kartohrafuvannia Ukrainy (1917-2012) [Topographic mapping of Ukraine (1917-2012)]. monohr. Kyiv: Nauk. dumka. 384 s. 96 il. (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 15.02.21

R. Sossa, Dr Geography Sci.
National University "Lviv Polytechnic", Lviv, Ukraine
sossaua@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-0335-6067

THE DEVELOPMENT OF TOPOGRAPHIC MAPPING OF UKRAINE

The basic principles and current state of topographic mapping of the territory of Ukraine are considered. Prior to the proclamation of Ukraine's independence, its territory was covered by topographic maps in the scale of 1:10 000 to 1: 1 000 000, created by the Main Department of Geodesy and Cartography under the USSR Council of Ministers and the Military Topographic Service of the USSR Armed Forces. The interaction of these departments in topographic mapping is highlighted. The topographic study of Ukrainian territory as of 1991 is analyzed in detail. Today the content of most topographic maps of scales from 1:10 000 to 1: 200 000 is characterized by "aging" of information and does not correspond to the current state of the area. The unsatisfactory state of topographic study of the territory led to the unclaimed topographic maps with much outdated information for consumers, and for the military it very difficult to perform combat tasks. The needs of current topographic information users require a significant improvement in topographic maps content. Since the mid-1990s, the creation of national geospatial data infrastructures has become crucial for providing spatial information to the state and society. The basic principles and general requirements for the creation and updating of state topographic maps are now defined by the "Procedure for national topographic and thematic mapping" (2013). The adoption of the Law of Ukraine "On the National Infrastructure of Geospatial Data", giving a powerful impetus to topographic mapping, poses a responsible task of organizational and regulatory and technical support of this process. The issue of obtaining topographic maps from the topographic database requires scientific and technical elaboration, development of appropriate normative and technical documents (guides, principles, instructions, symbols, etc.).

Keywords: topographic maps, topographic mapping, cartographic providing, geospatial data, coordinate and heights systems.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1 (45)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,18. Наклад 300. Зам. № 221-10000.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В 1.
Підписано до друку 23.03.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02